J. KONKS

EESTI AJALUGU

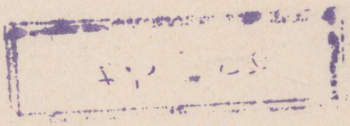
II

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI II KLASSILE

EESTI KIRJANDUSE SELTS

EESTI AJALUGU II

Haridusministeeriumi poolt
koolides tarvitamiseks
lubatud.

J. KONKS

EESTI AJALUGU

II

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI II KLASSILE

25047

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

2
Bibliotheca Universitatis Tartuensis
1938: 01337
160437

G. Roht'i trükk, Tartu, 1938.

A- 10973

Vene aja esimesed aastakümned.

Maavalitsemine. Põhjasõda oli meie kodumaad põhjalikult laastanud. Aegamööda, visa töö ja püüdmisega hakkas rahvas jälle kosuma. Edaspidises arengus jäi siin Rootsi valitsuse tööst mõndagi püsima, aga väga paljugi sellest hävis. Rootsiaegsele alusele jäi kõigepealt maavalitsemine. Nagu XVII sajandi II-l poolel, nii jagunes ka Põhjasõja järel meie kodumaa Eesti- ja Liivimaa kubermangu vahel, millest kummagi eesotsas seisis kindralkuberner. Viimased nimetati ametisse Vene valitsuse poolt. Kindralkuberneride võim oli õigupoolest ainult nimeline, sest enamikus küsimustes nad pidid arvestama kohalikke seadusi ja eesõigusi. Sisuliselt kuulus maavalitsemine Eesti-, Liivi- ja Saaremaa maapäevale. Need astusid kokku iga kolme aasta tagant, tarviduse korral aga ka lühema aja möödumisel. Maapäeva ülesandeks oli maa üldise hüveolu juhtimine, maksude määramine, kiriku- ja kooliolude eest hoolitsemine, vajalike ametnike valimine jne. Ametnikud allusid nimeliselt küll kindralkubernerile, tegelikult aga jäeti viimasele ainult õigus maapäeva poolt valitud ametnikke kinnitada. Maapäeval tehtud otsuste täideviimine kuulus maanõunike-kolleegiumile. See koosnes Eesti- ja Liivimaal 12-st, Saaremaal aga 4-st maapäeva poolt eluks ajaks valitud maanõunikust. Maapäeva koosoleku juhatajaks ja mõisnike huvide eest võitlejaks riigivõimu ees aga oli Liivimaal maamarssal ja Eestimaal mõisnikkonna peamees. Mõlemad valiti maapäeva poolt kolmeks aastaks.

Kohus ja politsei. Kohtukorraldus jäi Vene aja algul meie kodumaal püsima nendele alustele, mis olid kujunenud XVII-l sa-

jandil. Esimese astme kohtutena tegutsesid Liivimaal 4 maakohut, Eestimaal aga 3 meeskohut. Neile allusid kõik mitteaadlike süüteod. Aadlike suhtes võisid esimese astme kohtud alustada ainult eeluurimist. Kohtute koosseisu moodustasid üks eesistuja ja kaks kaaskohtunikku, kes pärinesid muidugi kõik mõisnike hulgast. Kõrgeimaks kohtuks Liivimaal oli Riias tegutsev õuekohus ja Eestimaal Tallinnas asuv ülemmaakohus.

Õuekohtu koosseisu kuulusid president, selle abi, kuus kaasistnikku aadlike hulgast ja kuus mitteaadlikku õigusteadlast. Õuekohtu ja ülemmaakohtu otsuste peale võis edasi kaevata Peterburi kohtukolleegiumi (umbes sama mis kohtuministeerium), kustkaudu lõplikud edasikaebused läksid senatisse — Venemaa kõrgeimasse kohtu- ning valitsemisasutisse.

Politsei ülesandeid täitsid Eestimaal haagikohtunikud, Liivimaal aga sillakohtud. Need valvasid üldise heakorra järele, nõudsid makse sisse ja hoolitsesid teede ja sildade korrashoiu eest.

Mõisnike eesõiguste kasvamine. Venemaale alistudes said mõisnikud oma senised eesõigused tagasi. Peeter I täitis pärast Uusikaupunki rahu kõik antud lubadused, sest ta tahtis võita siinsete aadlike tugevat poolehoidu ja kindlustada oma võimu Baltimail. Pealegi vajas tsaar Venemaa siseelu korraldamisel ja selle Lääne-Euroopale lähendamisel endale abilisi, ja neid ta lootis leida ka balti aadlike keskelt. Olid ju viimaseist paljud teeninud Rootsi sõjaväes ja sealseis ametiasutistes, mida peeti tolle aja kohta eeskujulikult korraldatuks. Palju sääraseid mõisnikke siirduski tsaari kutsel Venemaale ja mitmed tõusid seal kiiresti kõrgeile ametikohtadele Peterburi õukonnas.

Varsti pärast Uusikaupunki rahu sai aadel täies ulatuses kätte tagastatud mõisad ja koondas enda kätte rõhuva enamiku siinsest maa-alast. Seetõttu läks tema kätte ka juhtiv osa siinses majanduslikus ja poliitilises elus.

Alati olid mõisnikud seisnud selle vastu, kui riigivõim segas end siinseisse siseoludesse. Vene valitsus oli aga Baltimaade suhtes XVIII sajandi esimesel poolel, pärast Põhjasõda üsna passiivne. Mõisnikud asusid siis agaralt tegevusse, et oma võimu ja eesõigusi jäädavalt kindlustada. Selleks oli vaja koondada võim kitsa ning

ühtekuuluva kihi kätte, mille kindlaksmääramiseks hakati koostama erilisi nimestikke, nn. a a d l i m a t r i k l e i d. Aastakümneid kestnud eeltööde järel avatigi XVIII sajandi keskel niisugused nimestikud, kuhu olid sisse kantud k o h a l i k u p ä r i t o l u g a aadliperekonnad. Need kõik kokku moodustasid aadliseisuse kitsamas mõttes, nn. r ü ü t e l k o n n a. Järgneval ajastul kuulus võim siinses maaomavalitsuses ainult i m m a t r i k u l e e r i t u d mõisnikele. Neile kuulusid ka peaaegu kõik ametikohad ja nemad võtsid maapäevast osa täie hääleõigusega. Immatrikuleerimata mõisaomanikud moodustasid m a i s k o n n a ja maapäeval võisid nad hääletada ainult maksude määramisel.

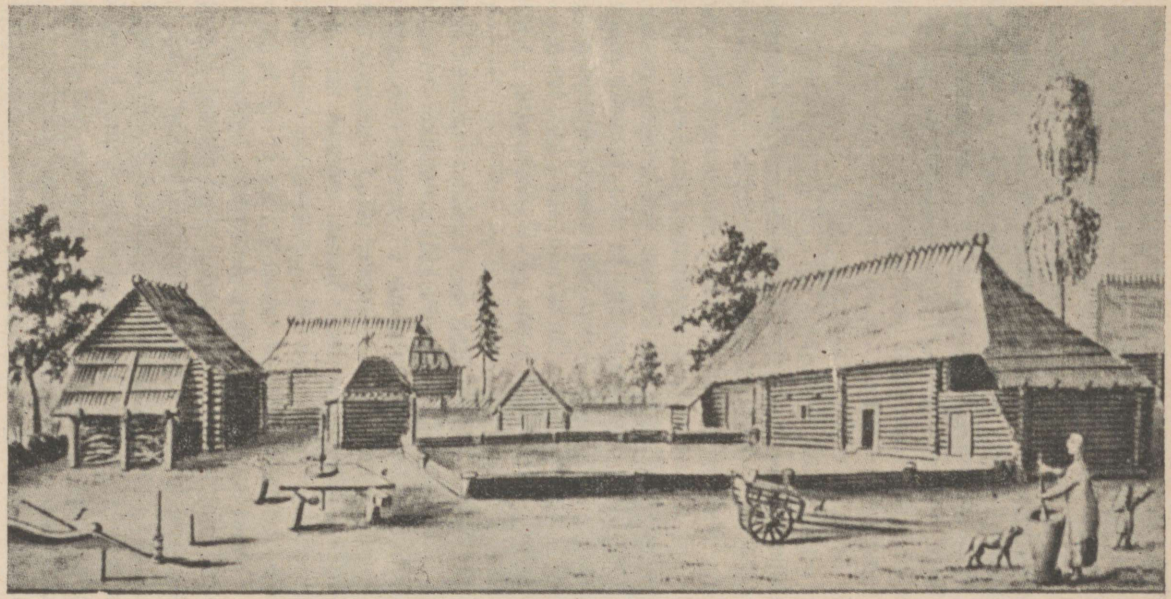

Mõis XVIII-l sajandil.

Aadli eluviisid. Vene aja a l g u l elasid aadlikud võrdlemisi k e h v a l t, sest Põhjasõda oli vajutanud kõikjale vaesuse ja ka tooruse pitseri. Mõisade härrastemajad olid väikesed, madalad, sageli õlgkatusega ehitised. Niisama vähenõudlik ja maitsevaene oli nende sisustus. Uhkustati ainult sellega, et sõideti nelja-, kuue- või veel rohkem hobuselistes tõldades, peeti suuri jahte ja korraldati pidustusi. Võõrustamiste puhul pakuti rohkesti sööke ja jooke, kuid toitude valmistusviis ja lauanõud olid lihtsad, erandiks olid vahest mõned hõbekannud. Vaimuhariduselt ei ületanud mõisnikud keskmist linnakodanikku ega talupoegagi. Hoolimatult ja toorelt

kasutasid aadlikud oma võimu; talupoegade kohtlemine oli sageli ebainimlik. XVIII sajandi keskel aga hakkas aadlike eluviisides toimuma murrang. Tulude kasvades nad hakkasid kõigepealt rohkem hoolitsema oma hariduse eest. Põhjasõja eel oli Tartu ülikool oma uksed sulgenud ja seepärast siirdusid noored mõisnikud hariduse täiendamiseks Saksamaale. Sealt tagasi tulles nad tõid kaasa uusi elunõudeid. Paljud Venemaal rikkaks läinud mõisnikud korraldasid oma elu ka hoopis luksuslikumaks. Ehitati uusi, toredaid härrastemaju ja losse, mida ümbritseti iluaedade ja parkidega. Sisustuseks osteti uhket mööblit, hinnalisi vaipu ja pilte. Pidustustel uhkustati kalliste lauanõude, peente toitude ja välismaiste viinadega. Märksa erinevais tingimustes aga elas kogu majanduselu kandja — talupoeg.

Talupoja seisund. Vene valitsuse alla sattumisega muutus eesti talupoja seisund senisest kõigiti halvemaks. Rootsi ajal tema kasuks kehtivad kaitsemäärused kaotasid maksvuse ja ta langes täielikku pärisorjusse. Mõisnik pidas talupoega päriselt endale kuuluvaks, kelle müümine, kinkimine, vahetamine ja pantimine polnud tollal kaugeltki harukordne nähtus. Vallalise mehe eest makseti tavaliselt 30—50 rubla. Kui aga talupoeg oskas käsitööd või mõnesugust ametit, siis tõusis ta hind kuni 100 rublani. Tüdruku harilikuks hinnaks oli 10 rubla ja lapse eest makseti 4 rubla. XVIII sajandi keskpaiku võttis inimeste müümine õige laia ulatuse ja hoolimatu ilme. Mõnigi kord peeti orjaturge, kuhu talupoegi-pärisorje kokku aeti ja kus neid enampakkumise teel edasi müüdi. Samuti võis tollal ajalehtedes leida kuulutusi, mille kaudu pakuti müüa üksikuid inimesi ja ka perekondi. Esines neidki juhtumeid, kus talupoegi müüdi Venemaale hoopis võõraisse ja umbkeelseisse oludesse. Vahetamise juures polnud tähtis, et inimeste vastu antaks inimesi, vaid sageli vahetati neid hobuste, koerte, piibukahade jm. vastu. Sääraselt inimestega hangeldades purustati sageli ka nende perekonnaelu. Naised lahutati meestest ja lapsed vanemaist. Üldse ei hoolinud mõisnike enamik eestlaste tunnetest ega inimõigustest, nagu nähtub sellestki, et hakati takistusi tegema nende vabale abiellumisele. Peaaegu üldiseks kombeks sai, et pruut ja peigmees, kes pärinesid teine teisest mõisast, ei tohtinud ilma härraste loata abielluda. Mitmel pool ei võinud talupojad ka seespool oma mõisa piire muidu abielluda, kui

Talu hooned XVIII-l sajandil.

pidid selleks enne mõisast luba paluma ja sageli selle eest üsna suurt tasu maksma. Sääraste kitsenduste tagajärjel paljud loobusid perekonnaelu asutamisest. Selle tagajärjel aga hakkas rahva arv kahanema ja mõisnikel oli karta töötegijate puudust. Et seda vältida, hakati mitmes mõisas talupoegi naisevõtmisele ergutama sellega, et neile anti pulmakingiks viina või õlut.

Talupojal polnud ka õigust mingisuguse isikliku vara omandamiseks. Kõike, mis ta oma töö ja vaevaga jõudis endale soetada, pidas mõisnik enda omandiks. Kasvatas talupoeg näit. mõne hobuse, lehma või seapõrssa ja juhtus loom härrale meeldima, siis viidi see kohe ilma tasuta mõisa. Muidugi polnud talupojal ka tema poolt haritava maa kohta mingit õigust. Igal ajal võidi teda eluasemest välja ajada. Seejuures oli ükskõik, kas liideti maad mõisa väljadega või anti mõnele teisele talupojale. Seega puudus mõjuv tegur, mis talupoega oleks virgutanud edasipüüdmisele. Ka koormuste määramisel oli mõisniku otsus ainumäärav. Vakuraamatud kaotasid oma sundusliku iseloomu ja mõisnik toimis andamite ja kohustuste jagamisel nii, nagu ta seda just heaks arvas. Seepärast kasvas ka maksukoorem ja teopäevade hulk nüüd silmapaistvalt ja elu muutus raskemaks kui kunagi varem. Et polnud mingit väljavaadet jõuda paremale elujärjele, siis võttis maad tuimus ja ükskõiksus nii mõisa kui ka oma töö vastu. Oli päris möödapääsmatu, et talupoegade enamik sattus äärmisse vaesusse.

Samal ajal olid talupojad ka kohtulikust kaitsest ilma. Kriminaalasjus nad allusid küll kroonukohtuile, muidu aga ainult mõisnikule, kellele kuulus nn. kodukariõigus. Ta võis piiramatult määrata talupojale ihunuhtlust ja karistada teda ka vangistusega oma äranägemise järgi. Mõnigi mõisnik tarvitas seejuures äärmist karmust. Kusagil mõisas mässiti ühele teotüdrukule karistuseks halvasti ketramise eest takku ümber sõrmede ja pisteti siis põlema. Pärast pekseti tütarlast soolvette kastetud vitstega ja piinati teda, kuni ta suri. Mõisniku poolt tehtud ülekohtu puhul polnud talupojal lootust kusagilt abi saada. Kui mõni tegigi säärast katset, siis see lõppes ometi tagajärjetult. Selgeks näiteks on Vohnja mõisa möldri Juhani lugu, kellelt kohalik mõisnik tahtis vägivaldselt ära võtta veskit, mida olid pidanud möldri esivanemad vahetpidamatult juba poolteistsada aastat. Leidmata abi kohalikelt ametivõimudelt, pööras Juhan abipalvega tolleaegse

Vene valitseja Anna Joannovna poole. Protsess kestis paar aastat ja mõisnikud panid kõik rattad käima täieliku võidu saavutamiseks. Viru-Järva meeskohus otsustas sel puhul, et Juhan tuleb heita aastaks vangi ja pärast aja äraistumist peab teda keppidega peksetama, et keegi enam ei julgeks mõisniku peale kaebama minna. Määratud karistuse kinnitas lõpuks ka senat. Arvatavasti aga õnnestus Juhanil põgeneda välismaale, sest tema edaspidise saatuse kohta pole säilinud andmeid. Senati otsus Vohnja möldri üle oli ühtlasi nagu põhimõtteline seisukohavõtmine kogu eesti talurahva kohta ja tunnustas viimase täiesti pärisorjaks.

Katariina II aeg.

Valgustusaeg ja Katariina II. XVIII-l sajandil, kui eesti rahvas langes ilma õigusteta inimeste seisukorda, hakkasid Lääne-Euroopas mitmed teadlased ja kirjanikud levitama hoopis vabameelseid vaateid. Nad väitsid, et inimesed on sündinud vabadena ja üheõiguslikena ja peavad seks ka jääma. Riigivalitsejail tuleb senisest rohkem hoolitseda rahva hüveolu eest ja ette võtta uuendusi, mis loovad ka alamale kihile paremad elutingimused. Sääraste mõtete kandjaina said kõige enam tuntuks Prantsuse kirjanikud, kes püüdsid kogu maailma valgustada uute vaadete seisukohalt. Neid kirjanikke kutsutakse valgustusajakirjanikeks ja XVIII sajandi kolme esimest veerandit valgustusajaks.

Katariina II.

Ka mitmed riigivalitsejad pooldasid valgustusaja ideid ja püüdsid rahva olukorda parandada. Sääraseid valitsejaid kutsuti valgustatud valitsejaiks ja nende hulka kuulus ka Vene keisrinna Katariina II, kes sai troonile a. **1762.** Ta oli oma aja haritumaid naisi, väljapaistvalt julge, energiline, auahne ja juba noorena tutvunud valgustusaja kirjandusega. Selle tun-

tuma esindaja, prantsuse kirjaniku Voltaire'iga oli ta kirjavahetuses. Venemaal parandas Katariina II maavalitsemist, kohtuja haridusolusid, kuid talupoegade ellu ei õnnestunud tal sealse aadli tugeva vastuseismise tõttu parandusi tuua. Meie kodumaal ta teostas mitmed uuendused ja tema valitsuse ajal hakkasid siin levima Lääne-Euroopa vabameelsed mõtted.

Maapäeva otsused Liivimaal a. 1765. A. **1764** reisis Katariina II läbi Eesti- ja Liivimaa. Ta külastas Narvat, Tallinna, Paldiskit, Pärnut, Riiat ja Tartut [1]). Igal pool valmistasid talle kohalikud võimukandjad ja aadlikud toreda vastuvõtu. Ometi ei jäänud keisrinnal reisides nägemata siinse talurahva viletsus ja ta otsustas seda mõnel viisil kergendada. Tema käsul esitas Liivimaa kindralkuberner George Browne Liivimaa maapäevale rea ettepanekuid talurahva seisundi parandamiseks. Nii nõudis ta, et talupojad saaksid õiguse vallasvara omandada, et nende kohustused mõisa vastu kindlaks määrataks ja et kodukariõigust, samuti ka inimeste müümist piirataks. Riigivõimu esindaja säärase sammu üle olid mõisnikud äärmiselt pahased ja lükkasid ettepanekud tagasi. Aadli viha aga ei kohutanud Browne'i, kes oli vana sõjapealik ja harjunud nõudma alistumist. Ta tegi teatavaks, et esitisi toetab keisrinna, kes pealegi on valmis neid teostama mõisnikest mööda minnes. Nüüd muutus aadel järeleandlikumaks ja võttis osa ettepanekuist maapäeval vastu. Maapäeva otsused kinnitati kindralkuberneri poolt a. **1765.** Need tõlgiti eesti ja läti keelde ja said veel samal aastal kirikuis kuulutamise kaudu teatavaks ka talupoegadele. Neis üteldakse, et „Moisade Pärisherrad heast Ristiinnimesse Melest ja tössisest Innimesse Armastussest omma Pärrisallamade vasto" lubavad nende elutingimusi parandada. Talupoega lubati omandada vallasvara, tingimusel, et tal „ühtegi Völgo ep olle omma Herraga, ei Teo, ei Kümnesse, egga selle polest mis ta vahhest

G. Browne.

[1]) Katariina II ajast pärineb Tartus Emajõel huvitava ehitisena kivisild, millel leidub järgmine tekst (tõlkes): „Jõgi, ohjelda oma voolu Katariina II käsul, kelle heldusest see sild on ehitatud rahva kasuks ja Liivimaad ilustatud esimese kivisillaga 1783."

laenuks temma käest sanud". K ü m n i s e kohta üteldi, et pärishärrad ei taha seda mitte suuremaks tõsta; ka t e o p ä e v a d e määra ja v o o r i s k ä i m i s t lubati korraldada „sedda möda kui Tallomeeste Joud jouab ja kannab ning Moisa Luggu kutsub".

Juhtumil, kui mõisnik siiski rohkem nõuab kümnist ja teoorjust, kui see kord kindlaks on määratud, võib talupoeg „sedda sündsal ja tassatsel Kombel .... temma ennese ette tua, ning kui Herr vahhest sedda Luggu ei võtta öiendada, siis peab neile lubba ollema omma Hädda" sillakohtunikule kaevata. Kui aga talupoeg kaebab oma isanda peale ilma põhjuseta, tuleb teda esimesel korral kümne ja teisel korral kahekümne paari vitstega kiriku juures karistada. Kui nad „sedda kolmandal korral võtvad tehha, siis peab neid terveks Aastaks Vallitöhhe ärraantama". Viimaks piirati ka k o d u k a r i õ i g u s t, samuti kohustusid maapäeva liikmed mitte enam müüma inimesi l a a t a d e l ega v ä l j a p o o l e kodumaa piire ega müümisel meest naisest lahutama. Rahvale teatavaks tehtud määruste lõpus avaldati lootust, et talupojad oma isandate häist püüdeist aru saavad, neile tänulikud on, hoiduvad vastuhakkamisest ega soeta endile karistusi kergemeelsete kaebuste tagajärjel. Nende otsuste tegelik väärtus oli aga tühine, sest teostamine jäi iga mõisniku hooleks ja talupoegade seisund ei paranenud karvaväärtki.

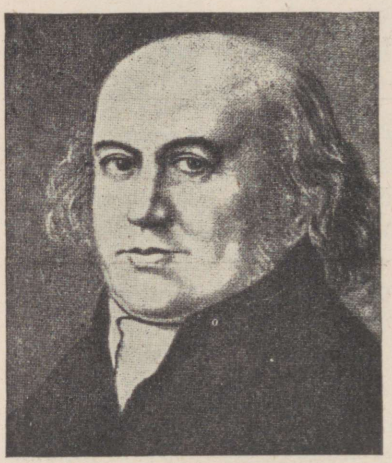
Johann Eisen v. Schwarzenberg. Johann v. Jannau. Valgustusaja vabade vaadete kandjaiks Baltimail said kõigepealt Saksamaalt tulnud k i r i k u - ja k o d u õ p e t a j a d. Üks esimesi, kes nõudis talurahva olundi parandamist valgustusaja vaimus, oli Torma-Lohusuu kirikhärra J o h. E i s e n v. S c h w a r z e n b e r g. Ta väitis, et Liivimaal maksev pärisorjus on ilmselt julm ja mõisnikul on liiga suured õigused talupoja kohta. Pärisorjus arendab talurahvas iseseisvusetust, tuimust, hoolimatust ja vaesust. Eisen v. Schwarzenberg soovitas p ä r i s o r j u s e järk-järgulist k a o t a m i s t ja talude andmist r a h a r e n d i l e pärandamise õigusega. Talupoeg saab siis täielikult pühenduda oma töödele ja tema jõukus kasvab. Sellest tuleb mõisnikulegi kasu, sest rikas talupoeg võib talle rohkem renti maksta kui vaene.

Talupoja seisundi teiseks tunnustatud käsitlejaks XVIII-l sajandil oli Laiuse kirikuõpetaja J o h. v. J a n n a u. Tema leidis, et talupoeg on küll jäme oma kombeis ja tahumata mõtteviisis, aga

tal on uhkust, naljavaimu, arusaamist ja ausust sõna otsemas mõttes. Tal ei puudu muud kui ainult haridus. Jannau soovitab pärishärradele asutada talurahvale koole. Seejuures ta aga väidab, et peen haridus, mida omandavad sakslased, on talupoegadele kasutu ja koguni kahjulik. Põlluharija ei saa harrastada teadust, liiatigi võib ta peenenenud tunnete mõjul adrast võõrduda.

Siis peab Jannau tarvilikuks, et seadused, käsud ja määrused, mis puudutavad talupoega, antaks nende omasse keelde tõlgituna nende kätte. Sealt võivad nad ise näha, mida neil on õigus nõuda ja mida mitte. Talupoja hüveolu tõstmiseks on vajalik talle kindlustada eluasemeõigus ja kindlaks määrata ta koormused mõisa vastu. Pärisorjuse kaotamist ei pidanud Jannau siiski tarvilikuks. Ta kartis, et talupoeg võib ootamata saavutatud vabadust kurjasti kasutada, kuna ta kannab endas ammust aega viha mõisniku vastu.

Garlieb Merkel. Tähtsaimaks valgustusaja aadete arendajaks Baltimail sai kirikuõpetaja poeg kirjanik Garlieb Merkel Lätimaalt, kes käsitles siinse talurahva seisundit mitmes kirjutises. Ta iseloomustas süngeis värvides talupoja vaesust, koormuste rõhuvust, mõisnike julmust jne. ja astus välja pärisorjade kaitseks. Merkel esitas rea ettepanekuid, mis tuleks õigluse ja inimesearmastuse nimel otsekohe teostada. Neis nõudis ta näit. inimeste müümise lõpetamist, talupoegade kohustuste kindlaksmääramist mõisa vastu, talude pärandamise õiguse kindlustamist ja et ihunuhtluse andmine läheks mõisahärralt mõisakohtu kätte. Peaülesandeks talupoja seisundi parandamisel pidas Merkel pärisorjuse kaotamist. Et see toimuks hüppeta ja saaks osaks ainult väärilistele, s. t. oleks tasuks teatavate vooruste, nagu usinuse ja

G. Merkel.

rahuarmastuse eest, soovitab ta määrata ettevalmistusajaks näit. viis aastat. Selle möödumisel peavad isandad andma rahalise tasu eest vabaduse neile pärisorjadele, kes prooviaja jooksul pole korda saatnud ühtegi süütegu. Merkeli peateos, kus eelnimetatud vaated olid esitatud, ilmus a. 1796 Leipzigis ja juhtis pommiplahvatusena lugejate tähelepanu siinseile oludele. Kuigi siinsete võimude poolt oli teose levitamine keelatud ja ka ajakirjandus ei tohtinud selles esinevaid mõtteid avaldada, loeti seda raamatut siin ometi kaunis rohkesti. Inimesi köitsid kirjaniku sädelevad mõtted, elav stiil ja ta kirjutis mõjus rohkesti kaasa, et talupoja seisundi parandamine hakkas XIX sajandi algul ikka rohkem edenema.

Eraõigused. Enamik mõisnikke püüdis vankumata säilitada kehtivaid olusid. Nad ei suutnud aru saada, et uuendused on tarvilikud talupoja töötootlikkuse ja majandusliku jõukuse tõstmiseks. Mõned üksikud arvasid siiski teisiti, võtsid isiklikul algatusel ette uuendusi oma mõisa piirides ja panid maksma nn. eraõigused. A. 1789 astus Eestimaal ses suunas esimese sammu Vigala parun Uexküll. „Vigala õigus" jättis püsima pärisorjuse, samuti jäi mõisahärrale piiramatu omandiõigus maa üle. Kuid talupoja koormused määrati vakuraamatus kindlaks. Peale selle võis talupoeg endale vallasvara soetada, seda oma heaksarvamise järgi kasutada ja ka pärandada. Säärast õigust polnud tal aga nn. perevara suhtes, mis pidi tallu jääma ja mille suurus iga talu kohta kindlaks määrati. Veel anti talupojale õigus esitada mõisnikule koha pärijaks kinnitamiseks oma poega või sugulast. Vigala paruni eeskujul talitasid mõned teisedki mõisnikud Eestimaal ja andsid oma talupoegadele eraõigusi. Neist on nimetamisväärsem Äämäe mõisaomaniku parun Toll'i poolt oma talupoegadele antud nn. Tolli õigus. See ulatus sisuliselt kaugemale. Nii ei lubatud Tolli õiguse järgi talupoegi müüa, kinkida ega pantida ilma maata. Neid ei tohtinud talust välja ajada ega omavoliliselt nende maid mõisastada. Muidugi ei võinud ka talupoeg omal algatusel mujale elama asuda. Talupoja kohustused mõisa vastu määrati kindlaks ja temalt ei nõutud andameid viljas, puudes, heintes ega rahas. Ka võis ta vallasvara omandada ja talu edasi pärandada. Samal ajal piiras Tolli õigus mõisnikule kuuluvat kodukariõigust (kuni 5 kepihoobini). Viimasena pani XIX sajandi

algul maksma talurahva eraõiguse K a n d l e mõisaomanik L ö w i s o f M e n a r Virumaal. Selle järgi võis talupoeg koguni p ä r i s o r j u s e s t vabaks saada, kui ta teatud aastate jooksul on korralikult elanud. Mainitud eraõigustel oli küll palju puudusi, aga nad andsid tunnistust, et mõisnike hulgas hakkas maad võtma arusaamine uuenduste vajalikkusest talurahva elu korraldamiseks.

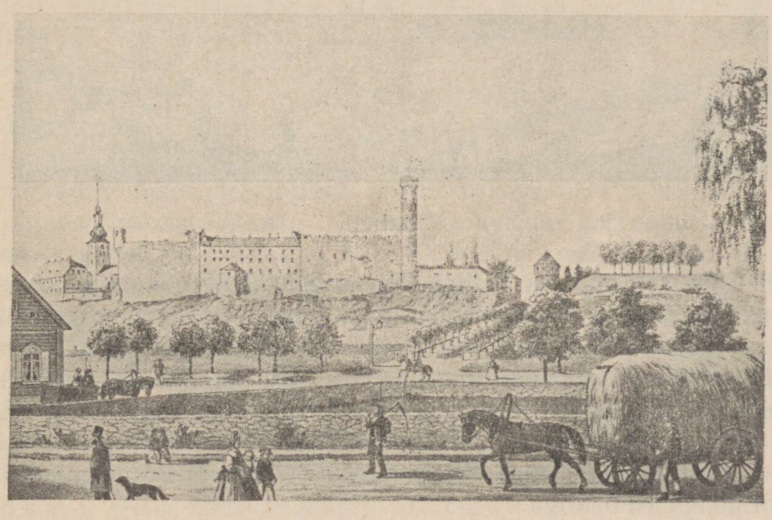
Uuendused maavalitsemises. Pärast 1765. a. maapäeva näis, et Katariina II ei sega end enam Baltimaade sisseasjusse. See osutus aga ekslikuks. Juba a. **1783** ta pani siin maksma uue valitsemisviisi, nn. a s e h a l d u s k o r r a, mida täiendati kaks aastat hiljem uute seadustega. Seega muutus maavalitsemine üsna oluliselt ja riivas mitmeti aadli eesõigusi. Senine Eesti- ja Liivimaa moodustasid nüüd ühe a s e h a l d u r k o n n a, mis jagunes T a l l i n n a ja R i i a provintsiks. Need omakorda koosnesid esimene n e l j a s t ja teine ü h e k s a s t k r e i s i s t. Uue kreisilinnana tuli juurde V õ r u, mis asutati a. 1784. Ka kaotati m a a n õ u n i k e - k o l l e e g i u m ja maapäevale anti uus korraldus. Selle alusel võisid maapäevast osa võtta immatrikuleeritud aadliga üheõiguslikult ka teised mõisnikud. Linnade valitsemine anti kohalike elanike poolt valitud l i n n a n õ u k o g u l e, mida juhtis l i n n a p e a. Katariina II oli kinkinud siinseile mõisnikele nende käes olevad l ä ä n i m õ i s a d eraomandiks ja lootnud seega aadlikke järeleandlikumaks teha uuenduste suhtes, mis tabasid nende seniseid õigusi. Aadlikud jäid aga uuele korrale kindlalt vaenuliseks, samuti ka jõukamad linnakodanikud, kuna nad ei tahtnud võimu jagada alamate kihtidega. Rahulolematus võttis kõrgemais kihtides kohati õige terava ilme. Uus valitsemisviis ei saanud juurduda, sest see kestis liiga lühikest aega. A. **1796** suri Katariina II ja veel samal aastal kaotati asehalduskord ta poja keiser Paul I poolt.

Pearaha-rahutused. Asehalduskorra maksmapanekuga seati Eesti- ja Liivimaal sisse p e a r a h a - m a k s talupoegadele, mida tuli tasuda 70 kopikat iga meeshinge kohta. Pearaha sissenõudmine toimus mõisade kaudu. Viimased olid vastutavad maksude korraliku laekumise eest riigile ja pidid talupoegade maksujõuetusel puudujäägi tasuma omadest summadest. Seejuures võisid mõisnikud talupoegadelt võla sisse nõuda töö näol. Nii avanes pärishärradele soodus võimalus talupoegadele uusi koormusi peale panna ja pearaha sel teel mitmekordselt tagasi saada. Et paljud

mõisad ses suhtes üsna ülekohtuselt talitasid, siis tekkis talupoegade keskel käärimine, mis jõudis haripunkti a. **1784.** Samal aastal teatas sellest kindralkuberner Browne ka keisrinnale ja väitis, et rahutused Liivimaal on niivõrd üldised, et pole ühtegi mõisa, mis oleks neist vaba. Kindralkuberner kirjeldas seisundit äärmiselt ohtlikuna ja arvas, et rahutused tuleb summutada karmusega. Käärimine summutatigi sõjaväe abil, kusjuures mõnel pool oli sõdurite ja talupoegade vahel päris veriseid kokkupõrkeid. Pearaha-rahutused äratasid Peterburis tõsist tähelepanu ja sealt saatis valitsus kaks senaatorit siinseid olusid uurima. Riigivalitsuse esindajad soovitasid, et tulevikus toimuks maksude jaotamine talupoegadele ja samuti ka pearaha sissenõudmine üldiselt õiglasemalt. Rüütelkonna poolt tehtigi ses suunas mõningaid paranduskatseid, kuid olulist muudatust siiski ei tulnud.

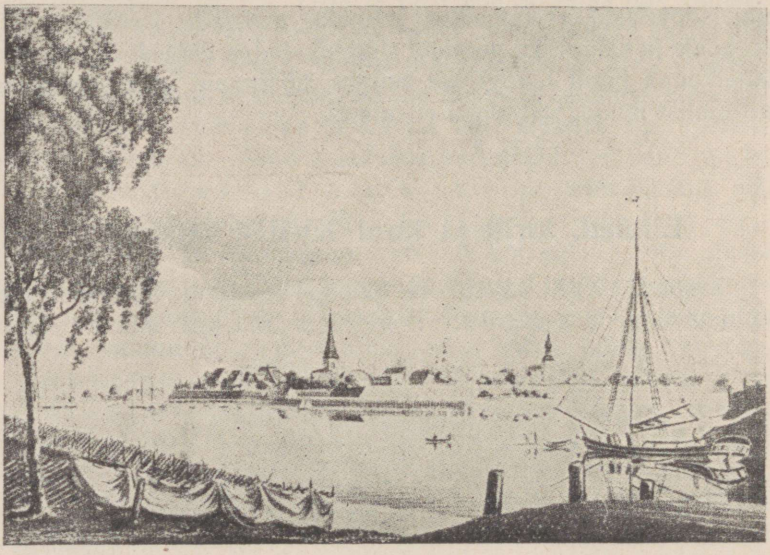
Linnad, kirik ja kool XVIII-l sajandil.

Linnad. XVIII sajand ei loonud soodsaid tingimusi meie kodumaa linnade arenguks. Põhjasõjas rüüstati mitmed linnad

Tallinn.

hoolimatult ja neis soikus nii kaubandus kui ka käsitöö. Kaupade läbivedu vähenes, sest Venemaa hakkas sisse- ja väljavedu toimetama ikka rohkemal määral Peterburi kaudu. Kohalik tarvitajaskond polnud aga kuigi suur. Linnad ise olid rahvaarvult väikesed, talupojad aga liiga kehvad ja tarvitasid kaupadest üksnes soola, vähemal määral ka rauda ja tubakat. Samuti jäi linnades käsitöö areng turu puudusel kängu. Linnadest seisis esikohal Tallinn ligi 10 000 elanikuga. Ta oli kubermangu valitsemiskeskuseks ja seal asusid koolid ja kohtuasuti-

Pärnu.

sed. Sõjaliselt kujunes Tallinn Vene laevastikule tähtsaks toetuspunktiks. Tartu oli Põhjasõjas eriti raskesti kannatanud ja kosus väga aeglaselt. Elanike arv kõikus siin XVIII-l sajandil 3000—3600 vahel. Kaubanduslinnana jäi Tartu hoopis tagaplaanile. Rahvas elas seal kehvalt ja üksmeelt lõhestasid väiklased tülid gildide ja tsunftide vahel. Tartu tähtsust vähendas seegi, et ülikool jäi siin XVIII-l sajandil avamata ja õuekohus ühes ülemkonsistooriumiga viidi Riiga.

Kolmanda linnana väärib tähelepanu Pärnu, mis Rootsi

ajal oli olnud kaubanduslikult õitsval järjel. XVIII-l sajandil etendas ta ainult väikese, umbes 2000 elanikuga tagamaa-sadama osa, kustkaudu veeti sisse rauda ja soola ja saadeti välja puid ja linu. Pärnu tugevaks võistlejaks kaubanduse alal oli Riia.

Kirik. Vennastekogudus. Evangeeliumi luteri usu kirik ei kaotanud Eesti- ja Liivimaa Vene valitsuse alla sattumisega õiguste poolest midagi. Talle jäeti endiselt avarad tegutsemisvõimalused. Kiriku peamiseks ülesandeks XVIII sajandi esimesel poolel oli laastatud koguduste korraldamine. Esijoones hoolitseti selle eest, et need saaksid jälle hingekarjased. Aastate jooksul suudeti koguduste nõuded ses suhtes rahuldada. Suurt pingutust nõudis ka kiriku majanduslike olude korraldamine, sest oli tarvis parandada kirikuhooneid ja muretseda õpetajaile vajalikku sissetulekut. Järk-järgult läks kiriklik elu tagasi harilikesse rööpaisse, aga kirik ei suutnud tulla talupojale küllalt lähedale ega saada talle südameasjaks. Talupojad võõrastasid kirikhärrat, kes sõbrustas mõisnikuga, kellel oli pärisorje, kes pidas jutlust saksapärases eesti keeles ega suutnud küllaldaselt mõista eestlaste muresid.

Suurt elevust usuellu tõi Saksamaalt pärinev usuliikumine vennastekoguduse kujul, mis kandus Baltimaile a. **1729.** Eriti hoogsaks muutus see seitse aastat hiljem, kui meie kodumaad külastas selle liikumise juht krahv Zinzendorf. Vennastekoguduse pooldajaid leidus kõigis rahvakihtides, eriti palju aga talupoegade keskel. Viimaseid kiskusid kaasa vennastekoguduse palvetundides peetavad jutlused. Need sisendasid hardustunnet ja olid põimitud Kristuse kannatuslugudega. Eluraskustest kurnatud inimestele tundusid need arusaadavaina ja kutsusid esile sügavaid usulisi tundeid. Suurt mõju avaldas ka vennastekoguduses valitsev vabameelne vaim. Ei eraldatud seal liikmeid seisuse ega hariduse järgi ja ka talupoeg võis seal pääseda mõjukale kohale. Kõige selle tõttu kasvas talupoja iseteadvus ja ta tundis end jälle inimesena. Ilmselt suurt mõju avaldas vennastekogudus oma pooldajate kõlbelisse elusse. Alkoholi tarvitamine vähenes, samuti tuli endisest hoopis harvemini ette vargusi ja pettusi.

A. 1743 hakkas valitsus vendade tegevust järsult pidurdama. Seda tehti peamiselt balti-saksa võimude mõjul, kes kartsid liikumisest endile hädaohtu. Paljud vendadest võeti

vangi, teised saadeti maalt välja, ühtlasi keelati kõigil vennastekoguduse liikmeil koosolekute ja jutluste pidamine. Sellest hoolimata elas liikumine edasi. Salaja peeti koosolekuid ja äratustunde, kuni Katariina II valitsuse algul kaotati kitsendavad määrused ja kogudus jätkas jälle avalikult oma tegevust.

Koolid. Väga visalt ja aeglaselt hakkasid pärast Põhjasõda toibuma meie kodumaa haridusolud. Alles Katariina II ajal tehti ses suhtes märgatavamaid edusamme. Nimelt võttis Liivimaa maapäev kindralkuberner Browne'i ettepanekul a. **1765** vastu tähtsa otsuse maarahvakoolide asjus. Selle järgi tuli olemasolevad köstri- ehk kihelkonnakoolid korda seada, asutada uusi sinna, kus need seni puudusid, ja neisse kõigisse ametisse panna sakslastest või talupoegadest koolmeistrid.

Neile vanemaile, kes olid võimelised õpetama katekismust ja lugemist, anti luba oma lapsi nimetatud aineis kodu õpetada. Nende laste jaoks, kelle vanemad ei osanud ise õpetust anda, pidi iga vähemalt 5 adramaa suurune mõis asutama nn. mõisakooli, kus õpetati samuti lugemist ja katekismust. Kirikuõpetaja oli kohustatud iga kooliaasta algul andma igale mõisnikule nimestiku koolikohuslike laste kohta. Selle järgi pidid kirikuvöörmündrid ja külakupjad need lapsed kooli tooma ja iga kaheksa päeva tagant koolmeistrilt küsimas käima, kas kõik lapsed on kohal olnud. Puudujaist tuli kohe teatada mõisahärrale, kes neid karistas. Et talupojad sügisel ja kevadel ei kannataks karjastepuudust, seks pidi koolitöö algama pärast mardipäeva ja lõppema lihavõtteks. Kirikuõpetaja kohuseks oli koolitöö edukuse kontrollimine iga nelja nädala tagant, samuti ka koduõppivate laste eksamineerimine lihavõttepühade ümber. Lugemise ja katekismuse hästi ära õppinud lapsed võisid minna kihelkonnakooli, kui kirikuõpetaja ja mõisahärra pidasid seda tarvilikuks ja kasulikuks.

Mõisa- ehk külakool asus tavaliselt kas mõisarehes või mõnes talutares. Õpetajaiks olid enamikus talupojad, kes mõne vigastuse tõttu ei suutnud teha kehalist tööd, aga kes oskasid lugeda ja olid kindlad kiriku pooldajad.

Liivimaa eeskujul hakati mõisakoole asutama ka Eestimaal, aga seal saavutati ses suhtes veel väiksemaid tulemusi kui Liivimaal. Üldiselt jäid kooliolud kogu sajandi kestel üsna mada-

lale tasemele ja tegid edusamme ainult kohati, kus oli haridussõbralik mõisnik või kirikuõpetaja.

Maakoolidest kiiremini arenesid linnade koolid. Tallinnas töötas kubermangugümnaasium ja toomkool, kus sai õpetust esijoones saksa aadli noorsugu. Mõnedes linnades töötasid veel pearahvakoolid. XVIII sajandi teisel poolel hakati asutama ka esimesi tütarlaste-koole ja alamaid rahvakoole poeg- ja tütarlastele.

Talurahvaseadused XIX sajandi algul.

Keiser Aleksander I. „Iggaüks". A. **1801** sai Vene troonile Katariina II pojapoeg Aleksander I. Ta oli kasvatatud vabameelses vaimus ja esialgu valitses oma riiki vabameelselt. See asjaolu mõjutas ka meie kodumaa olude arengut. Eestimaa rüütelkonna peamees, vabameelsete vaadetega mõisnik Jakob v. Berg, jõudis Peterburis viibides veendumusele, et keiser näeb meelsasti uuendusi talurahva kasuks. Ja võis arvata, et kui mõisnikud ise talurahva elu ei paranda, siis hakkab riigivalitsus viimaste kasuks midagi ette võtma. Berg soovitas mõisnikele algatust mitte käest lasta. Tema mõjul võttiski Eestimaa maapäev a. **1802** vastu korraldava määruse, mille keiser veel samal aastal kinni-

Aleksander I.

tas. See algab sõnaga „Iggaüks“ ja ongi tuntud selle nime all. Et näidata mõisnike heatahtlikkust ja võita talupoegade usaldust, sõnastati „Iggaüks“ niisugusel kujul, nagu annaks seda iga mõisnik eraldi oma pärisorjadele. Näit. üteldi selles: „Wotke siis nüüd, teie, minno walla rahwas, wotke sedda, mis minna, teie Moisa-Wannem, heast ja heldest süddamest, mitte üksi mulle kergitamisseks, waid keige ennamiste teie ja teie laste ello pölwe parrandamisseks ja öiendamisseks ollen seädnud, kui kindlaks märkiks wasto, et minna teile ja teie lastele önne sowin....“

Kõigepealt lubab „Iggaüks“ talupoega omandada vallasvara. Sellega ta võib vabalt talitada, nii kuidas ta heaks arvab, muidugi tingimusega, et tal kõik võlad ja kohtumaksud mõisnikule on tasutud.

Kui talupoeg on hoolas ja teeb virgasti tööd, siis ei aja mõisnik teda eluasemest välja ja ta võib talu pärandada oma lastele.

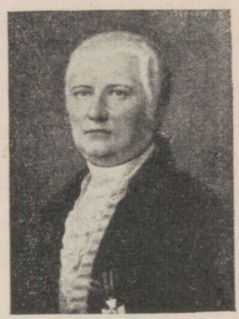
Järgnevalt lubatakse, et ei kõrgendata maksu ega teoorjust sellest suuremaks, „mis teie tännini piddite teggema ja maksma“.

Talupoja koormused jäid aga tegelikult kindlaks määramata. Inimeste müümist ei keelatud, aga seda kitsendati mõnel määral. Talupoegade omavaheliste tülide lahendamiseks lubati ellu kutsuda vallakohtud. Need pidid koosnema mõisniku poolt nimetatud eesistujast ja talupoegade poolt valitud kaaskohtunikest. Vallakohtu otsused kuulusid aga mõisniku kinnitamisele. Mõisahärra peale võis talupoeg kaevata kihelkonnakohtusse. „Iggaüks“ ei toonud küll põhjalikumat pööret talurahva õiguslikku oludisse, märgitses aga ometi sammu edasi paremuse poole.

Liivimaa talurahvaseadus a. 1804. Aleksander I valitsemise algus virgutas ka Liivimaa vabameelseid mõisnikke uuesti tegutsemisele. Nende juht Friedrich v. Sivers tegi omal algatusel keisrile ettepaneku keelata siin inimeste müük ja korraldada teoorjuse määrasid.

Talurahva olundi parandamiseks mõjutas keisrit ka Tartu ülikooli prorektor Friedrich v. Parrot. Järgnevalt nimetas Aleksander I erilise komisjoni, kes pidi välja töötama Liivimaa talurahva seisundi parandamise ettepanekud. Agaramaid liikmeid selles olid Sivers ja Parrot. Komisjon pidas oma koos-

olekuid Tartus ja esitas peagi keisrile ulatusliku uuenduskava. Aleksander I saatis selle seisukohavõtmiseks Liivimaa maapäevale. Ettepaneku sisuga tutvumisel paisus vanameelsete mõisnike meeleolu õige ärevaks. Maapäeval ründasid nad suure vihaga esitatud talurahvaseaduse eelnõu ja püüdsid näidata selle kõlbmatust. Komisjoni poolt soovitatud uuendustest jäetigi üks osa vastu võtmata ja rea vastuvõetud otsuste suhtes avaldasid vähemusse jäänud maapäevasaadikud ägedat protesti. Aleksander I nimetas seejärel uue komitee ja see töötas talurahvaseaduse eelnõu lõplikult välja. See kinnitati keisri poolt a. **1804** ja avaldati eesti keeles pealkirja all „Seädussed Maa-rahwa pärrast antud, kes Liwlandi Gubermenti wallitsusse all elawad".

Fr. v. Sivers.

Mainitud seaduse järgi muutus talupoja elu-olu märksa kindlamaks. Mõisnikul polnud enam õigust teda ilma maata müüa, kuid talupoeg ei võinud ka omavoliliselt koha pealt ära minna.

Abiellumise suhtes muudeti mõisniku õigused väiksemaks. Seaduses üteldi, et neil „parirahwal, kes ennast tahtwa kosida, ep olle muud lubba se jures tarwis, kui omma essa ja emma, ehk nende suggulaste lubba, kelle hole all nemmad on .... Siiski peawad nemmad sedda ka omma moisa wannemattele teäda andma, kui üks paar rahwas abbiello sisse tahhawad astuda."

Omandiõigusse tõi seadus ulatusliku pöörde. Selles lubati talupoegi soetada endale vallas- ja kinnisvara, mida nad võivad oma tahtmise järgi kasutada ja pärandada. Talupoja kohustused mõisa vastu pidi kindlaks määratama arvesse võttes maa väärtust kui ka suurust.

1804. a. talurahvaseadusega hakkas Liivimaal kehtima ka uus kohtukorraldus. Kõige alamaks õigusemõistmise astmeks oli vallakohus, mis lahendas talupoegade omavahelisi tüliküsimusi ja koosnes kolmest kohtunikust. Ühe neist nimetas mõisahärra, teise valisid peremehed ja kolmanda sulased. Vallakohtu otsused allusid mõisniku kinnitamisele ja nende peale võis edasi kaevata kihelkonnakohtusse ja vajaduse korral lõpuks veel maakohtusse. Mõisniku vastu võis

talupoeg kaebuse esitada kihelkonnakohtusse ja sealt edasi maa- ja õuekohtusse. Viimase kohta üteldi, et see on „wiimne Kohhus, kus maa-rahwade asjad Moisniko wasto peawad ärraselletud sama, ja temma öigustmoistmisse wasto ei woi ennam kusgi abbi otsida". Talupoega ei lubatud aga kasutada mõisniku vastu protsessides advokaadi abi, põhjendades keeldu sellega, et „maa rahwal ei pea mitte Adwokatide läbbi suur rahha kullutaminne ollema, ja nende joud se läbbi wähhendetud sama".

Kodukariõigus jäeti mõisnikel püsima. Seaduses väidetakse, et „hea kombe üllespiddaminne moisa perre ja ka teo-

Eestimaa mõisnike tüüpe (karikatuur).

liste jures, ei woi küll parrama käe sisse antud sada, kui Moisa Herra kätte". Viimane pidi hoolitsema, et halvad kombed pinda ei leiaks, ja nende esinemise puhul süüdlasi karistama, andes ihunuhtlust kuni 15 kepihoopi või määrates veele ja leivale kuni kaheks päevaks. Sel viisil võis nuhelda: „Kui moisa perre ehk ka tallo teomehe mis moisas teole on, lija jomisse ehk koerusse läbbi sedda rahholikko ellamist moisas ärranarriwad, ehk Herrale sellega kahjo tewad. Kui nemmad wasto ajamisse ehk häbbemata suuga ehk sanna-kuulmata wiisi läbbi Herrale sedda auu ei näita, mis temmale sünnip andma. Kui nemmad laisa tööteggemisse läbbi

Herrale pahhandust ehk kahjo tewad, et neid nuhtlussega wirkusse peäle peab sunnitama."

Eestimaa talurahvaseadus a. 1804. Liivimaa talurahvaseadus tõi uut elevust ka Eestimaa aadli keskele. Siingi moodustati vastav komisjon. See töötas välja uue talurahvaseaduse eelnõu ja esitas selle maapäevale kinnitamiseks. Pärast ägedaid vaidlusi võttis maapäev seaduseelnõu a. **1804** vastu ja veel samal aastal kinnitati see ka keisri poolt. Eestikeelses tõlkes ilmus seadus järgmisel aastal. Eestimaa talurahvaseadus oli talurahvale vähem tulus kui Liivimaa oma. Selle järgi võis talupoeg küll omandada vallas-, mitte aga kinnisvara. Talupoega võidi müüa ka ilma maata ja mõisnik võis tema takistamatult talust välja ajada. Kodukari ülemmääraks jäi 30 kepihoopi. Küll aga võis talupoeg mõisahärra peale kaevata ja talupoja kohustused mõisa vastu pidi kindlaks määratama. Seejuures ei arvestatud koormuste jaotamisel maa suurust ega headust, vaid vakuraamatusse kanti sisse juba tegelikult kehtimas olevad koormused.

Talurahvaseadused a. 1816 ja 1819.

Pärisorjuse kaotamine. 1804. a. seadused ei rahuldanud talupoega ega mõisnikku. Esimesed soovisid hoopis ulatuslikumaid uuendusi, kuna osa mõisnikest ihaldas tagasi endist olundit, kus oleks piiramatu võim maa ja talupoja üle. Oli aga selge, et tagasipööramine endise juurde polnud enam võimalik. Lääne-Euroopas pääsesid ikka enam võidule mõtted, mis olid pärisorjusele vaenulised, ja mõnelgi maal said seni orjuses elanud talupojad vabaduse. Teisiti ei võinud kujuneda meiegi maa olukord.

Samson v. Himmelstierna.

Järgnevate uuenduste teostamisel etendasid jällegi otsustavat osa vabameelsed mõisnikud; neist oli Liivimaal eriti tegev Samson v. Himmelstierna. Seistes tugevasti Lääne-Euroopa vabade mõtete mõju all, taotlesid nad talupojale isikliku vabaduse andmist. Keisrile olid säärased püüded vastuvõetavad ja nii ker-

kisid Eesti- kui ka Liivimaa maapäevadel uuesti päevakorda talurahvaseaduse eelnõud. A. **1816** kinnitas Aleksander I Eestimaa talurahvaseaduse ja a. **1819** Liivimaa talurahvaseaduse, mille järgi talupojad vabanesid pärisorjusest. Viimane seadus pandi väikeste lisanditega maksma ka Saaremaal. Talupoeg oli nüüd isiklikult vaba, kuid maa jäi täielikult mõisniku omandiks. Nimetatud seadused tähistasid ühtlasi ka küllalt olulisi muudatusi kohtu, politsei, kooli jm. alal.

Kogukonna-omavalitsus. Pärisorjusest vabastamise seaduste järgi jagati talupojad kogukondadesse. Ühest kogukonnast teise siirdumiseks pidi talupojal olema mõisniku ja kogukonna luba. Selle saamiseks tuli vastaval isikul enne õiendada kõik maksud ja võlad nii mõisale kui ka endisele kogukonnale. Iga kogukond sai omavalitsuse. Seda teostasid Eestimaal kõigepealt kogukonna talitaja ja Liivimaal kaks vöörmündrit. Vajaduse korral kutsuti kokku kogukonna liikmete üldkoosolek, millest võisid hääleõigusega osa võtta kõik täisealised mehed. Uue omavalitsuse ametnikud pidid valvama rahu, rahva heakorra ja seaduste täitmise järele, samuti pidid nad nõudma sisse kroonumakse, hoolitsema vaeste ja haigete eest ja jälgima, et talupojad täidaksid oma kohustused mõisa vastu. Seejuures tegutses kogukonna omavalitsus täiesti mõisniku järelevalve all ja tema otsused polnud ilma mõisniku kinnitamiseta maksvad.

Kohus ja politsei. Talurahvaseadused a. 1816 ja 1819 korraldasid mõnel määral ka kohtuolusid. Eestimaal kaotati senised valla- ja kihelkonnakohtud ja nende asemele astus kogukonnakohus. Sellest võis edasi kaevata kreiskohtusse. Liivimaal jäi püsima senine valla- ehk kogukonnakohus. Teise, kolmanda ja neljanda astme kohtutena tegutsesid siin kihelkonna-, kreis- ja õuekohus.

Mõisnike ülemvõim jäi kohtuis vastuvaidlematult püsima, küll aga said talupojad kaasistnikena osa võtta kõigist kohtuist peale õue- ja ülemmaakohtu. Vallakohus Liivimaal koosnes ainult talupoegadest, kuid kogukonnakohtu otsused nii Eesti- kui ka Liivimaal kuulusid mõisniku kinnitamisele.

Politsei ülesandeid kõige alamal astmel teostas Eestimaal kogukonna talitaja, Liivimaal aga kogu-

konnakohus. Neil oli õigus vajaduse korral süüdlastele rahatrahvi määrata või lasta neid karistada ihunuhtluse andmise või vangistusega. Politsei kõrgeima astme ülesannete täitjaiks jäid Liivimaal silla- ja Eestimaal haagikohtunikud.

Kodukariõigus. Talurahva pärisorjusest vabastamise seaduste alusel jäi kodukariõigus püsima. Eestimaal andis 1816. a. talurahvaseadus üldiselt igale tööandjale õiguse oma teenistuses olevaid isikuid vajaduse korral nuhelda — mehi kuni 15 kepihoobiga, naisi, alaealisi ja nõrgakehalisi kuni 30 vitsahoobiga. Nii oli ka mõisnikul õigus nende karistamiseks, kes tema juures tööd leidsid. Liivimaal võis mõisnik neid kes „ausa ello ja kässo-seädusse wasto eksiwad,.... sesugguse wangi hoidmisse paika kinnipanna, kus terwisel wigga polle karta, ja neile wet ja leiba anda, ehk ka wiistõistkümmend löki keppiga panna, agga mitte palja ihho peäle. Lapsed, kes allamalt nellitõistkümmend aastad on, ja naesterahwas, sawad witsu, agga mitte ennam, kui wiistõistkümmend hopi.“ Nii jäi Liivimaal kehtima 1804. a. seaduses määratud olukord.

Vallakoolid. Pärisorjuse kaotamise seadused tõid meie kodumaa koolioludesse mõnegi olulise muudatuse. Liivimaal määras seadus, et iga kogukond, või ka mitu kogukonda koos, mille liikmete koguarvus on kuni 500 meeshinge, on kohustatud asutama ja ülal pidama kooli. Koolmeister määratakse ametisse mõisniku poolt, kes igas asjas enne kirikuõpetaja käest nõu küsib. Koolis peab käima iga laps, alates 10. eluaastast ja senikaua, kuni kirikuõpetaja leiab tal olevat vajalikul määral teadmisi. Kooliskäimisest võib lapsi vabastada haiguse tõttu või kui kirikuõpetaja arvab, et mõne lapse vanemad ise suudavad last küllaldaselt õpetada. Iga seadusvastaselt koolist puudutud päeva eest peavad lapse vanemad, hooldajad või peremehed maksma 5 kopikat valla kassa heaks.

Kogukonna- ehk vallakoolides õpetati lastele lugemist, katekismust ja tuntumaid kirikulauluviise.

Järgnevalt nõudis seadus, et igas kihelkonnas, kus on 2000 meeshinge, peab olema kihelkonnakool. Seal pidi iga aasta kogukondade kulul õpetust antama vähemalt 12 õpilasele,

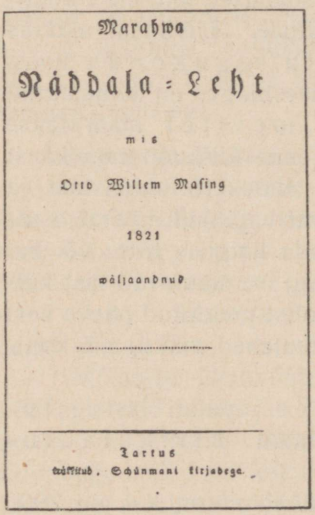
vanusega 14—17 aasta vahel. Kihelkonnakoolis õpetati kirjutamist, arvutamist, kirikulaulu ja katekismust „melemõtlemissega mõistma: peäle sedda õppetakse seäl ka, mis äbbausku wähhendab; ja kuida innimenne ennast mõnne kahjo eest wõib hoida; ning ommas seisusse põlwes, omma töed ja teggemist mõistlikkult ajada".

Köster-kooliõpetaja seati ametisse mõisniku ja kohaliku kirikuõpetaja poolt.

Eestimaa talurahvaseadus oli koolide suhtes vähem üksikasjaline ja määras, et iga 1000 elaniku kohta tuleb ellu kutsuda talurahvakool.

Vallakoolid kujunesid XIX-l sajandil talupoegadele tähtsaiks hariduse saamise keskusteks. Nende esialgset arengut takistas see, et kõik koolikulud jäid kogukonna kanda. Talupojad aga kiratsesid tollal üsna suures vaesuses, mis võimaldas neil üsna vähe kulutada haridusele.

Otto Wilhelm Masing. „Marahwa Näddala-Leht". XIX sajandi esimesel poolel astus sammu edasi ka eestikeelne ajakirjandus. Sellele oli aluse pannud Põltsamaa kirikuõpetaja Hupel, kes umbes XVIII sajandi keskel andis välja väikest arstiteaduslikku ajakirja. A. 1821 sai selle mõtte edasiarendajaks Äksi kirikuõpetaja Masing oma „Marahwa Näddala-Lehega". See ilmus vaheldumisi Tartus ja Pärnus, võitles mitmesuguste takistustega, mida tehti valitsuse, trükikodade, postitalituse jne. poolt, ja jäi mõnede aastate möödumisel seisma. Masing väitis, et talurahvas on seni nagu pimeduse varjus istunud ja „õtse kui kottis ellanud", ning püüdis nüüd oma kirjutistega tema silmapiiri laiendada. Ta avaldas uudiseid sise- ja välismaalt, andis näpunäiteid inimeste ja loomade tervise eest hoolitsemiseks ja põlluharimiseks, tõi teateid vilja, raua, soola jm. hindade

Marahwa

Näddala-Leht

mis

Otto Willem Masing

1821

wäljaandnud

Tartus

Masingu „Marahwa Näddala-Lehe" esikülg.

ja laadapäevade kohta, andis mõistatusi lahendada jne. Leht ilmus iga kahe nädala tagant, 16 lehekülje suuruses, ja maksis postiga saates 6 rubla aastas.

Perekonnanimede panek. Pärisorjuse ajal puudusid eestlaste enamikul perekonnanimed. Nende järele ei tuntud suurt vajadustki, sest elati ju peamiselt ühe mõisa piirides. Elanikke kutsuti tavaliselt ristinime järgi, millele lisati ette koha- või isanimi. Oli talupoja ristinimi Juhan ja kohanimi Mäeotsa, siis hüüti teda Mäeotsa Juhaniks, ta naist Leenat ja poega Marti Mäeotsa Leenaks ja Mäeotsa Mardiks. Kui aga kedagi hüüti ta isa Jaani nime järgi Jaani Tõniseks, siis hüüti ta Madise-nimelist poega Jaani Tõnise Madiseks ja tütart Reeta Jaani Tõnise Reedaks.

Pärast isikliku vabaduse saavutamist laienesid järk-järgult talupoja liikumisvõimalused ja sellega ühenduses sai paratamatuks perekonnanimede panek, et inimeste vahel kergemini vahet teha.

Perekonnanimede panek toimus enamasti mõisades, kuhu rahvas selleks kokku käsutati. Iga perekonnapead lubati vabatahtlikult valida niisugune nimi, nagu ta soovis. Juhtus aga mõni olema otsustamisel tagasihoidlik või aeglane, siis lahendasid mõisnikud asja sel teel, et panid ise ruttu talupojale nime. Seejuures juhtus sageli, et neile, kellele härra või ta asemik pahane oli, anti halvakõlalised nimed. Need aga, kes olid härra meele järgi, said endale saksapärase nime. Omavahel hüüdsid talupojad üksteist ikka nii, nagu harjunud oldi. Alles XIX sajandi teisel poolel leidis uus nimi juba laiemat tarvitamist.

Teoorjuse aja esimesed aastakümned.

Vabaleping. Pärisorjuse kaotamise järel algas teoorjuse aeg, sest mõisnikult saadud maa eest tasuti tähtsal määral teopäevadega. Rendilepinguid sõlmiti vabalt. Seejuures selgus kohe, et mõisnik on tugevam pool, sest tema valdusse jäi teatavasti maa, mis seniajani oli olnud pärisorjale peamiseks elatiseandjaks. Näljasurmast pääsemiseks oli talupoeg sunnitud mõisa käest maad rentima ja pidi alistuma mõisniku poolt esitatud tingimustele. Mõisnikele oli teoorjuse aeg üsna soodus. Mõisa töö tegid endiselt talupojad oma tööriistadega; polnud mõisnikul vaja

muretseda ka senisest rohkemal määral veoloomi ega ehitada sulastemaju. Teoorjuse aja algul ei tahtnud talupojad sõlmida pikemaajalisi rendilepinguid. Nad lootsid pääseda mujale lahedamatesse elutingimustesse. Pealegi kartsid nad, et sidudes end mõisaga võib langeda tagasi pärisorjusse. Tegelikult osutusid lühiajalised rendilepingud kasulikuks ainult mõisnikule. Sõlmides neid kõigest 1—3 aasta peale, võis ta igakordsel lepingu uuendamisel koormusi tõsta või sundida rentnikku koguni talust välja minema. Säärane elujärje kindlusetus halvas talupoja tööviljakust. Vähene huvi talu korrastamise vastu aitas suu-

Kartulivõtmine mõisas XVIII saj. I-l poolel.

rendada vaesust. Seda soodustasid omakorda veel teoorjuse üldine raskenemine ja sageli esinev talumaade mõisastamine.

Mõisamajandus. XVIII sajandi teisel poolel said Eesti- ja Liivimaa mõisnikud mitmelt majandusalalt head sissetulekut: nad lasksid teraviljast piiritust ajada ja turustasid selle kõrge hinna eest Peterburis; teiseks said nad rohkesti tulu välismaale saadetud viljast, kus tollal püsisid kõrged hinnad; heaks tuluallikaks oli ka nuumhärgade kasvatamine. Neid nuumati viinapõletamise jäänustega ja liha saadeti soodsail tingimustel müügile Venemaa pealinna. XIX sajandi 20-ndail aastail kahanesid aga mõisnike sissetulekud ootamatult. Viljahinnad välisturul

langesid suuresti ja nende tõus näis olevat lootusetu. Venemaa odav piiritus vallutas Peterburi turu ja tõrjus sealt välja Eesti- ja Liivimaa piirituse. Mõisamajanduse väljavaated kujunesid hoopis halvaks; mõisade hinnad langesid ja mõisnike võlad kasvasid. Et majanduslikest raskustest pääseda, hakkasid mõisnikud meriinolambaid kasvatama. Algust tehti sellega a. 1824 Eestimaal. Meriinolammaste peent villa tarvitati kodumaa kalevivabrikuis, näit. Hiiu-Kärdlas ja Sindis, ja seda veeti ka välismaale. Elus-lambaid aga saadeti väga nõutava kaubana Venemaale. Meriinolammaste kasvatamine võttis eriti hoogu Järva-, Tartu- ja Võrumaal, kus mõnes mõisas peeti koguni 1000—2000 lammast. Nende toiduks aga ei kõlvanud soohein ja viljapõhk, vaid tuli kasvatada ristikheina ja kartuleid. Ristikheina-kasvatus jäi küll esialgu rohkem tagaplaanile, aga kartulikasvatus edenes jõudsasti ja sai 30-ndate aastate lõpul mõisades päris üldiseks. Seda kasulikku toiduainet söödeti lammastele, samuti ka piima-karjadele, mille arendamisele mõisades hakati kord-korralt suuremat rõhku panema. Suurimat tulu aga andis mõisnikele kartuleist aetud piiritus, mis oma odavuse tõttu vallutas uuesti Peterburi turu. Nii pääses mõisamajandus XIX sajandi 30-ndail aastail raskustest, kuhu ta oli sattunud turgude kaotamise tõttu.

Talupoegade seisundi raskenemine. Ristikheina ja kartuli kasvatamine nõudis mõisnikelt uusi põllumaid, lamba- ja piimakarja-pidamine aga senisest ulatuslikumalt karjamaid. Mõisnik ei mõtelnudki oma maa-ala laiendada soode ja metsa ääremaade kaudu, vaid võttis selleks just häid ja ülesharitud maatükke. Pikema kaalumiseta kihutas ta paljud talupojad kohtadelt välja ja mõisastas nende kasutada olevad maad. Hea oli, kui säärane kohata ja koduta jäänud talupoeg võis elama asuda kuhugi ääremaale, kuid pahatihti ta jäi sellestki võimalusest ilma. Talude ja külade mõisastamine tõi palju raskusi neilegi, kes jäid endiselt kohtadele. Laienenud mõisamaade tõttu suurendati teoorjuse määra. Pealegi hakati nõudma senisest hoopis hoolikamat tööd. Põlde tuli sügavamalt künda ja neid suurema hulga sõnnikuga väetada. Laienenud ja hästi väetatud mõisapõllud andsid endisest palju rohkem saaki, mille koristamine ja peksmine aina rohkendas talupoja teopäevi.

Talumajandus. Talumaa põllud jagati tollal tavaliselt kahte ossa, millest ühte kutsuti pärispõlluks ja teist võsa-

maaks. Esimest kasutati alati, kuna teiselt võeti 2—4 saaki ja jäeti siis sööti. Nii seisis säärane maatükk vahel mõnikümmend aastat, siis puhastati ta jälle võsast ja võeti mõneks aastaks külvi alla. Pärispõldu peeti kolmes osas. Üks oli kesaks, teisel kasvatati talivilja ja kolmandal suvivilja, nagu nisu, otra, kaera, hernest, läätse, lina, tatart jne. Igast väljast kuulus igale talupojale teatav riba või tükk, sest 1860-ndate aastateni olid talumaad veel enamikus krunti ajamata. Seega oli talupoeg seotud sundusliku külvikorraga ega võinud näit. sinna väljale rukist külvata, mis üldiselt oli määratud suvivilja jaoks. Samuti kasutas kogu külakond ühiselt kesa. Seal karjatati kogu küla sigu ja kui rohtu oli küllaldaselt, siis ka veiseid. Põlluharimine oli põllutööriistade puudulikkuse tõttu üsna mannetu. Maad künti ikka veel seanina ja harkadraga, mistõttu künd oli madal ja vilets, eriti just söötis maal. Äestati karu- ja pakkäkkega. Pöörader, nn. saksamaa sahk, ja raudpulkadega äkked tulid tarvitusele alles 1860-ndail aastail.

Veoriistad olid samuti nõrgad. Vankrid tehti täiesti puust ja üle paarikümne puuda neile peale panna ei võinud. Ka reed olid puust. Rautatud veoriistad tulid üldiselt tarvitusele XIX sajandi 60-ndail aastail, varem leidus neid ainult kõrtsmikel, mõldreil ja mõnel üksikul jõukal talupojal.

Saaki andsid talupõllud viletsa väetuse tõttu tavaliselt napilt. Palju sõnnikut läks kaotsi just seega, et talu veoloomad olid alatasa mõisas teol või käisid vooris, kuna kariloomi peeti tollal vähe. Pealegi ei jätkunud neile vähestelegi küllaldaselt toitu ega aluspõhku. Talvel söödeti loomadele põhku ja peeneks raiutud õlgi. Pahatihti oli kevadel sellestki nappus ja mõnigi peremees andis hoonete õlgkatused loomadele söödaks. Suvel käis kogu küla kari ühisel karjamaal, külakarjase järelevalve all. Olgugi et siis oli loomadel söömist rohkem, ei suutnud nad talvisest sagedasest näljakannatamisest küllalt kosuda ja piimasaak oli üldiselt kasin. Kehva toidu tagajärjel olid ka hobused ja härjad veoloomadena üsna nigelad.

Ristikhein loomatoiduna levis taludes XIX sajandi I-l poolel õige visalt, 60-ndail aastail aga leidis juba laialdast pooldamist. Samadel aastatel sai ka kartuli kasvatamine talupõldudel üldise tunnustuse, kuna XIX sajandi I-l poolel oli seda kasvatatud ainult aedades.

Talupoja vahekord mõisaga. Rendilepingu alusel pidi talupoeg kandma mõisniku kasuks väga mitmesuguseid koormusi. Tal tuli anda teatav hulk vilja, võid, mett, linu, lõngu loomalõõgu, mune, viljakotte jne. Mõisnik valvas hoolega selle järele, et toodavad ained ja esemed oleksid väärtuslikud. Halvad jäeti vastu võtmata.

Lisaks andameile tegi talupoeg oma isandale teoorjust, mida nõuti maa suuruse järgi. Nii tuli aastas teha teatav norm hobuse- ja jalapäevi, mis moodustasid korralise teo. Nädalas tehtavate hobusepäevade arvu järgi liigitati talusid kuue-, viie-,

Rehepeksmine.

nelja-, kolme- ja kahepäeva-taludeks. Väga tülikaks koormuseks oli talupojale nn. abitegu, mille puhul ta pidi külvi, sõnnikuveo, heinateo ja viljalõikuse ajal saatma mõisa lisatööjõude. Eriti raske oli mõisa sõnnikuvedu ja rehepeksmine. Tihti tuli sõnnikut vedada mitu kilomeetrit kaugel asetsevale kesale; seejuures oli päeva kohta ette nähtud üsna suur koormate arv ja ära määratud nende suurus. Polnud sugugi harukordne, et säärases töös nõrkesid talupoja hobused ja et ta oma puuvankri pidi jätma purunenult teeveerele. Rehepeksmine toimus sügisel harilikult mitu korda nädalas ja ikka öösi. Keskhommikuks pidi olema uus rehi ahetud ja reheahi küdemas. Päeva jooksul tuulati vilja ja koristati aganaid. Sügisel ja talvel oli talupoegadele raskuseks

mõisa majapidamissaaduste nagu vilja, viina, linade, villa jne. turule toimetamine. Peamisteks turgudeks olid Narva, Pihkva, Peterburi, Pärnu ja Riia. V o o r i s k ä i e s tuli mõnikord üle paari nädala kodunt ära olla ja seejuures pidi inimese kui ka veolooma jaoks toit kaasa võetama. Kaugemate sõitude puhul võeti varuks kaasa ka vankrirattaid ja reejalaseid. Ei saadud tagasi tulleski tühja vankriga sõita, sest oli vaja kaasa tuua nii mõisale kui ka enda jaoks vajalikke kaupu.

Hoolimata sellest, et talupoeg oli mõisniku jõukuse soetaja, leidus vähe neid isandaid, kes teda inimlikult k o h t l e s i d. Suuremas osas mõisades möödus harva neid päevi, kus teolised oma otseselt juhatajalt kupjalt või kiltrilt peksa ei saanud. Karistati iga vähemagi eksimuse pärast: juhtus teoline vastu hakkama, jättis ta niites kogemata viljakõrre või heinatuti kasvama, polnud ta sõnnikukoorem küllalt suur või oli kupjal lihtsalt halb tuju — ikka lahendati asi kepihoopidega. Pole imestada, kui mõnel pool teolised kandsid suvel särgi all kasukat, et löökide valu pehmendada.

Raskemate eksimuste puhul määras karistuse mõisahärra või valitseja. Sel puhul toimus ihunuhtluse andmine tavaliselt laupäeviti pärast töö lõpetamist mõisa talli juures. Sinna käsutati siis kogu teolistepere kokku ja kõigi silme all pekseti mõnigi rasket tööd teinud mees või naine poolvigaseks.

Talupoja muud kohustused. Peale mõisa nõudsid talupoja tööjõust ja sissetulekust endale osa ka k i r i k, k o g u k o n d, p r o v i n t s ja r i i k. Õpetajale ja köstrile tuli anda vilja, linu, puid, kanu, raha jne. ja teha neile ka tegu. Oli vaja parandada kirikut, kirikuhoonet või köstrimaja, pidi talupoeg selleks materjali kohale vedama ja tööjõudu andma.

Tema kanda olid ka valla- ja kihelkonnakoolide ülalpidamise kulud. Talupoeg ehitas ja hoidis korras vallamaja ja maksis valla kirjutaja, samuti kohtumeeste palga. Seoses omavalitsusega oli veel muidki kulutusi, mis lasusid talurahva õlgadel. Talupojad pidid ehitama sildu ja korras hoidma teed. Nende ülesandeks oli ka postijaamade eest hoolitsemine ja posthobuste jaoks heinte, kaerte ja õlgede muretsemine.

Riigi kasuks maksis talupoeg kõigepealt p e a r a h a, mida võeti iga meeshinge pealt sündimisest kuni surmani. Sõjaväe läbimineku korral tuli anda selle edasiviimiseks küüthobuseid. Jäid

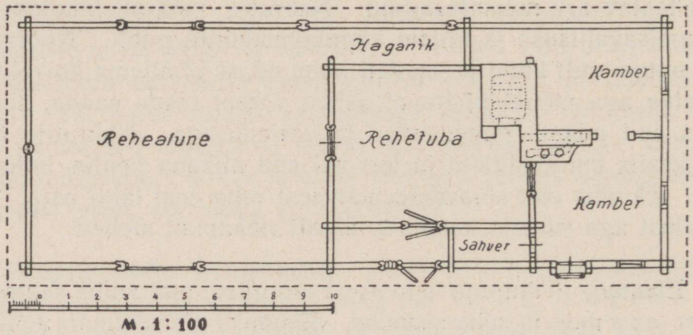
aga väeosad kauemaks maale, siis paigutati sõdurid taludesse korterisse, kust nad ka osaliselt süüa said.

Palju muret ja tuska tekitas talurahvale n e k r u t i t e andmine. Sõjaväeteenistuse kestus oli tollal väga pikk — 25 aastat. Ka oli sõduri elu raske ja kohtlemine ülemuse poolt äärmiselt karm. Distsipliini säilitamisel ei kohkutud tagasi vägivallast. Sõdureid pekseti eksimuste puhul nii raskesti, et mõnigi selle tagajärjel suri või tervisest ilma jäi. Et eestlasel tuli sõjaväeteenistusse minna kodumaalt kaugele, umbkeelsena võõra rahva sekka kogu oma noorusajaks, siis vihati ja kardeti seda aega ja püüti sellest kõrvale hoida. Esialgu nõuti nekruteid iga 500 meeshinge kohta kolm. Hiljem see arv vahel vähenes, vahel jälle suurenes. Sõjaväekohusest olid vabad taluperemehed ja nende vanimad pojad, kui vastavad talud olid küllalt suured; siis edasi veel ametis olevad kooliõpetajad, kogukonna eestseisjad, kohtumehed ja valla kohta teatav arv mõisateenijaid. Nekrutid määrati kindlaks esialgu mõisavalitsuse ja hiljem kogukonnakohtu poolt. Noormehed püüti ootamatult kinni ja saadeti kohe edasi väeülema korraldusse. Õnnestus aga mõnel püütaval asjast varem teada saada, siis see katsus end päästa põgenemise ja varjamisega. Nekrutite püüdmine kestis kuus nädalat ja kes sai end niikaua peidus hoida, oli vaba. Ka võis end sõjaväeteenistusest raha eest lahti osta. Seda võimalust aga suutsid kasutada ainult rikkamad mehed.

Elamud. Talupoja kehvusest teoorjuse ajal andis selget tunnistust e l a m u ja selle sisustus. Elamuks oli tahumata palkidest ehitatud õlg- või pilliroogkatusega r e h e t a r e. Sellest moodustas peaosa r e h e t u b a, kus toimus kogu pererahva elutegevus. Rehetuba oli ehitatud kõrvalruumidest kõrgem; selle ülemisse ossa, nn. r e h e k a s t i, olid asetatud parred, millel kuivatati sügisel rehte ja talvel puid. Välisukse vastasseina nurgas oli suur a h i. Kerise kohale kivitulpadele oli asetatud lai paekivi, et takistada kuumuse ja sädemete otsest lakke pääsemist. Sellel oli ka mõnus pärast ahju kütmist pikutada. Ahjusuu-esisesse k o l d e s s e tõmmati ahjust söed ja keedeti nendel koogu otsa riputatud või raudsele kolmjalale asetatud pajas sööki. Suits lasti välja välisukse või selle kohal asetseva leitseaugu kaudu. Rehetoas kuivatati sügisel rehte ja rabati ka rukkivihke. Rehepeksmiste ajal, kui toas oli liiga kuum ja leitsene, magasid inime-

sed loomalaudas või lakas. Talvel tehti rehetoas kõiksugu tööd. Naised ketrasid, kudusid, õmblesid ja parandasid riideid, mehed parandasid veo- ja põllutööriistu või valmistasid mõnesuguseid majapidamises tarvilikke esemeid — pütte, vitsikuid jne. Sooja ilmaga juhiti rehetuppa päevavalgust läbi avatud välisukse või aknaaugu kaudu, mis vajaduse korral kaeti lükandlauaga. Õhtuti ja samuti ka talvistel külmadel päevadel valgustati rehetuba peerutulega. Peerge kisti kaselõmmudest varakult suurel arvul valmis.

Tuld raiuti tulekivi ja -raua abil. Tikke veel ei tuntud. Toa põrand tehti kas savist või paekivist. Keset tuba asetses söögilaud, mille jalad tihti olid taotud savipõrandasse. Istmeiks tarvitati puupakke ja kolme või nelja jalaga pinke. Magati algelistes voodites või pinkidel, kus küljealuseks olid rukkiõled ja

Talu elamu põhiplaan teoorjuse ajal.

padjaks põhukott. Tekke tarvitati vähe, külma kaitseks võeti peale kasukaid ja seljariideid. Meelsasti magati ka parsil ja ahjupael, kus oli hästi soe.

Rehetuba oli ümbritsetud kõrvalruumidega; esiküljel oli eeskoda, tagaküljel aganik, ühel pool otsas rehealune ja teisel pool ait. Viimast kasutati esialgu toidutagavarade ja riiete panipaigaks, aga aja jooksul kujunes sellest eluruum, nn. kamber. Rehealune oli tööriistade panipaigaks, seal pekseti ka rehte ja tuulati vilja. Talvel oli rehealune loomalaudaks. Lambatalled, seapõrssad, kukk ja kanad toodi käredama külmaga inimeste

sekka tuppa ja läbi avatud vaheukse lasti rehetoast ka rehealuses olevaile loomadele sooja.

Talu elamu, majakraam ja kõik majapidamises tarvilikud esemed olid talupoja enda töö, millega ta oli toime saanud oma perega või siis lähema naabri abil. Maja ta ehitas ilma meistri abita. Nagu veoriistad, nii tehti ehitisedki täiesti puust. Katusepaarid, pennid ja latid kinnitati puupulkade ja vitsaväätidega, ei vajatud õlgkatusegi tegemise juures muud kinnist kui vääte ja roikaid. Kaua aega tarvitati ka ukse raudhingede asemel puu-

Kannud.

sagaraid, nagu need mõnel vanal ehitisel veel tänapäevani on säilinud.

Ka riie valmistati koduselt, omadest linadest või lambavillast, ja enamikus õmmeldi valmis oma pere naiste poolt. Ainult meeste- ja üleriiete valmistamiseks kutsuti rätsep, kes töötas siis rehetoas ja oli talu toidul. Samuti olid vaagnad, lusikad, kulbid, joogikannud, riidekirstud, kastid, sängid ja lauad kodu valmistatud. Ainult supipada tuli linnast tuua.

Toitumine. Talurahva peatoiduseks oli rukkileib. Kuid see polnud võrreldavgi nüüdisaegse leivaga. Teoorjuse esimesil

aastail saadi vilja väga vähe ja et leivaga läbi aasta välja tulla, jäeti teradele tublisti aganaid hulka. Möldrid olid säärase vilja jahvatamisega tõsiselt hädas ja pidid seda tihti orgiga veskikolust alla torkima. Aganasest jahust valmistatud nn. r a p a n t s e l e i b oli kore ja kuivas kergesti. Teomehed kurtsid süües, et kange tuul viib leiva koost ära, ja tulega polnud soovitav leivapätsile lähedale minna. Leiva kõrvaseks oli s o o l a s i l k ja s o o l v e s i, vähesel määral ka l i h a. Seda saadi süüa rohkem sügisel ja talvel, kui mõni loom ära tapeti. Kevade poole aga lõppes liha ja ainult veidi sai iga perenaine seda tagavaraks hoida heinaaja esimesteks päevadeks, sest peeti häbistavaks seda rasket tööd alustada ilma lihata. Rohkesti söödi j a h u r o k k a, mida keedeti valmis kogu nädala jaoks ja millele vajaduse korral lisati vett. Paljutarvitatud rüübiks oli ka k i r n u p i i m. Seda saadi jahuroka juurdelisamisest piimale, kusjuures segu siis mõni päev hapendati. Sellest ajast peale, kui kartuleid hakati tarvitama, muutus toit mitmekesisemaks. Kartuleist tehti putru ja suppi, tavaliselt aga keedeti neid koorega või küpsetati sütel. Peale selle tarvitati toiduks ka ube, läätsi, tatraid, herneid ja kaerakilet. Viljandimaal söödi meelsasti ka kama.

Riided ja ehted. Teoorjuse ajal kanti rahvariideid. N a i s e tavaliseks alusriideks oli pikk linane või takune käistega s ä r k, milles liiguti suvel sooja ilmaga ühegi üleriideta nii tööd tehes kui kirikus käies. Külma kaitseks võeti ümber p i k k - k u u b. Aegamööda aga vähenes särgiväel käimise komme ja naise kehakatteina leidsid üldist tarvitamist villane, tavaliselt mitmetriibuline s e e l i k ja lisaks j a k k, k a m p s u n ja k ä i s e d. Käisteks nimetati peenemast valgest riidest tehtud naiste pihakatet, mida ilustati väljaõmblustega ja sageli ka pitside, pilude ja kroogetega. Samuti kaunistati väljaõmblustega ka p õ l l i. Naiste peakatteiks olid l i n i k u d, r ä t i k u d, k a b i -, p o t t - ja t u t t m ü t s i d ja t a n u d. Külma või vihma kaitseks võeti ümber ülerätik. Vanemal ajal oli selleks piklik ühelaidne villane riidetükk, mida nimetati s õ b a k s ehk s õ u k e s e k s; hilisemal ajal hakati kandma suurrätikuid. M e h e d kandsid sooja ajaga töö juures t a k u s e i d p ü k s e ja s ä r k i. Pühapäeviti ja külmal ajal olid nende kehakatteiks tumehallid või pruunid villased p õ l v p ü k s i d, v e s t ja k u u b. Peakatteks oli talvel „läkiläki“, s. o. t a l v m ü t s, mille kõrvu koos kuklatagusega võis alla tõmmata. Suvel kanti

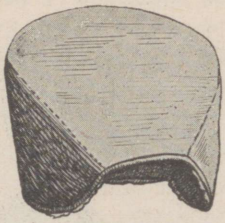
siiludest tehtud murumütsi ja vildist kõrge rummuga kaapkübarat. Meeste, samuti ka naiste üleriideist tuleb nimetada kõigepealt pikk-kuube, mida kanti nii talvel kui suvel. Värvi, lõike ja ilustiste poolest erinesid pikk-kuued maakohtade järgi üksteisest tunduvalt. Ülekaalus oli siiski tume värv. Suvel kanti ka linast pikk-kuube ehk rüüd. Talvel tarvitati sooja lambanahkset kasukat, mis oli lõikelt samasugune kui pikk-kuub. Koduse talituse juures aga kanti lühikest, nn. pihtkasukat.

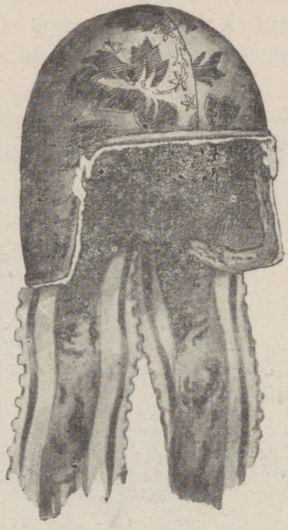
Pärnumaa rahvariideid.

Jalatseiks olid töö juures viisud ja parkimata nahast pastlad, säärekatteiks jalanartsud ja sidemed. Kingi ja saapaid kanti pidulikel puhkudel, pühadel ja kirikus käies; muidugi olid säärasel korral säärekatteiks sukad. Meeste sukad olid harilikult ühevärvilised, näit. valged, mustad või hallid; naised aga armastasid oma sukasääri kaunistada värviliste kirjadega. Suurt rõhku pandi ka kinnaste kaunistamisele, sest peale selle, et need sooja andsid, olid nad veel eriti meestel ülikonna täienduseks ja ehteks. Kindad etendasid suurt osa ka pulmakommetes. Kosjade puhul kinkis pruut peigmehele ja isamehele kindad. Pulmas veimejagamisel

said peiupoisid igaüks paari kindaid, samuti olid ka pruudi kingituste hulgas peiu omastele tingimata kirikindad. Kindakirjadest olid mõned üle maa levinud, teised jälle haruldasemad; nad annavad tunnistust, et teoorja naisel oli küllaltki arenenud kunstimaitset.

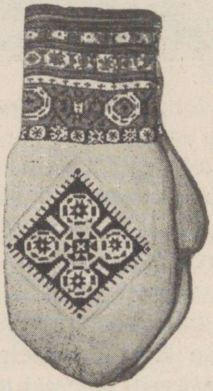

Kabimüts.

Pottmüts.

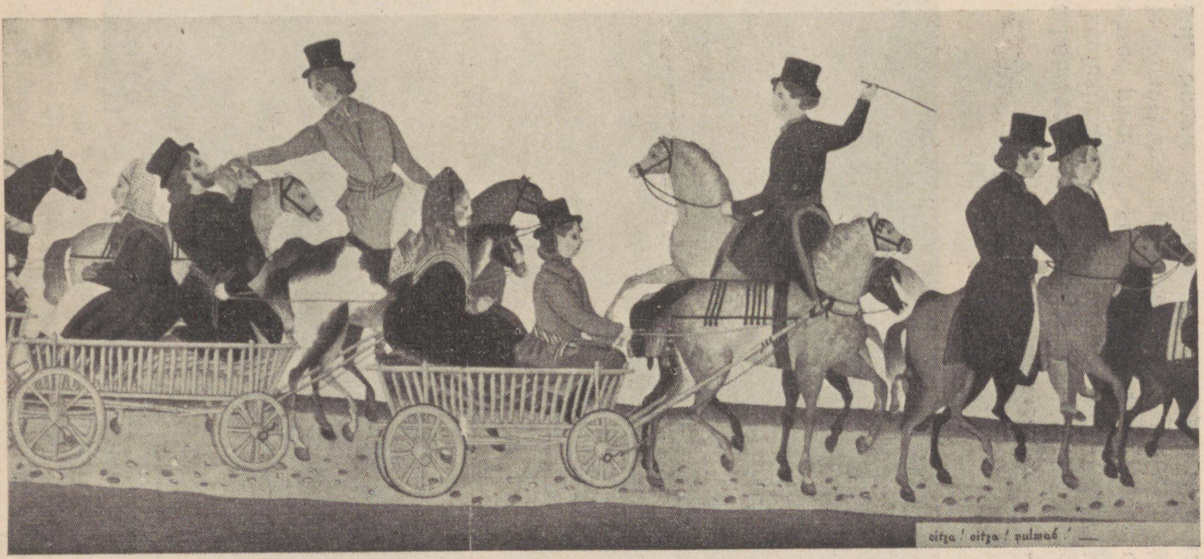
Kindaid.

Ehteist kanti sõrmuseid, sõlgi, rinnanõelu, preese, kodaratega kaelarahasid, krõlle jne. Ehete kandjaiks olid peamiselt naised.

Muhulased rahvariides.

Rahva kombed. Teoorjusaegse eestlase elu helgemate päevade hulka kuulusid kõigepealt mõnesugused perekondlikud pidustused. Viimased pakuvad seda enam huvi, et need olid seotud mõnesuguste kommetega, nagu see ilmneb kõige rohkem pulmade puhul. Soovis noormees abielluda, siis sõitis ta ühes isa-

Talupoegade pulmasõit.

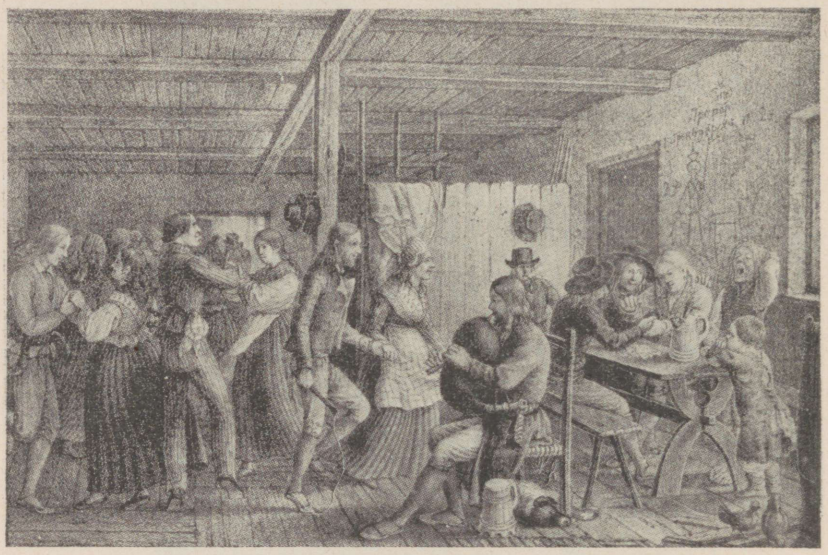
mehega k o s j a. Isameheks pidi olema tavaliselt mõni hea jutleja, sest tema ülesandeks oli kosimisettepaneku tegemine pruudile ja ta vanemaile. Jõudes pärale ei ütelnud tulijad kohe avalikult oma eesmärki, vaid isamees seletas, et nad on tulnud otsima oma äralennanud tetre või kadunud kana jne. Seejuures pakuti pererahvale viina ja paluti luba ümber vaadata, kas otsitav end mitte siin ei varja. Kui kosilane meeldis, võeti viinad vastu ja toodi mõrsja välja. Külalistele anti süüa ja pulmapäev määrati kindlaks.

„Põllepaikamine".

Siis järgnes kiriklik kihlus. Pärast kihlust käis mõrsja oma sugulastele ja tuttavatele kosjaviina viimas. Viina saajad andsid pruudile sukki, kindaid, villu, linu või muud. Pulmad kestsid 3—4 päeva ja peeti alguses mõrsja, pärast peigmehe pool. Tavaliselt kogunesid kutsutud juba pulmade eelõhtuks pulmamajja. Esimesel pulmapäeval või koguni sellele eelneval ööl sõideti pruudi juurde. P e i g m e e s ühe või enam p e i u p o i s i g a ratsutas kõige ees. Nad olid varustatud mõõkadega ja üle parema õla käis kokkumurtud valge rätik või vöö. Ratsutajaile järgnesid teised pulma-

lised vankreis või regedes. Mõrsja oli peidus ja teda tuli otsida. Mõnikord pakuti pulmanaljana peigmehele valenoorikuid, enamasti naiseks riietatud mehi või vanu naisi. Oli mõrsja leitud, jätkusid pulmad kuni hilisõhtuni. Siis lahkusid peiu poolt pulmalised ja pruut viidi kaasa. Pärale jõudes tõsteti pruut sõidukist välja mahalaotatud tekile ja viidi siis tavaliselt kätel kandes tuppa. Mõnel pool pandi pruudile juba isakodus t a n u p ä h e, teisal aga peigmehe pool. Pärast seda „paigati põlle", s. o. pandi pruudile kingituseks peamiselt vaskmünte sülle. Teisel pulmapäeval, kui langud

Tants torupilli saatel.

peigmehe pool koos olid, toimus veimejagamine, kusjuures pruut jagas pulmalistele kingituseks sukki, sokke ja kindaid. Suurima andekimbu said muidugi peigmehe vanemad ja lähemad sugulased. Vastukingiks andsid pulmalised noorpaarile raha või annetasid mõne noorlooma, näit. põrssa, lambatalle jne. Järgnevail päevil kestsid pulmad edasi, kuni söögid ja joogid lõppesid ja mõnel pool pulmaperenaised õle- ja kadakasuitsu tegemisega lahkumiseks märku andsid.

Mitmesuguseid kombeid täideti ka sündimise ja ristsete puhul. Imiku esimesse pesuvette pandi hõbedat, et laps oleks kaitstud nahahaiguste vastu. Hoolega valvati selle järele, et imik enne ristimist ei jääks valvajata, sest kardeti, et saadan võib ristimata lapse enda lapse vastu vahetada. Mõnel pool peeti tõhusaks vahendiks vanakurja tõrjeks sedagi, et isa ja ema lugesid imiku peale issameie-palve. Sündimise puhul käisid ka sugulaste ja naabrite naised katsikul. Igaüks tõi kaasa putru, keedetud liha ja klimpe või muid paremaid söögipalu. Hilisemal ajal viisid katsikul käijad enamasti pannkooke kaasa. Ristimise puhul anti lapsele „hambaraha". Selleks pidi olema tingimata hõberaha, et laps saaks valged ja vahedad hambad.

Ka kurva sündmuse, surma ja matuse puhul täideti mõnesuguseid kombeid. Mõnel pool tõsteti surma silmapilku oodates haige asemelt välja põrandale. Pärast hingeheitmist pesti laip puhtaks ja asetati laudsele. Puusärki asetades anti lahkunule kaasa peahari ja raha. Piibumehele pandi puusärgi jalutsisse ka tubakakott ja piip. Surnuid koheldi ettevaatlikult ja hoiduti valju kära eest, et lahkunuid mitte pahandada. Petserimaal asetati leinamaja aknaavast käterätik välja rippuma, et möödaminejad teaksid risti ette lüüa ja palvet lugeda. Kalmistult tagasi tulles läksid matuselised läbi teele süüdatud õletule, et end puhastada. Pärast seda peeti kodu matusepidu, kus lahkunut mälestati. Petseri eestlased armastasid surnute mälestuspidusid pidada veel aasta hiljem ja siis kolme aasta pärast. Sel puhul mindi kalmistule, hauale laotati laudlina, sellele asetati roogi ja jooke ja seal süües kõneldi lahkunust ja tema tegevusest.

Käärimine Lõuna-Eestis.

Käärimise algus. Talupoegade elu teoorjuse esimesil aastakümneil kujunes paiguti enneolematult raskeks. Koormused kasvasid üle jõu käivaks ja vaesus ning lootusetus rõhus rahvast. Lisaks kõigele tabas a. 1840 Liivimaad terav näljahäda. Seesuguses õhkkonnas hakkasid levima kuulduse d, esiti Lätimaal ja siis ka Lõuna-Eestis, et Venemaalt võib saada maad. Nende mõjul ruttasid paljud läti talupojad Riiga, et kubermanguvalitsu-

sest teada saada, kas kuuldused vastavad tõele. Valitsusvõimud Riias seletasid talupoegadele kohe, et maasaamise lootused on asjatud, ja manitsesid inimesi oma hariliku töö juurde tagasi minema. See ei rahustanud meeli. Suvel a. 1841 ilmus Riiga juba ka eestlasi Võrumaalt. Ärevus maal kasvas järjest ja mõisnike nõudmisel otsustas kindralkuberner selle summutamiseks tarvitusele võtta karmimaid vahendeid. Riiga ilmunud maasaajad vangistati ja neile anti ihunuhtlust. Siis saadeti nad vangiraudades kodukohta tagasi, kus neid veelgi karistati.

Ometi see ei suutnud lämmatada talupoegade igatsust maa järele ja nad püüdsid nüüd salaja kubermangulinna pääseda. Juhuslikult sattus üks salk neist vene-õigeusu piiskopi Irinarh'i juurde. Piiskop kohtles talupoegi sõbralikult ja märkis lõpuks üles nende nimed. See tekitas talupoegades arvamise, et nad on võetud maasaajate nimekirja. Suure rõõmuga rääkisid nad koju jõudes sellest naabreile ja jutt maasaamisest levis järjest laiemale. Irinarh tundus talupoegadele ainsa usaldusväärse eestkostjana, kellele võidi avameelselt kõnelda oma eluraskustest ja tulevikulootustest. Ja ikka jälle saadeti saatkondi tema juurde. Tegelikult ei saanud piiskop maasaamise küsimuses millegagi aidata. Oma sõbralikkusega ta taotles teist eesmärki, valmistas pinda vene-õigeusu levimisele. Irinarhi tegevus oli siinseile mõisnikele vastuvõtmatu ja kindralkuberner parun Pahlen püüdis ta läbikäimist talupoegadega lõpetada. Kõik Riiga tulevad teed, samuti ka piiskopi elukoht ja vene-õigeusu kirikud võeti valju valve alla. Viimaks pööras Pahlen keisri poole süüdistusega Irinarhi vastu, et viimane aitab rahutut meeleolu Liivimaal säilitada ja koguni kasvatada. Seepeale saabus keiser Nikolai I-lt käskkiri, millega keelati Riia piiskopil talupoegadelt nende sooviavaldusi vastu võtta. Mõne aja pärast pidi Irinarh koguni Riiast lahkuma ja asuma uuele kohale Pihkvasse.

Maa meeleolu tundmaõppimiseks võttis Pahlen ette ringreisi ärevaisse maakohtadesse. Ta püüdis seal oma seletustega kui ka karistustega rahustavalt mõjuda, aga see andis vähe tulemusi. Pahlenis nähti ainult mõisnikku, kes on väljas oma seisuse liikmete kasude eest. Rahutu meeleolu arenes mitmel pool avalikuks vastuhakkamiseks võimudele, nagu see juhtus ka Lõuna-Eestis Pühajärve kogukonnas.

Pühajärve sõda. Rahva meeleolu paisus suvel a. **1841** Pühajärve kogukonnas Otepääl sedavõrd ärevaks, et selle summutamiseks sõitis kohale sillakohtunik ja temale abiks saabus hulk sõdureid. Veel saabumise päeval mindi talupoegade ninamehi vangistama, kuid selgus, et need olid põgenenud. Järgmisel hommikul läks sillakohtunik sõduritega põgenike tabamiseks metsa läbi otsima. Mets rõkkas talumeeste kisast ja kärast ja neid kuuldi seal olevat üsna rohkesti. Teekäänakul nähti umbes 50 isikust koosnevat nuiadega varustatud talupoegade salka. Sõdureid silmates jahmusid mehed mõnel määral, tulid siiski üsna lähedale ja pärisid sillakohtunikult, miks neid relvastatud meestega jälitatakse. Sillakohtunikule oli selge, et metsas, kus on põgenemisvõimalusi palju, ei saa talupoegi vangistada. Seepärast ta püüdis neid meelitada mõisa, lubades seal nende soovid ära kuulata. Põgenikud nõustusid sellega. Siis lahkuski sillakohtunik oma meestega metsast ja neile järgnesid talupojad. Vaevalt aga jõuti lagendikule, kui talumehed uuesti metsa tagasi valgusid. Sõdurid läksid mõisa ja umbes tund aega hiljem marssisid sinnapoole ka talupojad. Nüüd saatis sillakohtunik tulijaile sõdurid vastu. Talumehed aga põgenesid uuesti metsa, jättes vangidena maha kümme meest. Seega oli möödas Pühajärve „sõja" haripunkt.

Asjasse segatud talupojad anti sõjakohtu alla ja selle otsused viidi detsembris a. 1841 täide. Seks puhuks toodi Pühajärvele ligi 1000 sõdurit ja käsutati kokku ümberkaudne rahvas, et see karistamist näeks ja sellest õpetust võtaks. Pärast manitsuskõnesid ja vangidele süü ettelugemist vabastati kergemad süüdlased, kuna ülejäänud 30-le mehele anti igaühele 500 kepihoopi. Võis arvata, et säärase raske karistuse tagajärjel mõnigi sureb, aga õnneks olid vene ohvitserid ja sõdurid inimlikud ja hoobid anti nii, et kõik peksasaanud lahkusid omal jalal karistuskohalt. Suuremaist süüdlastest saadeti siis veel kuus meest Siberisse või väeteenistusse ja kuus üheks aastaks sunnitööle. Nagu Pühajärvel, nii summutati kogu Liivimaal rahutu meeleolu karmide vahenditega. Keisri käsul paigutati siia umbes 10 000 sõdurit, kelle ülalpidamine oli talupoegadele suureks raskuseks. Riias, Valgas ja Tartus kutsuti ellu sõjakohus ja tehti nende ülesandeks rahutustest osavõtjate karistamine.

Näljahäda a. 1844—1845. Vaevalt oli Lõuna-Eesti talurahvas toibumas 1840. aasta ikalduse tagajärgedest, kui teda tabas jällegi

samasugune raske looduslik õnnetus. A. 1844 oli ilmastik väga halb. Juunikuus algasid rängad vihmasajud, mis kestsid oktoobrini. Jõed ja ojad ujutasid madalamad maa-alad üle. Ka tõusis Peipsi üle kallaste ja ähvardas hävitada palju külasid. Heinasaak ikaldas, sest madalamais kohtades polnud suurvee tõttu heinategemine üldse võimalik. Rukkeid saadi vähe, peale selle aga ebaõnnestus ka suvivili. Nii mindi õige napi toidutagavaraga talvele vastu, mis oli esialgu väga külm ja lumeta. Alatoitluse all kannatavate inimeste keskel hakkasid möllama mitmesugused haigused ja surm päris palju vanu ja noori. Samuti oli masendav loomade hukkumine. Nälja ja haiguste kätte suri sel talvel Liivimaal ligi 8000 hobust, 30 000 veist ja 95 000 lammast. Õnnetuseks polnud ka järgmine aasta viljarikkam. Halvad ilmastikuolud kevadel, suvel ja sügisel takistasid vilja kasvu ja põllupidaja saak oli äärmiselt kehv. Toidu puudusel söödi isegi nõgeseid ja ohakaid. Laialt möllav verine kõhutõbi viis palju inimesi hauda. Näljahädalistele söögivilja ja seemne muretsemiseks andis riigivalitsus küll paar korda pikaajalist laenu, kuid selle protsenditingimused olid üsna rasked. Seetõttu vähenes abi väärtus kõigiti. Ka korjanduse teel saadi toetust, eriti Moskvast ja Peterburist, aga see kõik oli liiga vähe suurele nälgijate hulgale. Mõisnikud olid küll suurte koormuste, maksude ja teoorjusega teinud talurahvale võimatuks tagavarade kogumise, kuid nüüd polnud neilgi jõudu ega kindlat tahet tema abistamiseks.

Seesuguses viletsuses otsisid talupojad uut pääseteed ja arvasid seda leidvat usuvahetuses.

Vene-õigeusku siirdumine. 1840-ndail aastail hakkas riigi keskvalitsus rohkemal määral huvituma vene-õigeusu levitamisest Baltimaile.

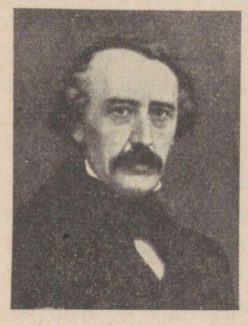
Ette valmistudes hoogsamaks tegevuseks tõlgiti vene-õigeusu palveraamat ja katekismus eesti ja läti keelde. Ka hakati Pihkva vaimulikus seminaris õpetama eesti ja läti keelt, kuna seal valmistati ette preestreid eestlaste ja lätlaste tarvis. Ulatuslik vene-õigeusku siirdumine algas a. **1845** Lätimaal ja põhjustas tõsist ärevust mõisnike ja luteri usu vaimulike hulgas. Kindralkuberner Pahlen püüdis usuvahetuslikku liikumist tõkestada, kuid ta asendati keisri käsul venelase Golovin'iga. Viimane ei teinud riigi keskvalitsuse soovi kohaselt liiku-

misele esialgu mingisuguseid tõkkeid. Rahvale tehti teatavaks, et vene-õigeusku siirdumiseks pole enam takistusi ja et inimesed võivad oma vastavaist sooviavaldustest preestreile teatada. Talupoegade keskel hakkasid nüüd kasvama kindlad lootused, et keisri usku vastu võttes saadakse ühtlasi mõnesuguseid soodustusi. Arvati, et siis pole vaja enam nekruteid anda, pearaha maksta ega teoorjust teha ja et kusagilt saab ka maad. Elul näis olevat jälle väärtust ja tulevikult loodeti veel suuremaid paremusi. Vene-õigeusku siirdumine toimus suuremas ulatuses esijoones Võru- ja Tartumaal. Valitsusvõimud, nähes, et rahvas loodab usuvahetuse kaudu saavutada majanduslikke paremusi, püüdsid selgitada nende lootuste petlikkust. Sedasama kinnitasid ka preestrid igale usuvahetajale. Ka luteri usu vaimulikud valgustasid olukorda küllalt tõsiselt, aga esialgu ei suudetud lämmatada rahva keskel ärganud lootusi. Siis aga hirmutasid mõisnikud Vene valitsust rahutustega, mis võivad tekkida ühenduses usuvahetusega. Valitsus muutus nüüd üsna ettevaatlikuks. Veel a. 1845 pandi kehtima uus määrus, millega nõuti kuuekuust vaheaega preestri juures ülesandmise ja kogudusse lõpliku vastuvõtmise vahel, et inimesed võiksid oma sammu tõsiselt järele kaaluda. Võru- ja Tartumaal hakkas järgmisel aastal usuvahetuslik liikumine tõesti raugema. Kuid Pärnu- ja Saaremaal muutus vene-õigeusku siirdumine a. 1846 otse massiliseks. Aegamööda aga hakati kainenema igal pool, kui nähti, et ainelisi paremusi pole loota. Lõplikult rauges vene-õigeusku siirdumine a. **1848.** Kolme aasta jooksul oli usku vahetanud 65 000 eestlast ja vene-õigeusu koguduste arv oli kasvanud 46-ni.

Uued talurahvaseadused.

Liivimaa talurahvaseadus a. 1849. Käärimised talurahva keskel 1840-ndail aastail puhkesid peamiselt majanduslikel põhjustel. Osalt nende mõjul hakkas riigivalitsuses ja mõisnikes pinda leidma arusaamine, et on vaja uusi ning paremaid seadusi talurahva kasuks. Keisri käsul moodustati Peterburis komitee, ülesandega tegutseda Liivimaal talupoegade elu parandamise alal. Mõisnike poolt saadeti komiteesse küll vanameelsed mehed, aga Nikolai I nimetas sinna parun Hamilkar v. Fölkersahm'i, kes oli

vabameelse aadli juht. Uues talurahvaseaduse eelnõus, mille Liivimaa maapäev vabameelsete mõisnike toetusel vastu võttis, olid Fölkersahmi põhimõtted võidule pääsenud. A. **1849** kinnitati seadus keisri poolt ja pandi järgmisel aastal kehtima, esialgu küll katsena kuueks aastaks.

H. v. Fölkersahm.

Liivimaa talurahvaseadus tõi olulisi muudatusi senisesse talu ja mõisa vahekorda. Maa tunnustati küll endiselt mõisa omandiks, jagati aga seejuures kolme ossa: mõisa-, talu- ja kvoodimaaks. Viimast nimetust kandis talumaast mõisniku käsutusse eraldatud osa, mida mõisnik võis vabalt mõisaga liita. Talumaa kohta tal enam seda õigust ei olnud. Kvoodimaa loomise kaudu oli mõisale jäänud soodus võimalus oma maa-ala laiendamiseks.

Mõisnik andis talumaa rendile vabalepingu alusel, mitte vähemaks kui kuueks ja mitte kauemaks kui viiekümneks aastaks. Normaalseks rendiks tunnustati raharent, millele tuli järk-järgult üle minna. Ajutiseks lubati ka teo-, loonus- ja segarenti võtta. Viimast võidi tasuda osalt rahas ja osalt natuuras. Eriti märkimisväärt on see asjaolu, et talumaid hakati müüma eraomandiks ja talupoegadele ostutingimuste soodustamiseks kutsuti ellu Liivimaa Talurahva Rentpank, kust võidi laenu saada.

Aleksander II. Talurahvaseadus a. 1860. Liivimaa talurahvaseadus ei leidnud vanameelsete mõisnike keskel poolehoidu. Nad tegid selle muutmiseks kihutustööd nii mõisnike kui ka valitsuse juures. A. **1855** suri aga tagurliku meelelaadiga Nikolai I ja troonile tuli Aleksander II. Viimane oli vabameelne mees, kes teostas rea uuendusi Baltimail ja hiljem ka Venemaal. Muu hulgas vabastas ta ka Venemaa talupojad pärisorjusest. Aleksander II ei pooldanud meie vanameelsete mõisnikkude taotlusi. A. **1860** kinnitas keiser uue Liivimaa talurahvaseaduse, mis oli põhimõtteilt sarnane 1849. aasta seadusega. Fölkersahm oli surnud juba mõned aastad tagasi, aga ta põhimõtted elasid ikka ja nende alusel valminud 1860. a. talurahvaseadus sai edaspidisele arengule tähtsaks nurgakiviks.

Eestimaa talurahvaseadus a. 1856. Talurahva olund Eestimaal polnud parem kui Liivimaal ja vajas samuti hädasti parandust. Küsimust kaaluti mitmel maapäeval, mis kujunesid seetõttu üsna tormiliseks. Lõpuks valmis seaduseelnõu ja keiser kinnitas selle a. **1856.** Eestimaa talurahvaseadus oli üldiselt sarnane Liivimaa omaga aastast 1849. Maa liigitati samuti kolme ossa: mõisa-, talu- ja kuuendikumaaks. Viimane oli eraldatud talumaast ja meenutas Liivimaal esinevat kvoodimaad. Kuuendikumaa oli määratud peamiselt mõisasulaste ülalpidamiseks. Talumaid võis mõisnik päriseks müüa või rendile anda, kuid tal polnud õigust neid omavoliliselt mõisamaaga liita, nagu seda võis teha kuuendikumaaga. Kasutamiseks saadud maa eest tuli talupidajal tasuda renti vabalepingu alusel — rahas, loonus või ka teoorjusega. Teorendi ülemmäär oli kindlaks määratud.

Aleksander II.

Maksmahakkamise korralt erines Eestimaa talurahvaseadus tunduvalt Liivimaa omast. Seadus kuulutati välja jüripäeval a. **1858** ja sellest alates pidi hakatama talumaid krunti ajama. Vastav töö pidi lõpule viidama 10 aasta jooksul. Selle järgi, millal kusagil maade kruntimine lõppes, hakkas seadus kehtima.

Mahtra sõda a. 1858. Seaduse väljakuulutamise ja maksmahakkamise kord tekitas talupoegade hulgas arusaamatusi. Valitsusvõimud kartsid rahvakogunemistel rahutusi ja ei lasknud seadust kirikus ette lugeda, nagu see oli tavaliselt kombeks olnud. Seadusraamatud anti kogukonna-talitajate kätte, tehes neile ülesandeks rahvast seadusega tutvustada. Siis äratas inimeste keskel suurt võõrastust ja imestust see, et seaduse eestikeelsel tõlkel puudus keisri allkiri ja pitser. Sügavale juurdunud umbusalduses mõisnike vastu tuldi otsusele, et mõisnikud on õige sea-

Ex bibl. univ. Tart.

duse kõrvaldanud ja et talupoegadele lastakse tutvustada võltsitud seadust. Lausa arusaamatuks jäi talurahvale ka seaduse maksmapanekuga viivitamine. Et viimase 10 a. jooksul oli kaartide koostamiseks sõjaväe tarvis tõesti mõningaid maamõõtmisi ette võetud, siis arvasid talupojad, et maad on juba 1858. aastaks krunti aetud. Seega peaks talurahvaseadus juba kehtiv olemagi. Sääraste arusaamatuste ja kujutluste mõjul tõrkusid talupojad sel kevadel endises ulatuses abitegu tegemast ja nõudsid kinnipidamist seaduses määratud teoorjuse-määradest. Et mõisnikud omalt poolt mingisuguseid mööndusi ei teinud, siis põhjustas see talupoegade hulgas rea vastuhakkamisi. Suurimaks kujunesid rahutused Mahtra mõisas a. **1858.** Seal ei läinud talupojad sõnnikuveo ajal enam mõisa abitegu tegema, sest nad arvasid, et seadus seda enam ei nõua. Tõrkujad kutsuti haagikohtuniku juurde vastust andma. Ükski aga sinna ei läinud. Siis sõitis haagikohtunik ühes 50 sõduriga mõisa, kuhu käsutati kokku ka peremehed. Talupidajad, nähes, et asi võtab halva käigu, otsustasid küll mõisa minna, aga kutsusid endile abiks mehi naaberkogukondadest, et ühiselt endid kaitsta. Määratud päevaks kogunes Mahtrasse üle 1000 talumehe. Mõisa õues olevad sõdurid piirati ümber ja nõuti nende lahkumist. Keegi talupoegadest tungis rüselemisel sõjaväe kaptenile käsitsi kallale ja lasti seepärast maha. Suures vihas ja ärevuses haarasid talupojad nüüd teibad ja lõid sõdurid põgenema, kusjuures sai surma 7 talumeest ja 17 meest haavata; väesalga kaotused olid üks mees surnuna ja 13 haavatut. Põgenikke jälgimast tagasi pööranud talupojad purustasid mõisa viinakeldri, sahvrite ja aitade uksed ja sealt toodi

Talumehed Mahtra sõjast.

välja kõik, mis kõlbas süüa või juua. Tunti end peremeestena selle üle, mis nende töö ja vaevaga oli mõisnikule soetatud, ja püüti seda pillavalt läbi prassida. Juhuslikult süttisid põlema härrastemaja ja veel mõned kõrvalhooned, mis tules hävisid.

Mahtra sõda äratas suurt tähelepanu ja valitsusvõimud tundsid tõsist rahutust. Kuberner saatis mõisa üle 500 sõduri ja keisri esindaja sõitis koha peale asjaolusid uurima. Mahtras ja selle ümbruses vangisfati üle poolesaja mehe ja saadeti raudades ja ahelais Tallinna. Sündmust arutades tegi sõjakohus väga karmi otsuse, kuid kindralkuberneri ettepanekul kinnitas keiser otsuse pehmendatud kujul. Selle järel vabastati osa kaebealuseist ilma karistuseta ja teistele määrati peksunuhtlus 50 kuni 1000 hoobini. Pärast seda saadeti osa neist sunnitööle, osa Siberisse asumisele ja osa sai väiksema karistuse.

Sõjakohtu otsus peksmise osas täideti veebruaris a. 1859 Mahtra mõisa väljal, seks puhuks kaugemalt ja lähemalt sinna käsutatud rohkearvulise rahvahulga juuresolekul.

Anija mehed Tallinnas. Suvel a. 1858 tõrkusid ka Kurisoo ja Anija mõisa talupidajad rukkilõikuse ajal tegu tegemast. Ühtlasi läks osa neist Tallinna kubermangu-valitsusse seaduse kohta selgitust saama. Kubermangu kantseleis aga vahistati nad ja nende üle toimetati kiires korras kohtumõistmine, mida juhatas abikuberner parun Rosen. Talupoegi süüdistati seadusvastases kaebusetõstmises mõisniku vastu ja ülbes esinemises ametivõimude ees. Karistuseks mõisteti meestele 100—200 hoopi ihunuhtlust. Vastav otsus saadeti sõdurite poolt Tallinnas Vene turul ka täide. Säärane julm ümberkäimine talupoegadega äratas jälkust vene sõjaväelastes ja ka saksa soost linnakodanikes ja paljastas neile siinse aadli toorust ja inimlikkuse puudust. Keiser aga pani a. 1859 kehtima uued, täiendavad määrused, mille järgi tuli veel samal aastal talumaa lahutada mõisamaast. Ka kiirustati kuuendikumaa korraldamist ja tõkestati teorendi kõrgendamist.

Prohvet Maltsvet. Ärevail aegadel 1850-ndail aastail lootis osa inimesi leida väljapääsu majanduslikest raskustest sügava usu kaudu. Sellise veendumuse kujundajaks sai Juhan Leinberg, keda rahvas hüüdis talu järgi, mida ta noorelt oli pidanud,

prohvet Maltsvetiks. Maltsvet oli andekas mees ja hea kõneleja, kes esitas oma vaateid julgelt ja tõsise veendumusega. 1850-ndate aastate keskel hakkas ta palvetunde pidama ja inimesi patust pööramisele kutsuma. Tema tegevuspiirkonnaks kujunes peamiselt Järva- ja Harjumaa. Ta nõudis, et inimesed peavad tõsiselt ja palju palvetama, loobuma sealiha söömisest, viinajoomisest ja suitsetamisest. Naised pidid kandma värvimata riidest kehakatteid ja käima lahtiste juustega, sest Maltsveti arvates oli majanduslikest raskustest pääsemiseks vaja vaga ning vooruslikku elu. Maltsvetlased jäid kiriku liikmeks, kuid nad ei põlvitanud kirikus palvetamisel, vaid pidasid Kristuse pildi ees kummardamist ebajumalateenistuseks. Endid nad pidasid jumalalasteks. Nagu kirikuga, nii tekkis neil lahkarvamisi ka vennastekogudusega. Leinberg arvustas mõnigi kord kibedasti vennastekoguduse tegevust, leides, et seal seisavad juhtival kohal jõukad mehed, kes ei mõtle midagi teha vaese rahva kasuks. Maltsveti tegevus äratas ka valitsusvõimudes tähelepanu ja prohvet kutsuti korduvalt ülekuulamisele. Süüd mitte leides lasti ta aga jälle vabaks. See andis julgust hoogsamaks tegevuseks. A. 1860 hakkas Maltsvet õhutama rahvast väljarändamisele Krimmi, mis olevat siinseile rõhutud talupoegadele Jumala poolt tõotatud maa. Saanud keisrilt väljarändamiseks loa, siirdus „prohvet" ühes hulga oma pooldajatega kevadel a. 1861 Krimmi. Mahajäänud mõttekaaslased aga müüsid abiprohvetite õhutusel oma varanatukese ja kogunesid Tallinna Lasnamäele ootama „valget laeva". See pidi viima nad tõotatud maale. Politsei poolt laiali aetud, pööras osa laevaootajaid mõne aja pärast kodukohta tagasi, osa aga rändas prohvetile järele. Krimmis olid asumistingimused üsna viletsad ja uue kodu rajamine nõudis palju tööd ning vaeva. Usuline vaimustus asunike keskel lahtus ja Maltsvet pööras pettunult kodumaale tagasi. Tee, mis ta oli rahvale näidanud majanduslikest raskustest pääsemiseks, polnud viinud sihile. Maltsveti sisemine veendumus varises kokku, ta kõnedes polnud enam hoogu; tema algatatud liikumine jäi soiku ja peagi rauges täiesti.

Passiseadus. Kodukariõiguse kaotamine. XIX sajandi keskel muutusid talurahva õigused seniseist mitmeti laiemaks. Nimelt uue passiseaduse kaudu, mis hakkas kehtima a. **1863.** Selle

järgi võis iga talupoeg saada endale isikut tõestava dokumendi, kui ta oli täitnud kõik oma kohustused kogukonna vastu. Saadud passiga ta võis vabalt liikuda Baltimail, ühtlasi ka 30 versta laiusel maaribal väljaspool nende piire. Sise-Venemaale minekuks oli vaja teissugust dokumenti. Seda nn. plakatpassi võis talupoeg saada oma maakonna renteist.

Samm edasi inimlikkuse suunas toimus a. **1865,** millal mõisnikelt ära võeti kodukariõigus. Siis kitsendati märgatavalt ka kohtute õigust määrata süüdlastele ihunuhtlust.

Uus kogukonnaseadus. Talurahvaseadustega a. 1816 ja 1819 said talupojad küll kogukonna omavalitsuse, kuid see seisis täiesti mõisniku võimu all; viimane kinnitas ametisse kogukonna ametnikud, samuti kinnitas kogukonna omavalitsuse otsused. XIX sajandi keskel kuuldus talupoegade hulgas säärase olukorra vastu tugevat nurinat. Siis tegi riigivalitsus Baltimaade rüütelkondadele ülesandeks koostada uus kogukonna-omavalitsuse seaduse eelnõu, mis laiendaks talupoegade õigusi. Seaduse järgi, mille keiser kinnitas a. **1866,** vabanes kogukonna omavalitsus täiesti mõisniku eestkostmise alt. Kõige laiemaks organiks kogukonna omavalitsuse teostamisel jäi endiselt täiskogu. Sellest võisid osa võtta otsese hääleõigusega kõik talumaa omanikud ja rentnikud, kuna maata mehed võtsid osa oma esindajate kaudu. Varem oli täiskogust osavõtmise õigus olnud kõigil täisealistel meestel. Juhtivaks ametnikuks kogukonnas oli vallavanem. Ta valiti taluperemeeste hulgast ja ta võimupiirid olid üsna suured. Tal oli politseivõim kõigi talupojaseisusest isikute üle oma valla piires ja ta võis neid karistada kahepäevase aresti või ühe rubla rahatrahviga.

Täiskogu ja vallavanema vahe peal seisis valla volikogu, mille liikmete arv olenes kogukonna hingede arvust. Seejuures pidid pooled volikogu liikmeist olema peremehed ja pooled maata mehed.

Uue kogukonna-omavalitsuse seaduse alusel tegutsemine tõi talupojale kaasa hulga vastutust, aitas aga ühtlasi kasvatada temas iseteadvust ja oskust üldkasulike küsimuste lahendamiseks.

Raharendile siirdumine. Talurahvaseadused XIX sajandi keskel võimaldasid üle minna raharendile, mis aga esialgu toimus üsna loiult. Talupoegadel oli raha raske saada, sest polnud mi-

dagi nimetamisväärselt müüa. Küll oli neil aga inimesi mõisatöödele saatmiseks. Ka mõisal oli teoorjuse vähenemise tõttu raskusi. Tuli ehitada sulastemaju ja muretseda juurde põllutööriistu. Järk-järgult aga hakkasid talupojad endale raha soetama mõnesuguste kõrvaltööde abil. Nende hulka kuulusid näit. puuanumate valmistamine, metsatööd, lubjapõletamine jne. Ka püüti oma majapidamise saadusi senisest enam turule saata. Loomulikult selgus talupojale ka oma kogemuse najal raharendi paremus. Ta võis teoorjusest vabanenud tööjõuga oma põllupidamist senisest paremini korraldada, mistõttu ka saak suurenes. Samal ajal aga muutus ta mõisast üha enam majanduslikult sõltumatuks. Aegamisi hakkas ka vanameelseile mõisnikele selgeks saama teoorjuse vähene tootlikkus ja nemadki asusid pooldama selle lõpetamist.

Otsustav tõuge selles suunas tuli siingi riigivalitsuselt. Viimase survel otsustas Liivimaa maapäev kaotada teoorjuse **1868.** a. jüripäevaks; sellesama tähtpäeva määras kindralkuberner ka teoorjuse lõpetamiseks Eestimaal. Teoorjus lõppes tegelikult ainult talumaal, kuid jäi endiselt püsima kvoodi-, kuuendiku- ja mõisamaal.

Rööbiti raharendile siirdumisega arenes ka talumaade kruntimine, mis andis lõpliku hoobi senistele lapp-põldudele ja sundduslikule külvikorrale. Siingi oli talupoegade hulgas esialgu märgata vastuseismist. Maade kruntimisel võisid ju ühed saada head ja teised ainult ääremaad. Pealegi tuli neil talupoegadel, kes asusid külast välja, ehitada uued hooned, kuigi küla kaasabil. Mõisnikud omalt poolt soovisid meelsasti maade kruntimist ja varsti veendusid ka talupojad uue korra paremuses. Iga peremees oli nüüd teisest sõltumatu ja võis edaspidi rakendada oma oskusi selleks, et viia talu paremale järjele.

HIND 65 SENTI

J. KONKS

EESTI AJALUGU

II

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI II KLASSILE

10975

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Bibliotheca Universitatis Tartuensis 1979: 0209

Eestlaste majandusliku iseseisvumise algus.

Hariduse tõus.

Talude ostmine. Nagu raharendile siirdumine, nii arenes ka talude ostmine esialgu aeglaselt. Seejuures oli oluliseks takistuseks talupoegade r a h a k e h v u s, millega kaasnesid mõned muudki põhjused. Osa talupoegi suhtus esialgu talude ostmisse üsna ettevaatlikult. Kardeti, et maa müümine mõisnike poolt on lihtsalt nende kavalus rahvalt raha väljameelitamiseks. Arvati koguni, et maa on keisri oma ja et mõisnikel pole üldse õigust seda müüa. Ka loodeti, et keiser niikuinii annab maa tulevikus väikese tasu eest talupoegadele. Mõisnikegi keskel ei olnud talude müümise suhtes üksmeelt. Hulk neist, nimelt vabameelsem osa, asus küll kindlasti pooldavale seisukohale. Maa müümisest saadud raha oleks võimaldanud ette võtta vajalikke maaparandusi, muretseda põllutööriistu ja loomi ja ehitada hooneid. Vanameelsed mõisnikud aga kartsid võrsuva pärisperemeeste kihi poolt oma seisusele ohtu ja aimasid ette oma võimu vähenemist. Seetõttu püüdsid nad ka talude müüki takistada. Viimaks tõkestas kohtade müümist seegi, et maade kruntiajamine ei edenenud küllalt kiiresti. Ometi oli see toiming müümisele vajalikuks eelduseks.

Järk-järgult aga kasvas mõisnikel vajadus raha järele, samal ajal tõusis ka talupoegade jõukus ja talude müümine-ostmine elavnes. Soodustavalt mõjus selleks kaasa ka laenuvõimalus peamiselt just mõisnike krediit-kassast. Nii makseti koha ostmisel selle hinnast väiksem osa puhtas rahas, kuna suurem osa jäi pikaajaliseks võlaks. Seda tasuti aastate jooksul nii mõisnikule kui ka mõisnike krediit-kassale.

Talude ostmine väärib tähelepanu esijoones Liivimaal. Siin olid esimesed neist päriseks omandatud juba varsti pärast pärisorjuse kaotamist. Hoogsalt hakkas see edenema alles 60-ndail aastail ja saavutas haripunkti 70-ndate aastate algul. 60-ndail aastail oli Põhja-Ameerika Ühendriiges kodusõda, mistõttu sealt ei saadud endisel määral puuvilla välja vedada. Loomulikult tõusid nüüd kiudainete hinnad, muu hulgas ka meie linal. Nii saigi sellal meie talupoegade suurimaks sissetuleku allikaks lina, mille kasvatamist harrastati eriti just Viljandimaal. Koos sealsete talupoegade jõukusega kasvas ka nende ettevõtlikkus ja julgus. Rikkad mulgid ostsid talusid mitte ainult oma maakonnas, vaid ka mujal, eriti Tartumaal.

Eestimaal osteti esimene talu a. 1850 ja elavaimaks kujunes talude ostmine siin 80-ndail aastail. Maakondadest tõusis ses suhtes esikohale Järvamaa, mis on seletatav sealse põllupinna headusega. Eestimaa talupoegade suurimaks sissetuleku allikaks oli kartulikasvatamine. Kartuleid veeti välja Peterburi ja Soome. Kodumaal aeti neist ka piiritust, mis turustati peamiselt Peterburis, aga ka Lääne-Euroopas.

Talude ostmisel olid ulatuslikud tulemused. Pikki aastaid oli eesti talupoja suurimaks igatsuseks olnud oma maalapike. Nüüd, kus ta selle oli omandanud, kasvas temas elav huvi oma majapidamise vastu. Ta teadis, et kõik, mis ta visa tööga soetab, jääb temale ja ta järeltulijaile. Pärisperemees pühendas põlluharimisele palju suuremat tähelepanu, kui seda oli teinud endine teoori. Koos majandusliku iseseisvuse ja jõukusega kasvas talu pärisomanikes iseteadvus ja koguni uhkus. Samuti leidsid nende poolt elavat vastukaja ja toetamist need nõuded, mis olid suunatud eesti rahva õiguste laiendamisele.

Maatöölised. Kuna osa maa-elanike seisund paranes, jäi see teistel endiseks või koguni halvenes. Nii jäid kvoodi- ja kuuendikumaa pidajad endiselt sõltuvaks mõisnikust ja pidid teoorjust edasi tegema, mis takistas nende majanduslikku arenemist. Säärane olund kestis kohati kuni 1917. aastani. Maatööliste seisundile aga mõjus raharendile siirdumine ja talude ostmine mitmeti halvendavalt. Teoorjuse lõppemisega ei vajatud taludes enam sel määral sulaseid kui varem, pealegi püüdsid peremehed nüüd läbi ajada oma pere tööjõuga. Muidugi nõudis

see pingutavamat tööd, aga sissetulek jäi kõik oma majapidamisse. Ja kui kibedamail töö-hooaegadel läkski vaja lisatööjõude, siis palgati selleks päevilisi. Nii tuli endistel talusulastel mujalt tööd otsida. Kohati, eriti suurtaludes, halvenesid ka teenima jäetud sulaste elutingimused. Nad eraldati peremehe lauast, neile anti halvemat toitu ja viletsam korter.

Samuti sattusid paiguti endisest viletsamasse olundisse popsnikud. Viimased moodustasid säärase maaelanike kihi, kel oli võõra maa peal eluhoone ühes väikese põllulapi kasutamise õigusega või ilma selleta. Päristalunikud hakkasid oma põlde laiendama ja ühenduses sellega popsikohti kaotama. Popsid muutusid seega päevatöölisteks, kes otsisid teenistust taludest või mõisadest. Mõisad hakkasid pärast teoorjuse lõppu vajama rohkemal määral palgalisi kui varem. Nõuti nii päeva- ja tükitöölisi kui ka moonamehi. Viimased said tööandjalt korteri, kütte ja tavaliselt ka lapikese kartulimaad. Palk makseti neile loonus ja nad võisid pidada ka lehma, lammast ja siga. Moonakad palgati kogu aastaks. Tingimused olid siiski kõigiti viletsad, nii et mõisniku ja tema käsilaste käsu alla mindi teenima ainult äärmise kitsikuse sunnil. Nii tekkis 60-ndail aastail mitmel pool mõisades tööliste puudus. Mõned mõisad katsusid sellest üle saada tööliste toomisega Saksamaalt. Varsti aga pettusid mõisnikud välistöölistes. Viimased olid palgatingimustes hoopis nõudlikumad, töötegemisel aga palju nigelamad kui eestlased.

Väljarändamine. Juba XIX sajandi keskel oli eestlasi välja rännanud Venemaale, et leida seal lahedamaid elutingimusi. Eriti ulatuslikuks kujunes väljarändamine XIX sajandi teisel poolel. Võõrsile siirdujaiks olid enamikus mõisamoonakad, kehvemad rentnikud, samuti ka majanduslikku kitsikusse sattunud või pankrotti jäänud taluperemehed. Sest mitmed olid asjatundmatuse tõttu ostnud talud liiga kõrge hinnaga. Võlakoorma tasumine käis aga üle jõu ja nii oma kodu kaotanud, mindi seda otsima võõrsilt. Peamiselt siirduti Venemaale — Samaara ja Peterburi kubermangu, Krimmi, Kaukaasiasse ja XIX sajandi lõpul eriti Siberisse. Vähemal määral oli Ameerikasse asujaid. Uue kodu rajamine oli seotud küllalt suurte raskustega. Varanatukese müügist saadud raha kulus pikal vaevarohkel teekonnal. Kohale jõudes oli õnne neil,

kes leidsid ees varem sinna asunud suguvendi või muid asunikke. Neilt saadi esialgselt toetust tööriistade ja vilja näol. Hoopis viletsasti käis aga nende käsi, kellele anti elupaigaks varem asustamata maa-alad. Mitmed surid nälja ja haiguste tagajärjel, mitmed pöördusid kodumaale tagasi. Suur osa aga suutis eestlasliku visaduse ja sitkusega raskused võita ja tõusta jõukateks taluperemeesteks. Enamik Venemaale rännanud eestlasi koondus seal asundusteks. Nii oli kergem säilitada oma keelt ja pidada sidemeid kodumaaga. Ühiselt asutati ka majanduslikke ja haridus-likke seltse ja peeti ülal eestikeelseid koole. Rohkesti asus eestlasi ka Venemaa linnadesse, kus leiti ülalpidamist käsitöö ja kauplemisega või tegutseti õpetajatena, riigiametnikena jne. Oma kõrgema haridusliku taseme ja ettevõtlikkuse poolest olid eestlased Venemaal väga hinnatud.

Tööstus ja kaubandus. Osa maatööde juures üleliigseks jäänud inimesi siirdus muidugi oma kodumaa linnadesse. Seal hakkasid tööstus ja kaubandus läinud sajandi kolmandal veerandil tegema üsna jõudsaid edusamme. Esimesed vabrikud meie kodumaal olid asutatud juba XIX sajandi esimesel poolel, nimelt Hiiu-Kärdla ja Sindi kalevivabrik ning Narva kalevivabrik. Need töötasid esialgu üsna väikeselt, kuid laienesid järjest. XIX sajandi teisel poolel asutati vabrikuid veelgi juurde, näit. Tallinnas Krulli metallitehas, vagunitehas „Dvigatel" ja elektrimasinatetööstus „Volta". Puutööstuse alal asutati Lutheri vabrik ja kiutööstuse alal Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik. Pärnus asutati tselluloosivabrik „Waldhof", mis oli endisel Venemaal oma alal suurim. Sääraste ettevõtete asutamine ja laiendamine mõjutas tööliste arvu kasvamist. XIX sajandi lõpul tõusis vabrikutööliste arv juba 15 000-ni. Tähtsaimaks tööstuskeskuseks oli sel ajal Narva, kuid juba XX sajandi algul sai selleks Tallinn.

Tööstuse tõusuga üheaegselt elavnes ka kaubandus. Selleks oli mitmeid põhjusi. Nii hakkasid talupojad senisest enam tootma saadusi turu jaoks, sest nad vajasid endisest rohkem raha. Ühtlasi hakkasid nad üha enam ostma linnakaupu, nagu põllutööriistu, jalanõusid, klaasi ja ka riidekaupu. Samuti hakkasid mõisnikud tegema järjest suuremaid oste, sest nad said talude renti-

misest ja müümisest küllalt raha. Kaubanduse elavnemiseks mõjusid otsustavalt kaasa ka muudatused liiklemisoludes — raudteede näol. Esimene neist avati liiklemiseks a. **1870** Narva—Tallinna—Paldiski vahel[1]). Kuus aastat hiljem valmis Tapa—Tartu raudteeharu ja veel hiljem ehitati Tartu—Valga liin. Suure tähtsuse liiklemise alal võitis endale kitsarööpmeline raudtee Pärnu—Viljandi—Tallinna vahel. Selle raudtee ehitamine toimus järk-järgult a. 1897 ja 1901 vahel. Uued raudteed soodustasid peale sisekaubanduse ka väliskaubandust. Sel alal oli esikoht Tallinnal kui sadamalinnal. Sealne sisse- ja väljavedu tõusis haripunkti 1880. aastal, kuna hiljem hakkas langema. Selleks mõjusid kaasa valitsuse poolt maksma pandud tollid, mis kitsendasid sissevedu; siis veel Peterburi ja Riia sadamate tähtsuse tõus Vene väliskaubanduses ja mõned muudki asjaolud. Tallinnaga ühel ajal tõusis kaubandus ka Pärnus kõrgele ja hakkas siis pikkamööda langema. Kumbki linn ei saavutanud Vene valitsuse ajal enam nii kõrget kaubanduslikku taset, kui see oli a. 1880.

Majandusliku tegevuse elavnemine linnades soodustas nendes elanike arvu kasvamist, mis toimus maalt linna siirdujate arvel. Eriti tunduv oli elanike juurdekasv Tallinnas, Pärnus ja Tartus. Viimane tõmbas endasse rahvast peamiselt just koolilinnana. Mis puutub linnarahvastiku koosseisu, siis olid XIX sajandi teisel poolel eestlased kõikjal kaalukas enamuses. Seejuures võtsid nad käsitöö ja väikekaubanduse alad peaaegu täielikult enda kätte. Samuti esines neid ka alamate riigiametnike, majaomanike, vabakutseliste haritlaste, majateenijate jt. hulgas. Teatud osa aga leidis elatist vabriku- ja lihttööliste na. Linna omavalitsuse hoidsid aga sakslased täiesti enda käes, kuid aja jooksul hakkasid eestlased linnades koonduma, et võidelda oma õiguste eest.

Kooliolud. Majanduslike olude kõrval väärib tähelepanu ka kooliolude paranemine. Alates vallakoolide asutamisest hakkas haridus talurahvale muutuma üha enam kättesaadavaks. Nimetatud koolide võrk tihenes järk-järgult, samuti suurenes neis ka õppeainete arv. XIX sajandi keskel hakati vallakoolides õpe-

[1]) Esimese sõiduks kõlbliku veduri ehitas inglane Stephenson a. 1814 ja esimene auruvedur-raudtee maailmas avati Inglismaal a. 1829.

tama kirjutamist ja arvutamist, 1870-ndail aastail lisandus uue ainena veel maateadus. Vallakoolidest kõrgemal seisid kihelkonna- ja kreiskoolid, gümnaasiumid ja Tartu ülikool. Seejuures oli õpetus valla- ja kihelkonnakoolides eestikeelne, kuid ülemates koolides täiesti saksakeelne. Aja jooksul kasvas eestlaste hulgas järjest suuremaks nende arv, kes ei leppinud ainult algharidusega, vaid jätkasid õppimist kõrgemates koolides.

Kooliharidus levimisel oli olulise tähtsusega see asjaolu, et valla- ja kihelkonnakooli õpetajate ettevalmistus paranes ja nende hariduslik tase tõusis. Selleks aitasid kõigepealt kaasa XIX sajandi keskel ja teisel poolel asutatud seminarid Kaarmal, Kuudas, Tartus ja Valgas. Neist eriti tuntud oli Valgas lätlase Zimse juhatusel töötav seminar. Zimse oskas õpilastesse istutada oma annetele vastavat edasipüüdmist ja lugupidamist oma rahva vastu. Tema seminaris on hariduse saanud mitmedki eesti juhtivad mehed.

Rahvuslik ärkamisaeg. Juhtivaid isikuid.

Rahvuslik ärkamine. Isiklik vabadus, majanduslik iseseisvumine ja hariduse levimine lõid uue aluse meie ajaloo arengus. 1860-ndail aastail algas nn. rahvuslik ärkamisaeg ja ulatas 80-ndaisse aastaisse. Sel ajavahemikul ärkas eestlastes lugupidamine oma rahvuse, keele ja kodumaa, samuti ka rahva sõnalise vanavara vastu. Eredais värvides kerkis rahva vaimusilma ette muistne iseseisvusaeg ja nagu ürgjõul rutati uuesti osa võtma avalikust elust ja kultuuri loomingust. Samal ajal hakati ikka julgemalt taotlema oma kui põlisrahva õiguste tagasisaamist.

Rahvusliku ärkamisaja tugevaima kandejõu moodustas kõigepealt talupoeg, eriti just Lõuna-Eestis. Temale toetusid kõik ajajärgu suurettevõtted ja tema huvide seisukohalt sõnastati ka uuendusnõuded ühiskondlikus elus. Eesti linnakodaniku osatähtsus rahvuslikus ärkamises oli esialgu vähene. See paisus aga sedamööda, kuidas kasvasid linnaeestlaste arv, jõukus ja haridus, ja pääses silmapaistvale mõjule alles XIX sajandi lõpul.

Märkimisväärselt aktiivne oli aga eesti haritlaskond, mis koosnes peamiselt rahvakooliõpetajaist. Haritlased andsid neile püüetele ja soovidele, mis rahva hulgas liikusid, kindla kuju ja eesmärgi. Isikuist, kes ärkamisaja olemuse kujunemiseks silmapaistvalt kaasa aitasid, tuleb nimetada Faehlmanni, Kreutzwaldi, Jannsenit, Koidulat, Hurta ja Jakobsoni.

Friedrich Robert Faehlmann. Ta sündis a. 1798 Hao mõisas Järvamaal opmani pojana ja kasvas üles võrdlemisi lahedais oludes, sest heatahtlik mõisahärra kohtles teda nagu oma perekonna liiget. Faehlmann oli väljapaistvalt andekas ja jõudis õppimises hästi edasi. Ta lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna doktori astmega, ja jäi samasse linna arstiks. Oma kutsetöö kõrval süvenes ta rahvaluulesse ja tahtis kogu maailmale näidata eesti vaimuvara rikkust. Lapsepõlves mõisatöölistelt kuuldud ja mujalt saadud muinaslugude ja rahvalaulude ainetel lõi ta kaunid lood maailma loomisest, Vanemuise laulust, Emajõe sünnist, Koidust ja Hämarikust, Endlast ja Jutast jne. Ta kirjutas need saksa keeles, mistõttu need ulatusid haritud maailma ette ja äratasid seal huvi eesti rahva vastu. Tema õhutusel kasvas ka kohalike eestisõbralike sakslaste huvi meie rahva vaimuvara, mineviku ja keele vastu ja tema algatusel asutati ka Õpetatud Eesti Selts a. **1838.** See töötas ülikooli juures ja selle ülesandeks oli uurida eesti rahva keelt ja minevikku, koguda vanavara jne. Faehlmann oli seltsile kogu aja agaraks kaastööliseks ja mitmed aastad koguni esimeheks. Olgugi et tal oli tegemist liigagi palju, leidis ta siiski aega maal rahva hulgas ringiliikumiseks, et koguda muinasjutte ja rahvalaule. Ta seadis endale ülesandeks Kalevipoja ga seotud juturiismete kogumise ja eeposena väljaandmise.

Fr. R. Faehlmann.

Säärase mõtte teostamine aga jäi pooleli. Suure töökoorma all murdus ta tervis ja ta suri tiisikusse täies meheeas a. 1850.

Friedrich Reinhold Kreutzwald. Faehlmanni töö jätkajaks sai temast viis aastat noorem Kreutzwald, sünd. a. 1803. Viimane veetis suurema osa oma lapsepõlvest Kaarli mõisas Rakvere kihelkonnas, kus ta isa oli aidameheks. Aidamehe Vidri, nagu Kreutzwaldi lapsena kutsuti, liikus alatasa moonakalaste ja mõisarahva keskel. Ta lemmik-ajaviiteks oli pikil talveõhtuil istuda mõisa peretoas, kus ümbruskonna orjavaimud vokke vuristasid ja sageli vestsid muinasjutte. Seal kuulis ta ka esimest korda lugusid Kalevipojast ja noorukesena käinud ta Kadrina ja Aruküla vahel Kalevipoja jalajälgi vaatamas. Esimese õpetuse sai Kreutzwald oma kirjaoskajalt emalt. Siis järgnesid kooliaastad, mis olid täis rohket tööd ja võitlust kehvusega. Lõpetanud eksternina gümnaasiumi, ta astus Tartu ülikooli, et nagu Faehlmanngi õppida arstiteadust. Pärast ülikooli lõpetamist siirdus ta Võrru linnaarstiks ja jäi sinna 43 aastaks. Väsitava kutsetöö kõrval pühendas ta rohkesti aega kirjanduslikuks tegevuseks. Mitmes õpetlikus kirjutises annab ta rahvale juhatusi lastekasvatuses, tervishoius, põlluharimises, koguni soodekuivendamises ja metsakasvatuseski. Veel kirjutas ta alkoholi tarvitamise kahjulikkusest ja soovitas sellest hoiduda. Kreutzwaldi peatähtsus aga seisab selles, et ta andis eesti rahvale lugulaulu „Kalevipoeg“. Pärast Faehlmanni surma oli Õpetatud Eesti Selts jätkanud andmete kogumist ja tegi siis Kreutzwaldile ülesandeks seda Faehlmanni poolt kogutud materjaliga kokku liita. Kreutzwald oli teatavasti ise juba noorpõlves huvi tundnud muistsete juttude vastu ja hiljem ka rahvalaule kogunud. Et tal oli veel silmapaistev luuleanne, siis asus ta innuga

Fr. R. Kreutzwald.

tööle. Ta värsistas kogutud proosakujulised lookesed Kalevipojast, sulatas need ühte ja luuletas ise mõned osad juurde. Sellisena ilmus „Kalevipoeg" Õpetatud Eesti Seltsi toimetusel eesti ja saksa keeles. a. **1857—1861.** Mainitud teos täitis erandliku ülesande. Selle kaudu oli eestlastele antud teadmine nende ajaloolisest suurest minevikust, ühtlasi eredas valguses kõigile näidatud meie rahva vaimuvõimeid. „Kalevipoeg" andis rahvuslikule ärkamisele otsustava tõuke. Kreutzwald aga tõusis eesti suurmeeste hulka ja juba varakult hakati teda kutsuma l a u l u i s a k s.

Johann Voldemar Jannsen. Jannsen pani püsiva aluse meie ajakirjandusele ja temast kujunes üks ärkamisaja juhtivaid mehi. Ta sündis V a n a - V ä n d r a mõisas möldri pojana a. 1819, siis kui eesti rahva priius oli 40 päeva vana, nagu ta ise hiljem tähendas. Kuna ta oma lapsepõlve päevad veetis veskis, siis oli tal võimalik veskiliste käest õppida ladusat, rahvalikku keelt ja naljameelt. Selle poolest pole tal vanemate eesti kirjanike hulgas võistlejat. Hariduse sai ta Vändra kihelkonnakoolis, olles seal silmapaistev nii andekuse kui ka hoolsuse poolest. Ta musikaalsus ja ilus lauluhääl meeldisid kohalikule pastorile, kes võttis ta endale kutsariks ja teda edasi õpetas. Hiljem sai Jannsen kodukihelkonna k ö s t e r k o o l i õ p e t a j a k s. Juba siis tekkis tal kavatsus välja anda eestikeelset ajalehte, kuid keiser Nikolai I valitsuse ajal ei antud selleks luba. Küll hakkas Jannsen a. 1848 välja andma perioodilist juttudekogu „S a n n u m e t o j a". Selle kaudu ta pani aluse meie rahvalikule külajutule. Enamasti olid need jutud saksa keelest tõlgitud ja osavasti meie olude järgi kohandatud. Need olid lihtsalt kirjutatud ja rahvas luges neid suure isuga. Kuna Jannsen sattus Vändra pastoriga vastuollu ja kasvav perekond nõudis suuremat sissetulekut, siis siirdus ta P ä r n u Ü l e -

J. V. Jannsen.

jõele kooliõpetajaks. Seal avanes tal ka suurem võimalus ajakirjanduslikuks tegevuseks. Aleksander II troonile tulles hakkasid Venemaal valitsema vabamad olud, mistõttu Jannsen võis a. **1857** hakata Pärnus välja andma nädalalehte „Perno Postimees". Esimeses numbris pööras väljaandja lugejate poole järgmise tervitusega: „Terre, armas Eesti rahvas! Minna, Perno Postimees, kulutama ollen vahvas keik, mis sünnib ilma sees". Oma ülesannet teostas Jannsen suure innu ja osavusega. Sageli oli terve ajalehenumbri sisu ainult tema enda kirjutatud. Lehe lugejaid leidus üle 2000. Võrreldes suure tööga oli tasu väike, sest ajalehe müügist saadud kasu läks enamikult trükikoja omaniku Bormi kätte. Jannsen märkas, et ta võib oma töö eest suuremat tasu saada ja otsustas omal arvel hakata ajalehte välja andma. Säärase mõtte teostamiseks siirdus ta Tartu. Siin oli ta koolimuredest vaba ja pühendas end suurel määral ajakirjandusele, hakates a. **1864** välja andma „Eesti Postimeest". Tema kodu Tartus aga kujunes eesti haritlaskonna keskuseks.

Jannseni ajalehtedel on suur osa rahvusliku äratamise ja kasvatamise alal. Tema oli see, kes hakkas ajakirjanduses esmakordselt kõnelema „eesti rahvale", seni oli seda tehtud ikka „armsale maarahvale". Tema ergutas inimesi talude ostmisele ja väitis, et „ilma põlluta on Eesti rahvas ilma põhjata ja seda ei peaks silmast kaotama". Samuti avaldas ta õpetusi selle kohta, kuidas põllumajandust tõsta. Ka kirjutas ta palju hariduse vajadusest ja astus välja emakeelse õpetuse kasuks. Et „Eesti pime tuba valgemaks läheks", selleks soovitas ta seltside asutamist. Tema algatusel asutatigi laulu- ja mänguselts „Vanemuine" ja Tartu Eesti Põllumeeste Selts. Jannseni õhutusel pandi toime ka esimene eesti laulupidu ja Jannsen on ka see, kelle sõnastuses, Soome hümni alusel, tarvitame oma rahvushümni „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm". Iseloomult oli Jannsen pehme ja leplik. Tema püüdis rahva elutingimusi parandada rahulikul teel ja pidas vajalikuks säilitada head vahekorda pastorite ja mõisnikega, lootes, et need ise arusaamisele tulevad ja rahva hariduspüüdeid heatahtlikult toetavad.

Lydia Koidula. Jannseni tüdimatuks kaastööliseks ajakirjanduse alal oli ta tütar Lydia, luuletajanimega Koidula, sündinud Vana-Vändras a. 1843. Lõpetanud Pärnus tütar-

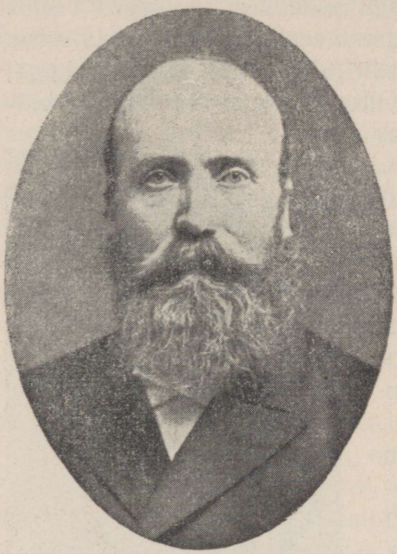
lastekooli, oli Lydia selle aja kohta küllalt hea haridusega. Juba varakult hakkas ta värsse looma, samuti ka isa abistama ajalehe juures. Kirjutas tema töid ümber ja tõlkis saksa keelest külajutte, neid eestipäraseks kohandades, nagu seda tegi ta isagi. Tartus puutus Koidula alati kokku selleaegsete eesti haritlastega ja seisis kirjavahetuses mitme eesti vaimse elu juhiga, eriti Kreutzwaldiga, samuti ka mõne välismaalasega. Olles silmapaistvalt ilus ja vaimukas, oli Koidula ümbritsetud kaasaeglaste imetluse ja austusega. „Harva valab loodus oma iluandeid nii rikkasti kellegi inimese pääle välja, kui seda Koidulale oli sündinud", kirjutab üks kaasaeglastest. Koidula suurim tähtsus seisab ta luules, eriti ta isamaalistes lauludes. Tema sai selle luuleliigi algatajaks ja ühtlasi eesti suurimaks isamaalaulikuks. Ta laulab muistsest Eestist, mis tundub suurena ja pühana, kuhu ta meelsasti tagasi pöörab ja meelde tuletab muistset rõõmupõlve ja kadunud õnneaega. Ta luules aga kajastuvad ka mineviku sünged ajad, kus oli vähe õigust leida ja kurbusega tuli murda orjaleiba. Siis pühendab ta laule noorele priiusele, mille valguses kodumaa näib üllana ja kõrgena. Koidula kauneimate laulude hulka kuuluvad rahva seas hästi tuntud „Miks sa nutad lillekene?", „Sind surmani", „Eesti muld ja Eesti süda", „Enne surma isamaale". Abiellunud saksastunud lätlase dr. Michelsoniga, siirdus Koidula hiljem Kroonlinna, kus ta abikaasa sai sõjaväearsti koha. „Kirjaneitsi", nagu Koidulat kutsuti, kannatas võõrsil üksindustunde ja kojuigatsuse all, mis kajastus ka tema sellest ajast pärinevais lauludes.

L. Koidula.

Jakob Hurt. Rahvusliku ärkamisaja teenekamate tegelaste hulka kuuluv Jakob Hurt pärines looduslikult ilusast Põlva kihelkonnast. Ta sündis seal a. 1839 Himmaste külakoolmeistri pojana. Isakodus valitses tõsine, jumalakartlik ja seejuures haridust kõrgelt hindav vaim. Nii katsuti üle saada aine-

listest raskustest, et võimaldada poja edasiõppimist. Hurt tegi tööd rõõmuga ja innuga. Talvel õppis, andis tunde ja suve-vaheajal tegi isakodus hoolega talutööd. Õpingud Tartu ülikooli usuteaduskonnas lõpetas ta väga hästi, pidas siis mõned aastad gümnaasiumiõpetaja ametit peamiselt Tartus ja järgnevalt oli kirikuõpetajaks Otepääl, kust siirdus kirikuõpetajaks Peterburi. Juba koolipõlves tundis ta elavat huvi rahvaluule vastu ja üliõpilasena hakkas seda agarasti koguma. Aja jooksul võttis see üha laiema ulatuse. Samuti virgutas ta väsimatult ka teisi seda tegema. Osa kogutud rahvalaule avaldas ta eri raamatuina nimede all „Vana kannel" I ja II ja „Setukeste laulud" I ja II. Enamik tema poolt kogutud sõnalist vanavara on veel tänapäevani trükis avaldamata. Praegu sisaldavad Hurda kogud aukartust äratavalt suure arvu rahvalaule, vanasõnu, kõnekäände, muinasjutte, mõistatusi ja usukombeid. Elavat huvi tundis Hurt ka eesti keele ja ajaloo vastu. Keele alal võitles ta senisest parema kirjaviisi kasuks, soovitades tarvitada näit. *pää* ja *hää* asemel *pea* ja *hea, hammustasivad* asemel *hammustasid,* vahet teha *ehk* ja *või* vahel jne. Tema raamat „Pildid isamaa sündinud asjust" on aga esimene eestikeelne katse kodumaa ajaloo alal.

J. Hurt.

Ärkamisaja üheks keskseks tegelaseks tõusis Hurt, nagu järgnevalt näeme, seega, et ta võttis juhtivalt osa peaaegu kõigist suuremaist rahvuslikest ühisüritusist.

Rahvuslikud ühisüritused ärkamisajal.

Üldpalvekirjade esitamine keisrile. Rahvusliku ärkamisaja taotlused avaldusid mitmeis ühisüritusis. Neist tuleb kõigepealt nimetada Viljandimaa talupoegade palvekirjade esitamisi keisrile. Mõtte algatajaiks olid Holstre valla mehed, eriti aga A a d a m ja P e e t e r P e t e r s o n. Suvel a. 1864 läkitati Petersonide eestvõttel Peterburisse talupoegade saatkond, kes esitas Aleksander II-le vastavad palvekirjad. Isiklikult aga talupojad keisri ette ei pääsenud. Aadel ja valitsusvõimud hakkasid nüüd neid saadikuid kõigiti taga kiusama, osa neist koguni vangistati, esijoones muidugi vennad Petersonid.

Viljandimaa meeste õigusenõudmised leidsid elavat heakskiitmist Peterburi eesti patriootide hulgas, kellest tuntuim on J o h a n K ö l e r. Tema pärines ise ka Viljandimaalt V a s t e m õ i s a vallast, kus ta sündis kehvas lasterikkas perekonnas. Suurte annete tõttu maalimise alal jõudis ta niikaugele, et lõpetas Peterburis kunstiakadeemia. Tema maalingud äratasid laialdast tähelepanu ja üks neist, „K r i s t u s r i s t i l“, tõi talle akadeemiku tiitli. Ta oli aastaid keiser Aleksander II tütre joonistamisõpetaja ja omandas hiljem ka professori tiitli. Hoolimata sellest, et ta seisis kuulsuse tipul ja liikus kõrges seltskonnas, oli tal kodumaa ja rahva saatus alati südame lähedal. A. 1864 külastas ta oma isakodu ja siis peeti tema juhatusel ümbruskonna ärksamate talupoegade ja kooliõpetajate osavõtul salakoosolek, kus otsustati uuesti pöörata keisri poole ühise pikema palvekirjaga. Palvekirja koostamine ja allkirjade kogumine jäi Aadam Petersoni hooleks, samuti ka saatkonna organiseerimine. Palvekirjas nõuti hädavajalikke uuendusi siinseis oludes, nagu rendi- ja maahinna sunduslikku korraldamist, eestikeelset asjaajamist ametiasutistes, kirikuõpetajate ametisse määramist koguduse nõusolekul jne. Sellele palvekirjale kirjutas Lõuna-Eesti 24 kogukonna nimel alla 251 isikut. Seekord pääsesid saadikud isiklikult keisri ette ja esitasid temale peale ühispalvekirja veel hulga lisapalvekirju ja andsid asja kohta ka suulisi seletusi. Valitsuse tähelepanu oli seega juhitud siinseile oludele ja siin pandigi maksma mõned parandavad korraldused. Mõisnikud ja kohalikud ametivõimud jätkasid aga saatkonna juhtivamate meeste tagakiusamist: nii

saadeti Peeter Peterson sundasumisele Venemaale ja nende tagakiusamise tõttu siirdus sinna ka ta vend Aadam.

„Vanemuise" ja „Estonia" asutamine. Juba XIX sajandi esimesel poolel oli mitmel pool tekkinud laulukoore. Nende asutajaiks ja hiljem juhatajaiks olid köstrid või mõned teised muusikaharrastajad. Need koorid õppisid peamiselt vaimulikke laule, kuna ilmlikke laule hakati harjutama alles hiljem. Eriti tuntuks muusika ja laulu harrastamise poolest kujunes Jannseni poolt a. **1865** asutatud laulu- ja mänguselts „Vanemuine". See jäi kauaks ajaks kogu maa rahvuslike ettevõtete keskuseks. Siit arenes välja ka eesti teater. Esimese näidendina kanti a. 1870 ette Koidula „Saaremaa onupoeg", kusjuures autor oli ühtlasi ka näitejuhiks. Esimese eesti teatrietenduse vastu oli huvi rahva hulgas harukordselt suur: saal oli rahvast tungil täis. Järgmisel päeval korrati ettekannet ja jälle täiele saalile. Üheaegselt „Vanemuisega" asutati ka Tallinna tolleaegse eesti seltskonna — käsitööliste, väikekaupmeeste jne. — poolt laulu-mänguselts „Estonia". Seal kutsuti ellu ka meeskoor ja hiljem veel pasunakoor. Esialgne vaimustus aga hääbus pea ja „Estonia" osa rahvuslikus äratamises oli üsna tähtsusetu. Seltsis valitses tunduvalt saksa vaim ja seal käidi koos lihtsalt aega viitmas, mistõttu mitmed ärksamad tegelased „Estoniast" lahkusid.

Neli aastat „Vanemuisest" hiljem asutati Viljandis eesti selts „Koit" ja a. 1878 Pärnus „Endla".

Esimene eesti laulupidu. Esimene eesti laulupidu peeti Tartus a. **1869.** Sellest võtsid tegelastena osa 46 meeskoori ligi 800 lauljaga ja 5 puhkpillikoori 56 mängijaga. Esimene pidupäev kuulutati avatuks hommikul kell 8 Jaani ja Maarja kiriku kellade helistamisega. Varsti selle järel kõlas mõlema kiriku tornist pasunakooride mäng. Siis kogunesid peost osavõtjad „Vanemuise" seltsimaja juurde, kust rongkäigus mindi Toomkiriku varemete ette alla orgu. Seal peeti pidulik jumalateenistus ja võimas tänulaul priiuse auks tõusis taeva poole. Oli ju pidustus korraldatud pärisorjuse lõpetamise 50. aastapäevaks Liivimaal.

Esimene kontsert toimus sama päeva pärastlõunal Ressursi aias praeguse Peetri kiriku läheduses. Laulukooride juhatajaiks olid Jannsen ja Valga seminari õpetaja Kunileid-Saebel-

mann, pasunakoore juhatas D. Virkhaus. Samas aias peeti kontsert ka järgmisel päeval. Siis pidas Hurt peokõne, milles ta rõhutas kolme põhimõtet: et haridus eesti rahva hulgas üha leviks, et haritud eestlased ei pööraks oma rahvale selga ja et avataks kõrgemaid eestikeelseid koole. Täis rahvuslikku vaimustust hüüdis Hurt: „Eesti mees, jää igas põlves ja igas kuues Eesti meheks, siis oled aus mees oma ja kõige muu rahva ees." Kõigiti õnnestunud laulupidu lõppes kolmandal päeval. Eeskavas olid küll peamiselt saksa algupäraga laulud, eesti helitöödest esines ainult Kunileid-Saebelmanni kaks viisi Koidula sõnadele, „Mu isamaa on minu arm" ja „Sind surmani". Peale nende kanti ette ka meie praegune hümn „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm".

Ametlikult peeti laulupidu küll tänutäheks priiuse eest. Teisiti see ei võinud ollagi, seda teadis Jannsen väga hästi, ega poleks muuks valitsuse poolt lubagi antud. Laulupeo tõeline eesmärk aga oli näidata eestlasi kultuurinimestena, ühisettevõtte kaudu äratada rahvustunnet ja õhutada rahvast elavamale tegevusele. Ja tõepoolest kantigi säärased meeleolud nii tegelaste kui ka piduliste poolt laiali üle kodumaa.

Eesti Aleksandri-kool. Ärkamisaja suurüritustest sai väga laiadele hulkadele südamelähedaseks kõrgema emakeelse kooli asutamise kavatsus. Säärane mõte algatati Viljandimaal ja selle agaramaks õhutajaks oli Holstre Pulleritsu külakooliõpetaja Jaan Adamson. Algatajate kavatsuse kohaselt pidi kool asutatama eesti talurahva pärisorjusest vabastaja, keiser Aleksander I mälestuseks. Juba a. 1863 esitati keisrile palve lubada selleks raha koguda. Jaatav vastus saadi aga alles kuus aastat hiljem. A. 1870 toimus Tarvastus ärkamisaja tegelaste nõupidamine ja seal valiti ka Eesti Aleksandri-kooli peakomitee. Viimase ülesandeks tehti töö edasine jätkamine. Peakomitee esimeheks valiti Jakob Hurt, kes oli sügavasti veendunud eestikeelse kõrgema kooli vajaduses. Seda küsimust oli ta käsitlenud ka esimesel laulupeol peokõnes. Ta avaldas nüüd üleskutse „Eesti Aleksandri-kool", milles selgitas emakeelse kooli tähtsust ja näitas, et saksakeelseist kõrgemaist koolidest on eesti rahvale vähe kasu tulnud. Paljud saksa hariduse saanud eestlased on hakanud end sakslasteks pidama, mis on aga meie rahvale lausa ohtlik. „Seda viisi kaotab Eesti rahvas oma liikmetest otse need ära, kes oma

õppimise ja vaimuhariduse poolest kaugemale on jõudnud. See on suur kahju. Rahva elu puust saavad kõik õilmed ja vili ära nopitud, känd ja oksad üksi jäävad . . ." Kõrgema emakeelse kooli asutamise mõte leidis elavat vastukaja. Rohkesti asutati abikomiteesid ja jõudsasti edenes ka raha kogumine kooli heaks. Annetusi korjati peamiselt korjamisraamatute kaudu, selleks korraldati aga ka näitemüüke, kontserte, pidusid jne. A. 1885, kui korjandus lõppes, oli koos üle 72 000 rubla.

Eesti Aleksandri-kooli asutamisele seisid mõisnikud ja pastorid tugevasti vastu. Põhjus selleks oli üsna arusaadav. Eesti koolis oleksid inimesed saanud haridust, mis pole läbi immutatud saksa vaimust. Ühes sellega oleks kadunud ka seisukoht, et haritlane on sakslane ja mitteharitlane on talupoeg. Loomulikult kartsid sakslased ka seda, et haritud eestlased hakkavad kindlamalt oma õigusi võidule viima. Hurta püüti näidata ässitajana ja õõnestajana, kahtlustati isegi abikomiteede head nime ja väideti, et algatusel pole rahva hulgas poolehoidu. Hurt aga tegi selgeks, et süüdistused on alusetud ja tõrjus need osavasti tagasi.

Ometi jäi kavatsetud kooli avamine teostamata. Eesti juhtivate meeste eneste keskel tekkisid teravad vastuolud, mis takistasid ettevõtte läbiviimist. Hiljem võttis Vene valitsus korjatud raha üle ja avas Põltsamaa lähedale venekeelse linnakooli, kus ainena õpetati ka eesti keelt.

Eesti Kirjameeste Selts. Tähtsaks ärkamisaja juhtivate tegelaste koondajaks sai Eesti Kirjameeste Selts. Selle asutamise mõtte algatajaks oli C. R. Jakobson. Seltsi põhikiri kinnitati a. 1871 ja järgmisel aastal alustas selts Tartus tegevust. Presidendiks valiti Hurt, kes mitu aastat juhtis seltsi tegevust tõusu suunas. Sellal ei olnud vist ühtegi silmapaistvat eestlast, kes poleks seltsi kuulunud. Samuti leidus palju poolehoidjaid ka lihtrahva hulgas, eriti maal.

Eesti Kirjameeste Selts võttis oma tegevuskavva üsna suured ülesanded. Hariduse levitamiseks peeti laiematele hulkadele kõnekoosolekuid. Peetud kõned avaldati hiljem seltsi aastaraamatuis. Kirjastati rohkesti rahvale nii sisult kui ka hinnalt vastuvõetavat teaduslikku kirjandust ja õpperaamatuid. Hurda õhutusel alustas selts ka vanavara korjamist, mis andis tõhusaid tulemusi. Hoolitseti ka eesti keele arendamise eest. Juba

seltsi teisel koosolekul otsustati: „Vanast õigekirjutamise viisist tuleb lahkuda ja selts saab oma kirjades üksi uut parandatud viisi pruukima". Säärase otsusega võeti senisel saksapärasel kirjutusviisil alus ära.

Eesti üliõpilaste koondumine. Juba varsti pärast Tartu ülikooli avamist Vene valitsuse poolt a. 1802 leidus selle kasvandike hulgas ka teadusejanulisi eestlasi. Mitmed neist aga saksastusid ja läksid eesti rahvale kaduma. Et eesti üliõpilastes säilitada eestlust ja õhutada neis tugevat rahvustunnet, selleks oli vajalik nende

Truudusevanne eesti rahvuslipule Otepääl.

koondamine. Sellele mõttele tuli esimese laulupeo vaimustava mõju all Viljandist pärinev usuteaduse üliõpilane Andreas Kurrikoff. Temaga ühinesid veel üliõpilased Heinrich Rosenthal, Hugo Treffner ning Martin Wühner ja vanemaist tegelasist Hurt ja Jannsen. Nii sai alguse a. 1870 esimene eesti üliõpilaste koondis. Esialgu töötati ilma ametliku kinnituseta. Hakati järjekindlalt korraldama „Kalevipoja"-õhtuid, kus seda teost loeti ja seletati. Koondis seadis oma ülesandeks haritlaste keskel kasvatada rahvuslikku ühtekuuluvust. Oma liikmeilt nõuti enda avalikku eestlaseks tunnistamist, emakeele austamist ja oma rahva kasuks tegutsemist. Sellest koondisest arenes hiljem Eesti Üliõpilaste Selts, mis leidis kinnituse a. 1883. Oma lipu värvideks võttis selts värvid sinine-

must-valge. Sinine tähendab eesti taevast, ühtlasi on see ka omavahelise ustavuse ja truuduse märgiks. Must tähendab kodumaa musta mullapinda, aga ta meenutab ka seljataha jäänud kurba minevikku. Valge iseloomustab eesti rahva püüdu valguse ning päikese poole ja usku paremasse tulevikku. Lipp, mille värvid kujunesid hiljem meie rahvuslipu värvideks, õnnistati Otepää kirikumõisas a. 1884.

Tartu Eesti Põllumeeste Selts. Rahva vaimsete huvide äratamise kõrval katsus Jannsen nõu anda ka majanduslike olude parandamiseks. Selleks hakkas ta välja andma ajakirja „Eesti Põllumees". Viimase mõjule aitas kaasa ladus, rahvapärane kirjutamisviis, mis oli Jannsenile omane. Varsti aga selgus, et ei jätku ainult kirjalikest nõuandeist, vaid põllumeestele on tähtis kokku tulla ja ühiselt mõtteid vahetada mitmete neile kasulike küsimuste üle. Selleks oli vaja vastavaid seltse. A. 1870 asutatigi Tartu Eesti Põllumeeste Selts ja Jannsen kui selle mõtte algataja ning õhutaja valiti seltsi esimeheks. Samal aastal peeti „Vanemuises" ka seltsi esimene korraline koosolek. Ettekanded leidsid rohkearvulise kuulajaskonna poolt elavat vastukaja ja kutsusid esile rohkesti sõnavõtte. Teated põllumeeste seltsi tegevusest ulatusid varsti üle Tartumaa piiridegi ja järgmisel aastal kutsuti Võrumaal ellu samasugune selts. Selle esimeheks valiti jällegi Jannsen, kes ka selle ameti vastu võttis. Ta ei kohkunud tagasi ei kuludest ega teeraskustest, kui aga sai oma kogemustega kusagil nõuks ja abiks olla. Hiljem asutati eelmiste eeskujul ka Viljandisse ja Pärnusse põllumeeste selts. Veel hiljem kutsuti samasuguseid seltse ellu ka Eestimaal ja nii kattus kogu kodumaa järjest tihedamaks muutuva põllumajanduslike seltside võrguga.

Eesti kaubalaevaselts „Linda". Puhtmajanduslikku laadi üritusena asutati kaubalaevaselts „Linda". Selle mõtte algatajaks oli rahvakooliõpetaja, endine meremees Gustav Eslon. Lõplikult kinnitati seltsi põhikiri a. 1881. „Linda" eesmärgiks seati eesti laevanduse ja selle kõrval ka kaubanduse arendamine. XIX sajandi 80-ndad aastad soodustasid kõigiti seltsi tegevust. Vilja ja linade eest saadi head hinda, mistõttu rahval oli ka rohkem raha. Nii oli enamus „Linda" liikmete hulgast talupojad, kes

paigutasid oma raha seltsi, ostes osatähti ehk aktsiaid. Ettevõttest loodeti suurt kasu ja juba esimesel tööaastal tõusis liikmete arv 600-ni, mõned aastad hiljem koguni 1000-ni, kuna osamaksu kapital kasvas 200 000 rublani. Selts omandas ka kaks purjelaeva. Ometi polnud sellel hoogsalt alustatud majanduslikul ettevõttel püsivat edu. Juhatusse sattus mehi, kes polnud küllalt asjatundlikud ja ausad asjaajamises. Pealegi oli seltsi tegevus paisunud õige laialdaseks, mis kogenemata meestel raskendas selle juhtimist. Siis muutusid ka teenimisvõimalused halvemaks ja lisaks tekkisid juhatuses teravad lahkhelid, mis seltsi tegevust halvendasid. Eslon, kel oli suuri teeneid seltsi ellukutsumisel, pidi vastuolude tõttu üsna varsti selle juhatusest lahkuma. Lahkhelid ja omakasupüüdlikkus juhatuse keskel viisid ettevõtte langusele ja „Linda" likvideerimisel said osanikud ainult umbes $^1/_5$ osamaksust tagasi.

Carl Robert Jakobson.

Jakobsoni noorusaastad. Torma köster. Eestlaste poliitiliste õiguste eestvõitlejaks rahvuslikul ärkamisajal sai Jakobson. Ta sündis a. 1841 Tartus, kus ta isa töötas esiteks rätsepana, aga varsti pärast poeg Carl Roberti sündi sai ülikooli teenijaks. Sealt siirdus ta mõne aasta pärast, kui oli end täiendanud teadmistes ja muusikas, Tormasse köstriks. Torma metsarikkas ümbruses veetis tulevane eesti rahva juht oma nooruspäevad ja sai seal oma isa juures ka alghariduse. Seda täiendas ta hiljem Valga seminaris Zimse juhatusel. Jakobsonil olid väljapaistvad anded, kuid iseloomult oli ta kinnine, endasse süvenenud ja sõnaaher, mistõttu tal kaasõpilaste keskel oli vähe sõpru. Keset õppeaega suri ta isa. Et viimane oli koguduse poolt väga lugupeetud, siis viivitas Torma kogudus uue köstri valimisega niikaua, kuni Jakobson lõpetas seminari, ja siis valiti ta isa asemele köstriks. Ometi ei jäänud ta sinna kauaks ametisse. Ta sattus kui iseteadlik mees kohaliku mõisniku ja ka pastoriga vastuollu, lahkus Tormast ja siirdus Venemaale. Pärast paariaastast töötamist õpetajana ühes saksa asunduses asus ta a. 1863 Peterburi. Seal õiendas ta saksa keele ülemõpetaja eksami. Nüüd avanes tal

võimalus saada hästitasutavaid eratunde. Ka keiserlikus perekonnas andis ta tunde suurvürstinna Olgale, kes hiljem abiellus Kreeka kuningaga.

Peterburi-aastad. Venemaa pealinnas puutus Jakobson sagedasti kokku sealsete eesti patriootidega. Ja ta ise kujunes eriti just Köleri mõjul tuliseks rahvuslaseks. Peterburi patrioodid olid vajanud meest, kelles on ühendatud suured poliitikamehe ja ajakirjaniku anded ja tugev iseloom, et võidelda oma rahva kasuks. Jakobson oli selleks nagu loodud. Ta hakkas ikka järjekindlamalt avaldama kirjutisi „Eesti Postimehes" ja neis järjest julgemalt nõudma meie kodumaa olude parandamist. Esijoones pidas ta vajalikuks, et eesti noorsugu saaks kasvatatud eesti meeles ja keeles. Et õppetöö edukuseks kaasa aidata, koostas ta ise mitmed eestikeelsed õpikud, millest „Kooli lugemise raamat I" sai koolides eriti hea vastuvõtu osaliseks.

Järgnevalt süüdistab ta „Eesti Postimehe" veergudel kohalikke sakslasi, et need on omakasupüüdlikult juhtinud maa majanduslikku elu. Selle tagajärjel kiratsevad nii linlased kui ka põllumehed. Aadlile tegi ta teravaid etteheiteid, et need enda rikastumiseks on maa üle külvanud kõrtside ja viinavabrikutega, seega soodustanud rahva keskel liiga suurt alkoholi tarvitamist, mille tulemuseks on vaesumine ja mitmed pahed.

Otse tuletunglana valgustasid siinseid olusid Jakobsoni „K o l m i s a m a a k õ n e t", mis ta pidas a. 1868 „Vanemuises" ja hiljem avaldas eri raamatuna. Neis liigitas ta eesti rahva mineviku v a l g u s e-, p i m e d u s e- ja k o i d u a j a k s. Seejuures märgitseb esimene muistset iseseisvusaega, teine seda ajajärku, mis algas sakslaste tulekuga meie maale, ja kolmas Aleksander II vabameelset valitsust. Nii algas jõuline rünnak balti sakslaste, eriti mõisnike ajaloolistele eesõigustele, mille abil nad siinseid põlisrahvaid hoidsid oma eestkostmise all.

Jakobsoni tagasitulek. Poliitilisele alale siirdudes oli Jakobsonile selge, et ta peab asuma tagasi kodumaale, rahva keskele, kelle kasuks ta tahtis tegutseda. Sest poliitikamees peab põhjalikult tundma rahva elu ja vajadusi. Nii lahkuski Jakobson a. 1871 Peterburist ja asus algul Tallinna. Seal jätkas ta kooliraamatute kirjutamist ja hakkas elavalt kaasa tegutsema rahvuslikes ühisüri-

tustes. Ta matkas väsimatult Tallinna ümbruses maal ringi, korjas allkirju Eesti Kirjameeste Seltsi põhikirjale, asutas Aleksandrikoolile rahakorjamiseks abikomiteesid jne. Järgmisel aastal siirdus ta jõukasse ja iseteadvasse Vändrasse. Töötas seal paar aastat vallakirjutajana, siis ostis endale Uue-Vändrasse suure Kurgja talu ja hakkas tegelikuks põllumeheks. Ta armastas oma üksildast metsatalu, kus tundis end vabana ja iseseisvana. Suure innuga hakkas ta majapidamist uuema aja nõuete kohaselt arendama ja hoonestikku korraldama ning ehitama. Armastades loodust ja ilu, kasvatas ta oma aias palju lilli, pidas mesilasi ja terved hulgad mitmesuguseid kodulinde. Võis arvata, et oma armsaks saanud kodu eest hoolitsedes jätab Jakobson rahva juhtimise soiku. Kuid vastupidi, just siis algas tema mitmekülgsem avaliku elu tegevus. Vahepeal oli ta valitud Viljandi ja Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks, mistõttu tal sageli tuli käia nimetatud linnades seltsi koosolekuil. Ajakirjanduslik tegevus oli tal ajutiseks küll katkestunud, tekkinud vastuolu tõttu Jannseniga, sest viimane pooldas leplikku läbisaamist sakslastega ja nende survel sulges a. 1871 oma ajalehe Jakobsoni kirjutistele.

C. R. Jakobson.

„Sakala". Käremeelsemad eesti haritlased olid juba varem vajalikuks pidanud uue ajalehe asutamist. Samuti oli Jakobson juba Tallinnas elades valitsuselt selleks luba palunud. Kurgjalt saatis ta uue palve, aga alles a. **1878** sai ta loa välja anda oma häälekandjat „S a k a l a", mis hakkas ilmuma V i l j a n d i s. Mitmed avaliku elu tegelased koondusid uue ajalehe ümber, mille kaudu Jakobson hakkas pidama julget võitlust sakslaste eesõiguste vastu. Tema eesmärgiks oli, et eestlased saaksid oma kodumaal vähemalt s a m a s u g u s e d õ i g u s e d, kui olid sakslastel. Tunnistades põllumajandust eesti rahva põhilisemaks elatusalaks,

hindas Jakobson kõrgelt talupoja tähtsust rahva arengus. Seepärast astus ta välja kõigepealt selle kihi huvide eest ja temast kujunes esimene eesti silmapaistvam põllumeeste juht. Talupoegade huvides nõudis ta, et valitsus sunniks mõisnikke talukohti müüma kindlaksmääratud hinnaga. Kus ostu-müügilepingud on sihilikult tehtud talupoegade kahjuks, tuleb need uuesti läbi vaadata ja parandada. Kõik kohustused kiriku, kogukonna või provintsi vastu tuleks jagada mõisa ja talupoegade vahel, aga mitte jätta ainult viimaste kanda. Ka maaomavalitsuse ümberkorraldamist nõudis ta selliseks, et seal oleks talupoegadel võrdne esindus sakslastega. Kooli alal nõudis ta selle vabastamist pastorite ja mõisnike eestkostmise alt ja õppekeeleks eesti keelt. Pastorite valimine tuleks anda koguduste kätte ja nende ametisse määramise õigus mõisnikelt ära võtta. Kohtute alal pidas ta tarvilikuks rahukohtute sisseseadmist, nagu need olid kehtima pandud Aleksander II ajal Venemaal. Kohtupidamine pidi olema avalik, kiire ja õiglane. Kohtunike valimisel pidi mõisnikel ja talupoegadel olema võrdne esindus. Et murda mõisnike võimu politsei alal, selleks soovitas ta seniste silla- ja haagikohtute kaotamist ja uute politseiasutiste ellukutsumist. Säärased uuendus-ettepanekud võeti kokku märgukirjaks ja esitati a. 1881 Aleksander II järglasele Aleksander III-le. Jakobson lootis sakslaste võimu meie kodumaal murda Vene riigivõimu abil. Venelaste abi kavatses ta kasutada niikaua, kui eestlased on saavutanud üheõigusluse sakslastega. Pealegi oli Peterburi eesti patriootidele venelaste poolt märku antud, et valitsus ei või mõisnike õigusi kärpima hakata, seni kui eestlased ise vaikivad. Sest vaikimisega näitavad nad olukorraga rahulolemist.

Jakobsoni pooldajad ja vastased. Jakobsoni väljaastumine mõisnike vastu eestlaste õiguste ja rahvusliku au eest lõi talle rahva hulgas suure populaarsuse. „Sakala" tõusis loetavamaks ja mõjukamaks ajaleheks Eestis. Mõisnikkude viha Jakobsoni vastu oli aga piiritu. Nad nimetasid teda ässitajaks, petturiks, rahvuslikuks hullustajaks jne. Tema vastaseiks olid ka pastorid, sest Jakobson suhtus arvustavalt siinsesse kirikusse, pidades seda saksluse toeks ja kantsiks. „Eesti Postimees" oli esialgu „Sakala" suhtes tagasihoidlik, kuid erinevad seisukohad tegid vaidlused kahe lehe vahel vältimatuks. Jannsen arvustas Jakob-

soni nõudmisi ja samastas neid tuletikkude ja terariistade andmisega laste kätte. Jakobson omakorda nimetas Jannseni saksasõbralikku poliitikat eesti rahva teotuseks. Teravaks kujunes ka Jakobsoni kokkupõrge H u r d a g a. Viimane kuulus esialgu „Sakala" kaastööliste hulka, läks aga vastaste poole üle, kui Jakobson hakkas arvustama pastoreid ja kirikut. Hurt hoiatas teda säärast võitlusviisi tarvitamast. Jakobson jäi aga oma põhimõtteile kindlaks. Siis avaldas Hurt a. 1878 „Eesti Postimehes" süüdistava kirja, kus ta end Jakobsonist lahti ütles põhjusel, et viimane pastoreile kallale tungides õõnestavat usualust, lõhkuvat kirikumüüre ja tegevat sellega rahvale kahju. Jakobson väitis, et ta ei ole kirjutanud ei usu ega teiste rahvuste vastu, vaid kogu maa ja rahva kasuks võidelnud sääraste saksameelsete pastorite vastu, kes on vaenulikud eesti rahva arengule. Ja kirikuõpetajate halbu tegusid on ta seepärast esile toonud, et need on kahjuks usule ja kirikule. Nii ei leidnud ühist keelt kaks väärikat eesti tegelast. Keset ägedat võitlust suleti „Sakala" valitsuse poolt a. 1879. Järgmise aasta algul sai see uuesti ilmumisloa. Et Jakobsoni seisukohad teadliku eesti lugejaskonna poolt heaks kiideti, näitab see, et „Sakala" tellijate arv siis üle 100% tõusis.

Jakobsoni surm. Jakobson uskus vankumatult oma seisukohtade õiglusse ja nende võidulepääsmisse. Seejuures tahtis ta ka lepitust oma rahvusest vastastega, et kõik jõud oleksid koondatud üldkasulikeks ettevõtteiks. Säärased lepituskatsed aga ei andnud tulemusi. Jakobson ei kaotanud ometi lootust ja tegi selleks a. 1882 veelgi katset, kuid seal jäi ta külmetuse tagajärjel raskesti haigeks ja paarinädalase põdemise järel suri parimas meheeas. Jakobsoni matus märtsis samal aastal kujunes sügavaks rahvuslikuks leinapäevaks. Hoolimata sellest, et oli lumelagunemise aeg ja teed võrratult halvad, kogunes matusele esindajaid üle terve kodumaa. Ja päeval, mil suur rahvajuht sängitati tema kodu Kurgja mulda Vändra jõe kaldale, helistati üle kogu Eesti kirikukelli. Ei suutnud seda takistada ühegi võimumehe vastuseis. Eesti juhtivad tegelased aga, nii Jakobsoni pooldajad kui ka vastased, tunnustasid üksmeelselt tema suuri teeneid eesti rahva kasuks.

Aleksander III. Jakobsoni surm oli raskeks hoobiks Eesti rahvusliku elu arengule. Kaotus tundus seda teravamana, et lahkunule ei leidunud väärilist järeltulijat[1]). Ja ometi oleks Eestile siis vaja läinud tugeva iseloomuga osavat rahvajuhti, liiati kui Venemaa poolt hakkas meie rahvast ähvardama tõsine oht venestamise näol.

A. 1881 astus Aleksander II surma järel troonile tema poeg Aleksander III. Nüüd lõppes Venemaal vabameelsete uuenduste ajajärk ja valitsus püüdis karmi käega summutada rahva vabaduspüüdeid. Piirirahvastele nagu eestlastele, soomlastele, lätlastele ja poolakaile saabusid rasked ajad, sest valitsus asus neid ühte sulatama venelastega. Seda põhjustas valitsuse arvamus, et vene rahvas on maailmas väärtuslikemaid ja et muulastele on temaga ühtesulamine lausa õnneks.

Ühtlasi poleks siis enam karta olnud, et piirimail võib rahvas mõne sõja või mässu puhul Vene riigist lahku lüüa. Venestamist püüti läbi viia nii kooli, kohtu kui ka kiriku kaudu.

Manasseini revisjon. Enne ulatuslikumat venestamise teostamist saatis valitsus senaator Manasseini siinseid olusid revideerima. Seda põhjustasid õigupoolest siinsed aadlikud oma kaebustega. Nad olid eesti rahvuslikust liikumisest liiga ärevusse sattunud ja eesti rahvast valitsuse ees süüdistanud mässukavatsustes ja riigivalitsuse vastu töötamises. Sakslaste ärevust oli suurendanud veel see asjaolu, et 80-ndate aastate algul Tartus ja mitmel pool maal tuli ette mõisade põletamist. Samuti olid mitmed mõisnikud saanud ähvarduskirju. Hilisem uurimine ei suutnud selgitada mõisades tekkinud tulikahjude põhjusi ega nimeta kirjade saatjaid. Tartus aga osutus süütajaks keegi vaimuhaige saksa soost üliõpilane. Sakslased süüdistasid kõiges eestlasi ja soovisid, et valitsus kitsendaks viimaste tegutsemisvabadust. Ametlikku revisjoni polnud aga sakslased oodanud ja see kutsus neis esile suure pahameeletormi. Eestlaste poolt võeti Manasseini tulek vastu tõsise rõõmu ja heade lootustega. See oli ka arusaa-

[1]) Ärkamisaja tuntuimaist tegelasist surid Kreutzwald Tartus a. 1882, Koidula Kroonlinnas a. 1886, Jannsen Tartus a. 1890 ja Hurt Peterburis a. 1907.

dav, sest revident hakkas neilt vastu võtma kaebe- ja palvekirju, mida esitati harukordselt rohkel arvul. Liivimaa Eesti osast saabus üksi juba umbes 44 000 kirja. Lisaks kõigile esitasid 173 valda veel ühise märgukirja. See sisaldas üsna kaugeleulatuvaid nõudmisi ja teravaid kaebusi, mis olid üldjoontes samalaadilised, nagu neid oli esitanud Jakobsongi.

Saadud andmete põhjal koostati aruanne ja see esitati revisjoni lõpul keisrile. Aruandes väideti eestlaste rahulolematuse põhjusena asjaolu, et mõisnike käes on liiga suured maa-alad, kuna 77% rahvast on ilma maata. Samuti on talude hinnad ja rent ülemäära kõrged ja mõisnike mõju kõigil aladel liiga suur.

Kooli venestamine. Vene valitsuse poolt ette võetud uuendused meie kodumaal läksid aga hoopis kaugemale, kui oli soovitud kohalikes palvekirjades. Eriti silmapaistvaid ümberkorraldusi tehti k o o l i alal ja seda kõik venestamise suunas. Kooli venestamist juhtis siin T a r t u õ p p e k o n n a k u r a a t o r, venelane, kes määrati siia senise sakslasest kuraatori asemele. Kihelkonna- ja vallakoolid vabastati pastorite otsese mõju alt ja allutati revideerimiseks rahvakoolide inspektoreile ja direktoreile. Ühtlasi viidi koolid haridusministeeriumi valitsuse alla. A. 1887 tegi valitsus õige kaugeleulatava korralduse. Nimelt pandi sundusliku õ p p e k e e l e n a kehtima v e n e k e e l. Ainult kahel esimesel õppeaastal vallakoolis tohiti emakeelt tarvitada, varsti aga nõuti ka siin vene keele tarvituselevõtmist. Järgmistes klassides kuuldi eesti keelt ainult emakeele ja usuõpetuse tunnis. Venestamise ajal rajati ka mitmed uued koolitüübid. Neist tuleb kõigepealt nimetada m i n i s t e e r i u m i k o o l e, mis oma 5-aastase õppekursusega vastasid valla- ja kihelkonnakooli ühendatud kursusele. Ministeeriumikoolidele majade ehitamiseks andis riik soodsalt laenu ja maksis õpetajate palgad, mis olid hoopis kõrgemad kui valla- ja kihelkonnakoolides. Õpetajad aga määras inspektor ja sagedasti üsna umbkeelsete venelaste hulgast.

Siis kaotati kreiskoolid ja asemele rajati nn. l i n n a k o o l i d. Linnadesse asutati veel k r o o n u a l g k o o l e.

Senised s e m i n a r i d läksid enamikult sulgemisele ja õpetajate ettevalmistus korraldati uutel alustel. Mõnede ministeeriumikoolide juurde avati p e d a g o o g i k a k l a s s i d, mille

lõpetajad said algkooliõpetaja kutse. Seda võidi omandada aga ka linnakoolide juures korraldatud eksamite kaudu.

Venestamine tabas ka Tartu seni saksapärast ülikooli. Seal määrati nüüdsest peale õppekeeleks vene keel. Ainult usuteaduskonnas toimus õppetöö endiselt saksa keeles. Et Tartu ametlikuks nimeks sai nüüd Jurjev, siis nimetati ka ülikooli Jurjevi ülikooliks. Kooli venestamine oli eesti rahva haridusele niisama kahjulik nagu varem saksastamine. Kõigepealt takistas see lapse loomulikku arenemist koolis. Ka vallandati palju lugupeetud ja oma tööd armastavaid õpetajaid lihtsalt sel põhjusel, et nad ei osanud vene keelt. Loomulikult soikus ka eestikeelse õppekirjanduse soetamine, sest seda polnud peale usuõpetuse ja emakeele enam vajagi. Venestamine tegi eestlaste haridusesaamise küll ebaloomulikuks ja raskeks, kuid seda püüti omandada kõigist raskustest hoolimata.

Kohus ja politsei. Ulatuslikke uuendusi teostati ka kohtu ja politsei alal. Nagu koolis nii võeti ka eelnimetatud asutistes asjaajamiskeeleks vene keel. Kohtukorralduse alal jäeti senine vallakohus püsima. Kihelkonnakohus aga kaotati. Selle ülesanded jaotati ellukutsutud talurahva-komissari ja ülemtalurahvakohtu vahel. Esimene neist lahendas mõisniku ja talupoja vahelisi tüliküsimusi, valvas rendilepingute täitmise järele jne., teine aga tegutses teise astme kohtuna vallakohtu asjades.

Edasi kaotati senised kreisikohtud ja õuekohus. Nende asemele asutati Venemaa eeskujul rahukohtud ja rahukohtukogud. Kõrgeimaks kohtuasutiseks jäi senat Peterburis.

Politsei alal kaotati silla- ja haagikohtud, asemele määrati maakonna politseiülemad ühes abilistega.

Uute korralduste järgi asutatud ametiasutistesse määrati ametnikeks peamiselt umbkeelsed venelased. Üldise suuna juhtijaiks olid kubernerid. Neist eriti ägedasti taotles venestamise teostamist Eestimaa kuberner S. V. Šahhovskoi, kes vihkas siinset aadlit.

Vene õigeusu soodustamine. Venestamise edukaks läbiviimiseks hakati meie maal mitmeti soodustama vene õigeusu kirikut.

Selle võidulepääsemisega oleks lõigatud viimne side, mis ühendas põlisrahvast sakslastega. Samuti oleks eestlaste sulatamine venelastega ühise usu tõttu toimunud hoopis kergemini.

Teatavasti oli meie kodumaal vene õigeusku siirdumine tõusnud haripunkti läinud sajandi 40-ndail aastail. Järgnevail aastakümneil pöörasid paljud luteri usku tagasi. Aleksander III ajal hakati seda karmilt takistama. Luteri usu pastoreile keelati kõvasti sääraseid usuvahetajaid armulauale võtta, laulatada või nende lapsi ristida jne. Kes seda siiski tegi, anti kohtu alla. Kui vanemad, kes ise olid õigeusklikud, kasvatasid oma last luteri usus, said nad karistada. Laps võidi neilt koguni ära võtta ja anda eestkostjate hoole alla. Muidugi pidid viimased last kasvatama õigeusus. Ka usuliselt segaabielulised ei tohtinud oma lapsi kasvatada luteri usus. Varem oli see lubatud.

Liivimaal jäigi valitsuse peamiseks ülesandeks usu alal luteri usku tagasipööramise vastu võitlemine. Eestimaal teostati peale selle ka vene õigeusu levitamist. Edu saavutati sel alal mitmel pool, eriti Lääne- ja Hiiumaal.

Kitsendused ajakirjandusele. Venestamise teostamisel võttis valitsus siinse ajakirjanduse kindla järelevalve alla. Kardeti, et ilma selleta võidaks kirjutada mõndagi, mis õhutab rahvast ümberrahvustamisele vastu panema. Samuti tsenseeriti ka muud kirjandust. Kõrgeim tsensuurivõim kuulus trükiasjade peavalitsusele, mis asus Peterburis. Seal peeti ametis ka üks eesti keelt valitsev ametnik, keda tituleeriti eesti ajakirjanduse järelevalvajaks. Tegelikeks töötegijaiks olid aga kohapealsed tsensorid. Neist asus üks Tartus ja teine Tallinnas. Tsensoreile oli valitsuse poolt täpselt ette kirjutatud, mida nad võivad lubada ajalehtedes ilmutada ja mida mitte. Samal ajal pidid nad ajakirjanikke mõjutama, et viimased avaldaksid venestamist ülistavaid artikleid.

Tsensoriamet oli kahtlematult vastutusrikas. Kõigepealt tuli arvestada ülemuse karme nõudeid, teiselt poolt veel pealekaebajaid kohalike elanike hulgast. Viimaste hulgas leidus isegi eesti ajalehtede toimetajaid, kes lootsid sel teel oma vastast valitsuse silmis väärata ja endale kasu saada. On selge, et tsensuuri surve all ajakirjandus jäi sisult vaeseks. Peamiselt leidsid seal ruumi sõnumid, jutud, isiklike tülide õiendamised jne.

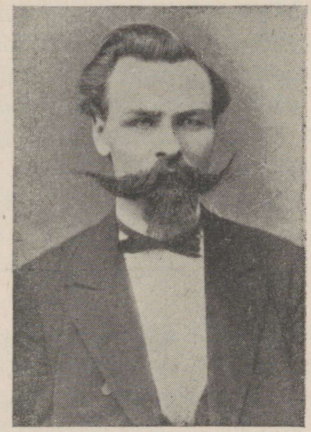
Eesti rahvuslike ettevõtete saatus. XIX sajandi 80-ndad aastad märgitsevad majanduslike olude halvenemist. Vilja ja lina hinnad langesid. Seetõttu kannatasid kahjusid kõigepealt talupojad, eriti just Viljandimaal, kust nimetatud ainete müügist seni saadi head sissetulekut. Palju talusid läks hoopis pankrotti ja nende peremehed sattusid kehvikute ridadesse. Samuti ilmnes 80-ndail aastail ka linnade kaubanduses ja tööstuses mõõnaaeg.

On loomulik, et majanduslikud raskused tekitasid inimestes muret ja meelekibedust. Samal ajal tundis teadlikum kiht tõsist pettumust valitsuse uuenduste suhtes, kuna need jätsid eesti rahvuslikud huvid hoopis arvestamata. Ka eesti rahvuslikes ettevõtteis ilmnes tagurpidiminekut, nii et need lõpuks läksid sulgemisele. Selleks mõjus kaasa ka rahva üldine loidumine, mis hakkas maad võtma pärast Jakobsoni surma ja jätkus venestuse surve all. Nii suleti a. 1884 valitsuse poolt kõik Eesti Aleksandri-kooli komiteed. Kavatsetud eestikeelse kõrgema kooli asemel avati teatavasti hiljem Põltsamaa lähedusse venekeelne linnakool. Ka Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus jäi sedavõrd elujõuetuks, et ei suudetud ministeeriumile esitada isegi oma tegevuse aruannet; selts suleti valitsuse poolt a. 1893. Samal aastal lõpetati ka kaubalaevaselts „Linda", mis viimaseil aastail niikuinii oli töötanud kahjuga.

Venestamise kajastumine ajakirjanduses.

Jakob Kõrv. Venestamine leidis agaraid kaitsjaid ja pooldajaid ka mõne eesti ajalehe näol. Nende hulka kuulub esijoones J. Kõrvi poolt Tallinnas välja antud „Valgus". Seal võeti täiesti eitav seisukoht Eesti Aleksandri-kooli suhtes. Rahval soovitati minna vene õigeusku ja Kõrvi peamiseks sooviks oli, et eesti rahvas võimalikult ruttu sulaks ühte venelastega. Eriti häbistav oli see, et Kõrv oma ajalehe levimise huvides kasutas ebaausaid vahendeid. Ta esitas valitsusvõimudele salakaebusi oma vastaste suhtes ja kahtlustas neid riigivastases tegevuses. Seda teha oli tal seda kergem, et ta seisis usaldusvahekorras nii kuberner Šahhovskoi kui ka tsensor Truusmanniga.

Ado Grenzstein ja „Olevik". Silmapaistvamaks kujuks venestamisajal oli meil küll A. Grenzstein. Ta sündis a. 1849 Tarvastus talurentniku pojana, valmistus kooliõpetajakutseks Valga seminaris ja täiendas hiljem haridust Viini pedagoogiumis. Ometi rakendas ta oma peategevuse ajakirjanduse alale, hakates a. 1882 Tartus välja andma ajalehte „Olevik". Pärast Jakobsoni surma oli see oma väärtusliku sisu ja korraliku keele tõttu parim teistest selleaegseist ajalehist. „Olevikus" peeti silmas kõiki eesti eluavaldusi ja avaldati üsna rohkesti uusi mõtteid. Venestamise levimisel aga lõi Grenzstein kõikuma. Ta nägi, et ajalehte ootab sulgemine, kui selles kaitstakse eesti rahvuslikke huve. Varsti selgus, et Grenzstein on oma vaateid järsult muutnud. Ta hakkas venestamist pooldama ja lootis sellest eesti rahvale suurt kasu. Sest vene keele omandanud eestlastele avaneksid suurel ja laial Venemaal head teenistusvõimalused. Nii pole mõtet võidelda eesti keele säilitamise ja rahvusliku iseteadvuse eest. „Vene hariduse laitmine on hariduse kaevu kinniajamine," väitis Grenzstein ja soovitas eestlastele peavooruseks keisritruudust. „Nii kaua kui Tema meid kaitseb, oleme kaitstud. Tema armu vääriline olla — on meie esimene püüd." Seisukoha muutmine päästis „Oleviku" küll sulgemisest, kuid Vene võimude sõprust sellega ei võidetud, seal oldi ta vastu endiselt umbusklik. Teiselt poolt aga eesti teadlikumad haritlased pöörasid Grenzsteinile selja ja suhtusid temasse vaenulikult. Nii ei leidnud ta toetust õigupoolest mitte kusagilt.

A. Grenzstein.

Karl August Hermann. Teises suunas kui Grenzstein püüdis rahvast virgutada K. A. Hermann. Ta sünnikodu asus Uue-Põltsamaa vallas Viljandimaal, kus ta isa oli külasepaks. Omandanud pärast kohaliku kihelkonnakooli lõpetamist algkooliõpetaja kutse, töötas Hermann mõned aastad õpe-

tajana, siis jätkas edasiõppimist, kuni viimaks lõpetas Leipzigi ülikooli keeleteaduse doktori kraadiga. Tema lemmikharrastusteks olid eesti keel, kirjandus ja muusika. Olnud mõned aastad „Eesti Postimehe" toimetajaks, ostis Hermann Bormi pärijatelt „Perno Postimehe" ja hakkas seda a. 1886 Tartus „Postimehe" nime all välja andma. Rahvuslik iseteadvus, mille Jannsen oli äratanud ja Jakobson lausa loitma pannud, oli soikumas. Tasa ja targu püüdis Hermann seda õhutada ja elustada. Esimeses „Postimehe" numbris väitis ta, et „„Postimees" saab selleks kohaks olema, kus iga tõsine isamaa sõber, poeg ja tütar, suguvend ja -õde võib selget ja puhast eesti vaimu leida... Eesti rahva õnn saab tema õnn, Eesti rahva õnnetus tema õnnetus olema". Rahvuslikke tundeid sütitades pidas Hermann aga hoolega silmas ka tsensuurinõudeid, et nendega mitte teravasse vastuollu sattuda. Nii toetas ta mõnigi kord valitsuse püüdeid, kirjutades, et „meie püüame ka omalt poolt asja nii joonde seada, et just seda ütleme, mis Riigi valitsus tõesti soovib". Hoogsalt virgutas aga Hermann eesti keele, kirjanduse ja muusika harrastust.

Kuna Hermann oli ühenduses selle aja tähtsaima eesti üliõpilaskoondisega, Eesti Üliõpilaste Seltsiga, siis hakkasid mitmed seltsi liikmed „Postimehele" tegema sisukat kaastööd.

Uus rahvuslik tõus. Jaan Tõnisson.

Vastupanu kasvamine venestamisele. Hermanni „Postimehel" puudus kindel poliitiline eesmärk. Ei suudetud seal ka küllalt tugevasti tagasi lüüa Grenzsteini vaateid, mis olid ohtlikud meie rahvale. Sellega ei rahuldunud Hermanni kaastöölised, noored rahvuslikult meelestatud eesti haritlased. Viimaste hulka kuulus ka Villem Reiman, kes a-st 1890 kuni oma elu lõpuni oli kirikuõpetajaks Kolga-Jaanis. Reiman oli veendunud rahvuslane ja juba üliõpilasena kirjutas ta: „Kus iial kaljurünkaid veeretatakse su rahva edenemise takistamiseks, tõkkeid tehakse su vendade maharusumiseks: raksa rusikaga!" Ta oli agar tegelane mitmes seltsis ja ühtlasi meie karskusliikumise juht. Nagu Kreutzwald ja Jakobson nii nägi temagi alkoholi tarvitamises rahvuslikku

pahet, mille vastu tuleb kõige energilisemalt võidelda. Oma kutselise töö kõrval uuris ta innuga Eesti minevikku ja avaldas sellelt alalt töid, millest tuntuim on „Eesti ajalugu".

Reimani ja teiste rahvuslikult mõtlevate haritlaste ringis peeti vajalikuks säärase ajalehe väljaandmist, mis hakkaks senisest julgemini võitlema venestamise vastu. See ringkond haritlasi Reimani eestvõttel ja dr. H. Koppeli ning dr. O. Kalda toetusel omandaski „Postimehe" ja kutsus selle toimetajaks Jaan Tõnissoni. Sellega algas uus rahvuslik tõusuaeg Eesti ajaloos.

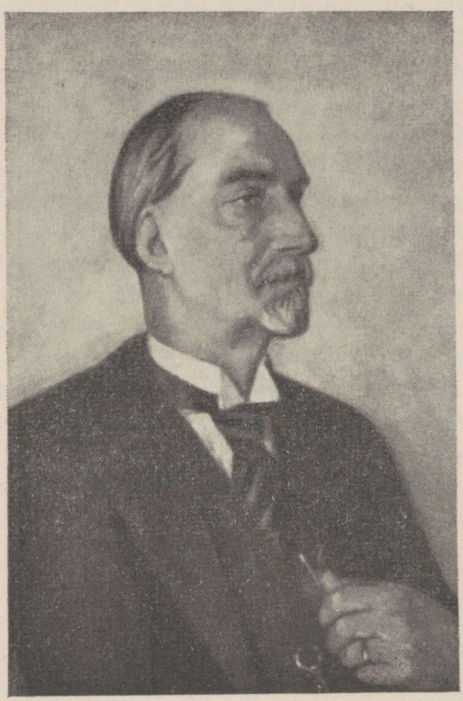
Jaan Tõnisson. Tõnisson sündis a. 1868 Viljandimaal samanimelises vallas taluomaniku pojana. Tusti algkoolis õppides jõudis ta nii hästi edasi, et viimasel kooliaastal aitas kooliõpetajal alamais klassides tunde anda. Kihelkonnakoolis oli ta juba suur Jakobsoni poolehoidja, mispärast tal tuli koolist lahkuda. Edasiõppimist jätkates lõpetas ta Tallinnas gümnaasiumi ja hiljem Tartu ülikooli õigusteaduskonna. Kitsaste teenistusvõimaluste tõttu kodumaal siirdus Tõnisson Venemaale, kus ta tegutses rahukohtu juures esiteks kohtuameti kandidaadina ja hiljem kohtu-uurijana. Sealt aga kutsusid sõbrad ta tagasi kodumaale „Postimehe" peatoimetajaks. Tal oli omadusi, mis tegid ta sellele kohale hästi sobivaks. Nimelt hea hariduslik ettevalmistus, avar pilk, tugev tahe ja paindumatu, aus ning aateline iseloom.

Juba esimeses numbris kirjutas ta, et uue toimetuse eesmärgiks on taotella seda, mis on õige Jumala, riigivalitsuse ja südametunnistuse ees ja mis tuleb tõsiseks kasuks eesti rahvale. Rahva kasu taotlemisel seadis Tõnisson oma lipukirjaks rahvusliku iseteadvuse äratamise. Tema tundis, et ilma selleta pole ühelgi rahval, eriti väikerahval, tulevikku. Säärase seisukoha tõttu tekkis tal möödapääsmatult tüli Grenzsteiniga, kes suigutas rahvast venestamise unne. Tüli muutus äärmiselt teravaks. Grenzstein ei kohkunud tagasi Vene võimusid appi kutsumast, et aga oma vastast väärata. Ometi jäi võitjaks Tõnisson ja Grenzstein lahkus kodumaalt, siirdudes Prantsusmaale, kus ta a. 1916 suri.

Tõnisson töötas „Postimehe" kaudu venestamise vastu niipalju, kui seda tsensuuriolud lubasid. Ta oli ka küllalt ettevaatlik, et riigivõimu mitte ärritada ja seal asjata tekitada

vaenu eestlaste vastu. Tõnisson leidis, et maksvad seadused siiski võimaldavad meie siseelu mõnevõrra korraldada.

Ka sakslastega püüdis Tõnisson esialgu pidada võimalikult leplikku vahekorda. Seejuures aga kaitses ta eestlaste üheõiguslust niisama kindlalt, kui seda oli teinud Jakobson. Säärane leplikkus ei leidnud sakslaste poolt vastukaja. Viimased olid selleks liiga kõrgid ja neid ärritas eestlaste kasvav iseteadvus. Järgnevalt püüdis Tõnisson halastamatult esile tuua neid juhtumeid, kus sakslased riivasid eestlaste au. Samuti õhutas ta eesti seltskonda vabanema saksa kultuuri mõju alt. Ka ta ise kõneles seltskonnas alati eesti keelt, mis oli sellal tähelepanuväärivaks julguseks.

J. Tõnisson.

Pidades esmajärgulise tähtsusega vajaduseks rahvusliku iseteadvuse kasvatamist, oli Tõnissonile selge, et rahvas ka majanduslikult peaks tugevnema. „Kõhnad ja näljased jäävad kergesti teiste jalgade alla," väitis ta. Majanduslikul alal pidas ta silmas esijoones põllumajandust: „Kui põllumajandus on hästi arenenud, siis võib loota, et rahva elu on kindlustatud". A. 1898 valiti Tõnisson Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks, mis ametisse ta jäi 20-ks aastaks. Nüüd sai seltsi tegevus uut hoogu. Liikmete arv kasvas ja seltsis hakkasid kaasa töötama mitmed tublid põllumajanduse tundjad. Suurt elustavat

mõju avaldasid põllumajanduslikud ja tööstuslikud näitused, virgutades põllumehi edasi püüdma ja üha enam rakendama tööuuendusi. Tartu Eesti Põllumeeste Selts kujunes sellal kogu Eesti põllumajanduslike seltside keskuseks, kust väljusid paljud algatused ja hüüdsõnad.

Tõnisson ja ühistegelik liikumine. Üsna varakult hakkas Tõnisson propageerima ka ühistegevust. Tema soovitas, et meie talupojad asutaksid ühiselt piimameiereisid ja masinatarvitajate ühinguid, mida ka järk-järgult hakati teostama. Siis pidas ta tarvilikuks ühistegelike ostu-müügiühingute asutamist. Esimene säärane ühing meie kodumaal kutsuti a. 1902 ellu Antslas. Seejärel hakkas neid tekkima ka mujal. Nüüd puudusid eestlastel veel rahaasutised, kust oleks võidud laenu saada. Seda oli talupoegadel vahel hädasti tarvis põllutööriistade soetamiseks ja maaparandusteks, kaupmeestel ja tööstureil aga kaupade ostmiseks, ettevõtete laiendamiseks. Sakslastel olid laenuasutised küll olemas, aga sealt ei julgetud hästi laenata, kuna oli karta, et laen nõutakse tagasi hoopis ebasoovitaval ajal. Eestlaste hulgas ei olnud sellal suuri rahamehi, kes oleksid pankasid asutanud, nii tuli seda teha ühistegelikul teel. Tõnissoni algatusel otsustatigi Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul a. 1900 ellu kutsuda Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisus. Kaks aastat hiljem alustaski see oma tegevust. Ühingu liikmeiks olid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liikmed ja ka isikud, kes maksid seltsi kasuks ühekordselt 1 rubla. Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisusse võidi raha hoiule tuua kui ka laenu saada. Järgnevail aastail tekkis selliseid asutisi ka teistesse kodumaa linnadesse.

Põhja-Eesti tõus. Konstantin Päts.

Põhja-Eesti tõus. Seni oli Eesti rahvuslikus liikumises juhtivat osa etendanud peamiselt Lõuna-Eesti ja Tartu. Sajandi pöördel hakkas olukord muutuma. Tallinn tõusis üha silmapaistvamaks oma tööstuse poolest. Äritegevus elavnes seal ja elanike arv kasvas eestlaste juurdevoolamise tõttu maalt. Tallinna koondus ka rühm haritlasi, kes energiliselt hakkasid võitlema

rahva huvide eest. Selle võitluse hingeks ja juhiks kujunes Konstantin Päts.

Konstantin Päts. K. Päts sündis a. 1874 Tahkurannas Pärnumaal taluomaniku pojana. Ta isa oli veendunud Jakobsoni pooldaja. Nii õppis ka poeg Konstantin ema juhatusel esimest kirjatarkust Jakobsoni „Kooli lugemise raamatust". Hiljem asusid ta vanemad elama Pärnu ja seal lõpetas Päts oma alghariduse nn. Nikolai-koolis. Kuna ta vanemail oli mitu last, tekitas nende koolitamine küllalt raskusi. Seepärast saadeti poeg Konstantin haridust jätkama Riia vaimulikku seminari, kus häil õppijail võimaldati kroonu kulul õppida. Nõudmised olid seal küllalt pingutavad, kuid Päts oli edasijõudmises esimeste reas. Ometi ei huvitanud teda vaimuliku elukutse, vaid tema eesmärgiks oli ülikool. Seepärast lahkus ta seminarist ja astus Pärnu gümnaasiumi viimasesse klassi. Seal viibimise ajal oli ta eestimeelne, vaikne ja tasane noormees, kes teistele oma arvamusi peale ei surunud ega seletanud neile ka oma kavatsusi. Õpilaste omavahelistel vaidlustel viskas ta ainult mõne lühikese, kuid asjaliku märkuse vahele. Lõpetanud gümnaasiumi, astus Päts Tartu ülikooli õppima õigusteadust. Seal lõpetas ta õppimise nii heade tulemustega, et talle pakuti võimalust ülikooli juurde jääda ja end professori kutsele ette valmistada. Kuid Päts tundis, et tema õige tööpõld on mujal. Ja aeg näitas, et temas peitusid väljapaistvad rahvajuhi ja riigimehe anded. Lühikest aega pidas ta advokaadi ametit ja siirdus siis poliitilisele alale, et võidelda rahva vabanemise eest senisest õiguste poolest allasurutud seisundist.

„Teataja". Tallinn oli XIX sajandi lõpul praegusega võrreldes üsna räpane kubermangulinn, kus omavalitsus nagu mujalgi kuulus sakslastele. Pätsile oli selge, et Tallinn vajab võitlusvõimelist ajalehte. Ta nõutas valitsuselt loa ja a. **1901** hakkas ilmuma uus ajaleht „Teataja", mille ümber koondusid mitmed vabameelsed isikud. „Teataja" oli Tartu „Postimehest" tunduvalt käremeelsem. Kuna Tõnisson tõstis esikohale rahvusliku iseteadvuse äratamise, pani Päts esijoones rõhku eestlaste ainelise olundi parandamisele. Nii ütles ta esimeses juhtkirjas: „Meie tahame pearõhku panna meie majandusliste küsimuste arutamisele,

sest et nad suuremale hulgale meie rahvast on elu küsimus.“ Loomulikult pooldas „Teataja“ ka rahvustunnet ja rahvuslikku iseteadvust. Kõrgemaks sellest aga peeti rahvaste vendluse mõtet.

„Postimehe“ poolt kutsusid „Teataja“ väited esile teravaid vastuväiteid, milles rõhutati rahvustunde propageerimise tähtsust. Päts vastas sellele, et rahvustunne hakkas ärkama alles siis, kui eesti talupoeg jõudis majanduslikult paremale järjele. Edasi soovitas ta, et „rahvuslise iseteadvuse kõrvale peaks astuma veel eesti talupoja, popsi, töölise seisusline iseteadvus. Hea on, kui iga kihi liige lööb endale uhkusega vastu rinda ja ütleb: ma olen eestlane! Veel tähtsam oleks, kui talupoeg, pops või tööline ka sellega uhkustaks, et ta on talupoeg, pops, tööline, sest et seltskond temata ei saa läbi. Kuid ühes sellega peab ta endale nõudma päikese paistet ja oma elukorra parandamist“.

K. Päts.

Need uued ja viljakad mõtted leidsid üle Eesti elavat vastukaja. Eriti aga mõjutasid need Põhja-Eestit. Ühtlasi tõusis nüüd T a l l i n n tähtsaks poliitilise elu keskuseks Tartu kõrvale.

Päts saab Tallinna linnapea abiks. Mida rohkem eestlaste jõukus ja iseteadvus linnades kasvas, seda rohkem rahulolematud olid nad sellise olukorraga, et linnaomavalitsused kuulusid puhtal kujul sakslastele. Esimesena langes valimistel a. 1901 V a l g a linna omavalitsus sakslaste käest eesti-läti bloki kätte. Seejuures sai seal linnapeaks e e s t l a n e. Järgmisel aastal õnnestus Tõnissonil pääseda Tartu linnavolikogusse. Eriti tähtsa võidu saavutasid eestlased Tallinna linna valimistel a. **1904.** „Teataja“ alustas kohe oma esimesel ilmumisaastal võitlust sakslaste eesõiguste vastu ja andis näpunäiteid, kuidas linnades valida volinikke. Valimiste eelpäevadel käidi Pätsi õhutusel maja majalt läbi õhutamas

eesti soost majaomanikke, et nad hääletaksid eestlastele ja mitte enam sakslastele. Seda eestlased-majaomanikud tegidki ja nii saavutati suur võit. Linnapeaks valiti siiski venelane, kuna oli arvata, et kuberner eestlast Pätsi sellele kohale ei kinnita. Linnapea abiks aga sai P ä t s. Sakslased ennustasid küll, et nüüd tuleb linna arengus languseaeg. Tegelikult aga kujunes olukord hoopis vastupidiseks. Päts ühes oma kaastöölistega näitas varsti, et eestlaste juhtimine viib linna elu vastu paremusele. Erilist rõhku hakati panema ka Tallinna välisilme parandamisele. Loomulikult ei jäädud saavutatud tulemustega veel rahule. „Teataja" artikleis nõuab Päts, et eestlastel võimaldataks pääseda ka maapäevale ja osa võtta kubermangu valitsemisest. Samuti hakkasid eestlastest linnaameti liikmed selle eest hoolitsema, et eesti haritlased saaksid paremaid kohti linna asutistes.

Sotsialistlik õpetus. Vähe hiljem kui „Teataja", nimelt a. **1903,** hakkas Tartus ilmuma ajaleht „U u d i s e d". Selle peatoimetajaks oli P e e t e r S p e e k. „Uudised" võtsid oma peaülesandeks tööliste seisundi parandamise eest võitlemise. Püüti selgitada nende olundit ja õhutada neid võitlema oma huvide eest, nõudma palgakõrgendust ja tööpäeva lühendamist. „Uudiste" eesmärgiks oli ka s o t s i a l i s m i kasuks töötamine. Sotsialismiks kutsutakse säärast korda, kus näiteks maa ja vabrikud on eraomanikelt võetud kogu rahva omanduseks. Säärase vaate pooldajad, nn. s o t s i a l i s t i d, arvasid, et sel puhul tööliste seisund otsustavalt paraneb, kui puhaskasu ei lähe enam üksikule isikule, vaid kogu rahvale. Sotsialismi levitajaks peale Speegi oli veel maalermeister M i h k e l M a r t n a, kes oli ka „Teataja" juures kaastööliseks. Sotsialistlikud vaated leidsid üsna rohkesti pooldajaid nii Tartus kui Tallinnas. Juba a. 1904 peeti Tartus „Uudiste" toimetuses esimene eesti sotsialistide kongress ja samal aastal asutati ka e e s t i s o t s i a a l d e m o k r a a t l i k erakond.

„Uudiste" vaateid hakati „Postimehe" poolt õige tugevasti ründama. Leiti, et sotsialism on Eesti oludele võõras ja koguni ohtlik. „Teatajaga" oli „Uudistel" parem vahekord. Mõlemail oli ühiseks see põhimõte, et iga rahvakiht peab ise oma huvide ja just oma majanduslike kasude eest võitlema.

1905. a. revolutsioon.

Nikolai II. Vene-Jaapani sõda. A. 1894 suri Aleksander III ja tema asemele sai troonile ta poeg N i k o l a i II. Viimane oli suure riigi valitsemiseks liiga väheste võimetega mees. Kuid just tema valitsuse ajal tabasid riiki vapustavamad sündmused kui kunagi varem, nimelt kaks sõda ja kaks revolutsiooni. Esimene sõdadest puhkes a. **1904** J a a p a n i g a. Selle põhjuseks oli mõlema riigi huvide kokkupõrge K a u g - I d a s. Sõda kujunes raskeks kaotuseks venelastele. Vene sõjavägi ja -laevastik olid nii juhtkonna kui ka väljaõppe poolest Jaapani omadest palju nõrgemad. Pealegi asus sõjaväli kaugel Euroopa-Venemaast, olles sellega ühendatud ainult ühe paari raudtee-rööbastega. Nii ei jõutud vägesid korralikult varustada ei toidu ega relvadega. Sõjalised kaotused hoogustasid rahulolematust, mis juba varem oli rahva hulgas maad võtnud. Nii nurisesid töölised madalate palkade ja pika tööpäeva üle, talupojad kannatasid maapuuduse all ja teadlikumais ringides peeti üsna laialt tarvilikuks ka keisri võimu piirata. Viimane nõue kasvas seda enam, mida rohkem sõja puhul ilmsiks tuli valitsuse saamatus. Rahulolematus arenes lõpuks r e v o l u t s i o o n i k s, mis a. **1905** haaras kogu Venemaa. Eriti ähvardavaks kujunes valitsusele ü l d s t r e i k o k t o o b r i s. Siis lakkasid töötamast vabrikud, koolid, raudtee, post, telegraaf jne. Et revolutsiooni meeleolu vaigistada, andis keiser **30.** o k t. välja m a n i f e s t i, millega lubati maksma panna sõna-, trüki-, koosolekute- ja südametunnistusevabadus. Seejärel hakkaski revolutsioon raugema ja valitsusel läks korda seda summutada. Revolutsiooni silmapaistvamaks tulemuseks oli see, et k e i s r i v õ i m u Venemaal p i i r a t i. Seda hakkas teostama seadusandlik rahvaesindajate kogu, mida kutsuti r i i g i v o l i k o g u k s ehk r i i g i d u u m a k s.

1905. a. revolutsiooni põhjusi meil. Meie kodumaal eestlaste keskel oli revolutsiooni eel ka küllalt rahulolematust. Linnades kurtsid töölised töötasu vähesuse ja tööpäeva pikkuse üle. Maal tunti vaenu mõisniku vastu, sest Eestimaal oli sel ajal umbes $^1/_2$ ja Liivimaal $^2/_3$ eestlastest ilma maata, moodustades maatööliskonna. See vaatas õigustatud kadedusega mõisa laiade väl-

jade poole ja ootas nende jagamist. Ka talurentnikud ei olnud oma olukorraga rahul. Neil oli küll maa kasutada, kuid see polnud nende oma. Mõisnik võis renti kõrgendada või talu käest ära võtta, kui seda soovis. Kõige vähem rahulolematud olid talude pärisomanikud. Aga nendegi keskel kannatasid mitmed raskete ostutingimuste all.

Päris üldiselt aga nuriseti meie kodumaal venestamise pärast. Niipea kui Venemaal algas revolutsioon, leidis see siin vastukaja. Kõigepealt puhkesid linnades s t r e i g i d, mille eesmärgiks oli palkade kõrgendamine. Maal samal ajal esines vastuhakkamisi mõisnikele ja üksikuid mõisa heinakuhjade ja -küünide põletamisi. Revolutsiooni kohta võtsid ka meie juhtivamad ajalehed seisukoha. „Postimees" suhtus liikumisse täiesti jahedalt ja soovitas, et eestlased ärgu astugu võitlusse Vene riigikorra uuendamise eest. „Teatajas" ilmus esialgu nii mõõdukaid kui käremeelseid artikleid, olenedes sellest, kes kirjutasid. Järk-järgult aga kasvas käremeelsete revolutsiooni pooldav mõju. „Uudised" toetasid revolutsiooni täiel määral. Viimatinimetatud ajalehe ümber koondunud sotsialistid tegid ägedat kihutustööd tööliskonnas, õhutades töölisi võitlema tsaari valitsuse vastu.

Septembris hoogustus streigiliikumine nii linnas kui ka maal ja muutus järjest ulatuslikumaks. Peaaegu üheaegselt Venemaa üldstreigiga puhkes ka Tallinnas o k t o o b r i k u u 27-ndal ü l d s t r e i k. Töölised purustasid relvakauplusi ja varustasid endid relvadega. Lõhuti ka kroonu viinapoode. Korrapidamise linnas võtsid töölised endi kätte. Kubernerilt nõuti, et ta kutsuks sõjaväe tänavalt hoopis ära. Seda aga ei tehtud. Nii tekkis öösel kokkupõrge tööliste ja sõjaväe patrullide vahel. Asja selgitamiseks ja seisukoha võtmiseks pidasid töölised järgmisel päeval linna lähedal L a u s m a n n i heinamaal koosoleku. Sealt saadeti saadikud kuberneri juurde ja liiguti siis rongkäigus U u e l e t u r u l e, kus jätkati koosolekut. Hulk rahvast kogunes pealt kuulama. Korraga tulid kohale sõdurid ja hakkasid Peterburist antud juhtnööride alusel rahvast tulistama. Kokku sai seejuures umbes 150 inimest surma ja haavata. Säärane sündmus tekitas suurt meeleärevust ja Tallinna linnavolikogu avaldas valitsuse ees valju protesti, nõudes süüdlaste vastutuselevõtmist. Siis ilmus o k t o o b r i m a n i f e s t. Mõõdukamad kodanikud hakkasid nüüd

rahunema, töölised aga ühinesid vene tööliste seisukohaga, et võitlust tuleb jätkata, kuni tsaari valitsus on kukutatud.

Rahva asemike koosolek Tartus. Eri seisukohad mõlema voolu vahel tulid ilmselt nähtavale ülemaalisel rahva asemike koosolekul Tartus. See kutsuti J. Tõnissoni algatusel kokku 1905. aasta 10. dets., kusjuures iga vald saatis sinna kaks saadikut — ühe peremeeste ja teise maatameeste poolt. Iga selts saatis ühe esindaja, iga linn neli esindajat jne. Nii kogunes Tartu umbes 800 saadikut. Kohe algusest peale ei suudetud saavutada üksmeelt. Käremeelsemad saadikud valisid oma juhatajaks Tallinna advokaadi Jaan Teemandi, tagasihoidlikumad aga Tõnissoni. Järgnevalt pidasid viimased oma koosolekut „Bürgermusse" saalis, teised aga jätkasid seda ülikooli aulas. Otsused, mis tehti ühel ja teisel pool, erinesid üksteisest üsna tunduvalt. Tõnissoni pooldajad asusid seisukohale, et Venemaa suhtes tuleb rahulduda keisri võimu piiramisega. Eesti aladest tuleks moodustada laialdase maaomavalitsusega kubermang. Edasi peeti vajalikuks eesti keele maksmapanekut rahvakoolides. Hädavajalikuks tunnistati maamuretsemine maata inimestele, milleks võiks ära jagada kiriku-, kroonu- ja kvoodimaad.

Aulas tehti otsused sotsiaaldemokraatide M. Martna ja H. Pöögelmanni juhatusel. Neis nõuti tsaari troonilt kukutamist ja vabariigi maksmapanekut Venemaal. Kohapeal tuleks ellu kutsuda revolutsioonilised omavalitsused. Senisele valitsusele tuleks maksud jätta maksmata, samuti ka väeteenistusest mitte osa võtta. Kõik mõisad tuleks maata inimestele ära jagada. Samal ajal tuleks rahvahulkadele relvad kätte anda, et nad saaksid oma õigusi relvadega kaitsta. Aula saadikud viisid igatahes koju kaasa revolutsioonilist meeleolu ja hoogustasid selle levikut kohapeal. Mõnel pool võtsid revolutsionäärid kohalikud omavalitsused kohe enda kätte, muretsesid relvi jne.

Mõisade põletamine. Detsembris pidi Tallinnas peetama Põhja-Eesti valdade esindajate kongress. See mõte oli algatatud „Teataja" mõõdukama ringkonna poolt eesotsas Pätsiga. Kongress aga ei teostunud, kuna vahepeal pandi maksma sõjaseadus. Küll aga pidasid maatameeste esindajad ja Tallinna töölised kaks salajast koosolekut. Seal tehti otsuseks asuda mõisade põle-

tamisele. Juba varemgi oli esinenud üksikuid põletamisi, kuid nüüd muutus see massiliseks, haarates peamiselt Harju-, Järva-, Lääne- ja Põhja-Pärnumaad. Juhtiv osa seejuures oli neil töölissalkadel, kes väljusid Tallinnast ja Pärnust. Kohalike elanike poolt leidsid need mõnel pool suuremal, teisal vähemal määral toetust. Kohati püüdsid mõisnikud oma varandusi kaitsta, kuid enamikult põgenesid nad juba aegsasti. Mõisade põletamine jõudis haripunkti 1905. aasta detsembris, mis ühtlasi tähistab revolutsiooni viimast tõusu meie maal. Siis astusid valitsusvõimud senisest järsemalt tegevusse, et seda summutada.

Karistussalgad. Revolutsiooni lõpetamiseks võttis valitsus tarvitusele õige karmid abinõud. Kõigepealt ühendati Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ühe kindralkuberneri võimu alla. Sõjaseadus pandi maksma ja karistussalgad astusid tegevusse. Viimased koosnesid vene väeosadest ja keiser oma juhtnööres nõudis neilt, et nad toimiksid ka küllalt karmilt. Seda tehtigi. Mõisnike ja mõnel pool ka pastorite pealekaebamisel vangistati inimesi, keda vähegi võis kahtlustada revolutsioonilisest liikumisest osavõtmises. Esines ka palju sääraseid juhtumeid, kus julmalt karistati isikuid, kellel polnud vähimatki tegu revolutsiooniga. Neil oli aga varem olnud isiklikke vastuolusid mõisnikuga ja nüüd leiti paras juhus kättemaksuks. Arvatavad süüdlased lasti maha, poodi või anti neile peksa. Eriti julmalt toimisid Lõuna-Eestis kindral Orlovi ja Järvamaal kindral Bezobrazovi salgad. Viljandis sai oma julmuse poolest kuulsaks Sivers, kes sõna tõsises mõttes pani toime veresauna. Üle 50 inimese lasti seal ilma ühegi ülekuulamiseta maha, teiste hulgas ka kooliõpilasi.

Väga paljud aga heideti vangi ja paljud saadeti maalt välja. Ka eesti selleaegsete juhtivate tegelaste vastu tunti suurt viha. Kuid mitmed neist päästsid end sellega, et põgenesid välismaale. Nende hulgas näit. Teemant, Päts, Martna jt.

Ajakirjanduse kohta pandi maksma äärmiselt karm tsensuur. „Teataja" ja „Uudised" suleti, aasta hiljem ka „Postimees".

Sotsialistlikku liikumist püüti täielikult hävitada. Sotsialistid lõpetasidki avaliku tegevuse, aga jätkasid seda varjatud kujul.

1905. a. järelaeg.

Poliitilised ja majanduslikud olud. Pärast revolutsiooni summutamist jäeti meie kodumaal veel mõneks ajaks kehtima sõjaseadus. See kaotati alles a. 1908. Järgmisel aastal kaotati ka Balti kindralkuberneri amet, mis oli loodud revolutsiooni likvideerimiseks. Poliitilised olud aga ei muutunud kuigi palju lahedamaks, kuna siin maksma jäi karm järelevalve. Ainsa avaliku poliitilise koondisena tegutses Tõnissoni juhtimisel Eesti Rahvameelne Eduerakond. Mõnel määral elevust tõi eestlastele asjaolu, et nad said oma esindajad saata riigiduumasse [1]). Seal esitasid need koos Läti esindajatega mitmed seaduseelnõud vajalike uuenduste teostamiseks Baltimail. Tegelikke tulemusi aga ei saavutatud.

Küll hakkas sellal meie majanduselu tegema silmapaistvaid edusamme. See ilmnes kõigepealt põllunduses. Talupojad võtsid tarvitusele järjest paremaid põllutööriistu, nagu vedruäkkeid, kultivaatoreid, külvimasinaid jne. Järjest rohkem pandi rõhku ka maaparandusele, hakati põldude väetamiseks peale laudasõnniku tarvitama ka mitmesugust kunstväetist. Samuti hoolitseti külviseemne puhtuse ja väärtuse eest. Põllunduse kõrval arenes tõusu suunas ka karjandus, eriti piimakari.

Sääraseks eduks aitasid suuresti kaaasa põllumeeste seltsid, milliseid oli eriti pärast revolutsiooni üsna suurel arvul asutatud. Nende tegevuse ühtlustamiseks kutsuti ellu Eestimaa Põllumeeste Keskselts ja Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskselts. Viimased seadsid ametisse põllutöö- ja karjandus-instruktoreid, kellelt talupojad võisid majapidamise küsimuste suhtes saada kasulikku nõu.

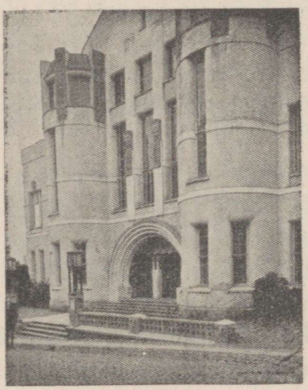
Põllumeeste seltsid andsid tugeva tõuke ka ühistegevuse arengule. Nii asutati talupoegade poolt rohkesti masinatarvitajate ja piimaühinguid. Neist oli kasu esijoones väikemaapidajail, kes üksikult poleks jõudnud kalleid masinaid osta. Ühiselt saadi aga hoopis kergesti ostukuludest üle. Ühistegevuse alal asutati veel rohkesti kaubatarvitajate ühinguid ja ühistegelikke laenuasutisi. Viimastest oli kasu nii talupojale kui ka linna-eest-

[1]) Liivimaa kubermangust valiti eestlastena I riigiduumasse J. Tõnisson ja O. Rütli.

lasele. Sest saadi ju nüüd raha laenata, ilma et oleks satutud sõltuvusse sakslastest; saadi ka raha hoiule viia, kusjuures see läks eesti enda majanduse tugevdamiseks.

Kaubandus ja tööstus arenesid samuti tõusu suunas. Eriti oli seda märgata Tallinnas, kuna venelased suurendasid oma väliskaubandust sealse sadama kaudu. Tallinn tõusis tähtsaks ka Vene sõjasadamana ning merekindlusena ja sinna ehitati suuri laevatehaseid, sadamasse ehitati uusi dokke ja töökodasid. Majandusliku tegevuse elavnemine Tallinnas mõjus sealse rahvaarvu kasvamisele. Nii oli seal a. 1910 umbes 91 000 hinge ja a. 1914 juba umbes 131 000 hinge.

Kooliolud. Pärast revolutsiooni hakkas teostuma emakeelse kooli mõte. Nüüd lubati vallakooli kahes esimeses klassis õpetada täiesti eesti keeles. A. **1906** toimus eestikeelse kooli arengus tähtis sündmus. Nimelt asutati siis Tartus J. Tõnissoni ja mitme teise eesti rahvuslikult mõtleja tegelase algatusel Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasium. See oli esimene eestikeelne keskkool meie kodumaal ja selle ülesandeks oli haritud eesti naise kasvatamine. Järgnevail aastail asutati mitmel pool üle kogu maa eesti erakoole nii poeg- kui ka tütarlastele. Seega oli astutud otsustavaid samme kooli ja noorsoo vabastamiseks venestamise mõju alt.

„Vanemuise" teater.

Teatriseltsid. Ka teatrielus oli pärast revolutsiooni näha tõusu. Nii sai „Vanemuise" selts a. 1906 endale nägusa teatrimaja. Andeka direktori K. Menningu juhatusel tõusis „Vanemuise" lavakunst silmapaistvaks ja juhtivaks kogu eesti teatrielus. Loomulikult jäi „Vanemuine" endiselt tähtsaks seltskondliku elu keskuseks. Pärnus oli teatrikultuuri levitajaks „Endla". Sealgi asutati kutseline näitetrupp ja kutsuti ametisse palgaline näitejuht. Praegune „Endla" teatrihoone ehitati a. 1911.

Tallinnas hakkas kutseline teater „Estonia“ senise asjaarmastajate teatri asemel tegutsema a. 1906. Varsti kerkis üles ka teatrihoone ehitamise kavatsus. Ehituse teostamine jäi selleks asutatud osaühingu hooleks ja a. 1913 valmis „Estonia“ teatri- ja kontserthoone, mis oli tähelepanuväärivaks saavutuseks meie kultuuri elus.

„Estonia“ teater.

Eesti Kirjanduse Selts. Eesti Kirjameeste Selts suleti teatavasti venestamise survel. Tema töö jätkajaks sai Eesti Kirjanduse Selts, mis asutati Jaan Tõnissoni ja V. Reimani algatusel a. **1907** ja mille esimeseks kauaaegseks esimeheks oli V. Reiman. Eesti Kirjanduse Selts seadis endale ülesandeks kirjanduse, kunsti ja teaduse edendamise ja rahvale kättesaadavaks tegemise. Tehtud töö tulemused tehti üldsusele teatavaks iga-aastastel rahvale korraldatud koosolekuil, samuti ka „Aastaraamatute“ ja kuukirja „Eesti Kirjandus“ kaudu. Aastate jooksul koguti palju kultuuriloolist arhiivmaterjali ja avaldati trükis rida uurimusi ja materjale eesti keele, kirjanduse, rahvaluule, ajaloo jne. alalt. Seltsi tegevus leidis rahva hulgas küllaldast tunnustust ja tema ümber koondus rohkesti liikmeid kõigist rahvakihtidest.

Eesti Rahva Muuseum. Tähtsa rahvusliku asutisena kutsuti a. **1908** O. Kalda ja teiste algatusel ellu Eesti Rahva

Muuseum. See asutati J. Hurda mälestuseks tema suurte teenete eest eesti rahva sõnalise vanavara kogumisel. Muuseumi peamiseks eesmärgiks on rahva esemelise vanavara kogumine. Aastate jooksul on sel alal saavutatud küllalt suuri tulemusi. Nii leidub väljapanekute hulgas rohkesti mitmesuguseid tööriistu, relvi, rahasid, rahvariideid, fotosid, joonistusi, kunstiteoseid jne. Pealeselle on Muuseumil nn. arhiivraamatukogu. See on Tartu ülikooli raamatukogu järel suuruselt teine raamatukogu Eestis ja sisaldab raamatuid üle 90 000 köite, siis veel rohkesti ajalehti ja ajakirju.

„Noor-Eesti". XX sajandi esimene aastakümme tähistas ka uue kirjanikepõlve esilekerkimist. See koosnes esialgu keskkoo-

G. Suits.

Joh. Aavik.

lides õppivaist ja salaseltsikestesse koondunud noortest. A. 1905 ühineti juba kirjanduslikuks organisatsiooniks, mis on tuntud „Noor-Eesti" nime all. Samal aastal ilmunud „Noor-Eesti" albumis väljendas rühma juhtivam tegelane G. Suits selle põhinõudeid: „Enam kultuuri! Enam euroopalist kultuuri! Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!" Seni oli eesti haritlas-

kond seisnud saksa ja hiljem vene kultuuri mõju all. „Noor-Eesti" ringkond püüdis sellest umbkotist välja pääseda ja lõi sidemeid prantsuse, inglise ja soome vaimse eluga.

„Noor-Eestil" on suuri teeneid kõigepealt ilukirjanduse taseme tõstmisel. Ühtlasi kujunes „Noor-Eesti" ka keeleuuenduse hälliks. Selle ala silmapaistvaimaks esindajaks sai Joh. Aavik, kes püüdis eesti keelt arendada niisama täiuslikuks, kui seda on Euroopa haritud rahvaste keeled.

Ka kujutava kunsti ja teaduse arengu vastu tundis „Noor-Eesti" elavat huvi. Et kunstiteoseid rahvale tutvustada, selleks korraldati vastavaid näitusi ja avaldati oma albumeis reproduktsioone. Albumeis anti ruumi ka teaduslikele artikleile ja õhutati teaduslikku uurimist.

Viimaks kujunes „Noor-Eesti" ka vabameelse haritlaskonna koondiseks, kus elavalt tunnetati mitmesuguste uuenduste vajadust meie kodumaal.

Maailmasõda ja 1917. a. revolutsioon Venemaal.

Sõja põhjused ja käik. A. 1917 hakkas eesti rahva saatus nihkuma hoopis uutele teedele, vastu riiklikule iseseisvumisele. Selleks lõid olulisi eeldusi Maailmasõda ja revolutsioon, mis tekkis Venemaal ühenduses sõjaga. Maailmasõja põhjused ulatuvad tagasi läinud sajandi teise poolde. Juba siis hakkasid Euroopa suurriikide vahekorrad teravnema. Põhjus oli peamiselt majanduslikku laadi. Tööstuse kasvamisega vajasid kõik riigid oma kaupade paigutamiseks rohkem turge. Nende saamiseks püüti vastast ta senistelt turgudelt võistlusega välja tõrjuda. Samuti püüti väljaspool Euroopat soetada asumaid ja neid kas või sõjaga teiselt riigilt ära võtta. Asumaadest võidi ju saada tooraineid ja sinna oma kaupu müüa.

Samal ajal mõjus Saksa- ja Prantsusmaa vahekorrale halvasti see asjaolu, et esimene oli teiselt varasemas sõjas kaks maakonda ära võtnud. Inglismaale näis ohtlikuna Saksamaa merejõudude suur tõus, kuna Austria-Ungari ja Venemaa vahekorda häiris nende võistlus mõju pärast Balkani

riikides. Loomulikult relvastusid seejuures kõik riigid suure hooga. Ja et võimaliku kokkupõrke puhul leida toetust, seks sõlmis Saksamaa liidu Austria-Ungari ja Itaaliaga, Prantsusmaa aga Venemaaga. Viimastega ühines ka Inglismaa. Sellises ärevas olukorras oli vaja väikest sädet sõjatule süütamiseks. Sääraseks sädemeks sai Austria kroonprintsi tapmine ühe serbia gümnaasiumiõpilase poolt Sarajevos suvel a. 1914. Austria esitas Serbiale mõrva hüvituseks õige rasked tingimused ja kui Serbia neid täiel määral vastu ei võtnud, kuulutas Austria talle 28. juulil **1914** sõja. Venemaa, valmistudes Serbiale appi minema, kuulutas välja mobilisatsiooni. Saksamaa nägi selles oma liitlasele ja loomulikult ka endale ohtu ja kuulutas Venemaale ja selle liitlasele Prantsusmaale sõja. Sellele järgnes mõne päeva pärast Inglismaa sõjakuulutus Saksamaale. Võitlus paisus suuremaks, kui seda võidi aimata. Keskriikide, s. o. Saksamaa ja Austria-Ungari poolt sõdisid veel Bulgaaria ja Türgimaa. Liitriikide, s. o. Inglis-, Prantsus- ja Venemaa poolel võitlesid Belgia, Hiina, Itaalia, Jaapan, Põhja-Ameerika Ühendriigid ja Serbia. Sakslased olid läänerindel esialgu küllalt edukad. Nad tungisid Prantsusmaale ega olnud enam kaugel Pariisist, kuid Marne'i jõe ääres pandi nende pealetungimine seisma. Idarindel oli venelastel sõja algul mitmeti edu. Nad jõudsid kaugele Saksa aladele Ida-Preisimaal ja ähvardasid tungida üle Karpaatide ka Ungarisse. Siis aga said venelased sakslaste käest kuulsaksaanud Tannenbergi lahingus raskesti lüüa ja hakkasid taganema. Samuti tõmbusid nad tagasi ka Austria-Ungari aladelt. Järk-järgult langesid nüüd sakslaste kätte praegune Poola, Leedu ja Lõuna-Läti kuni Väina jõeni. Maailmasõda lõppes a. **1918** liitriikide täieliku võiduga.

Revolutsiooni puhkemine Venemaal. Nagu Vene-Jaapani sõjas, nii olid ka nüüd Venemaa kaotused tingitud sellest, et sõjavägi oli puudulikult relvastatud ja mitmed väejuhid saamatud. Samuti polnud riigivalitsus keisriga eesotsas võimeline riiki raskel ajal juhtima. Duuma juhtis küll korduvalt Nikolai II tähelepanu sellele, et ta asendaks valitsuse liikmed uute, teovõimsamate meestega, keiser aga jättis need nõuanded tähele panemata. Siis hakkas mitmel pool sisemaal, eriti aga suurtes linnades maad võtma kibe toidupuudus. Kuna paljude keskel püsis 1905. a. saadik vaen

tsaari valitsuse vastu, siis kasvas see sõjaliste kaotuste ja suureneva nälja tõttu ikka tugevamaks. Märtsis a. **1917** puhkes Petrogradis (sõja algul nimetati saksapärane nimi Peterburg venepäraseks Petrogradiks) revolutsioon. Tsaar kukutati troonilt ja võim läks ajutise valitsuse kätte, kus peaministriks sai vürst Lvov. Ühtlasi hakkas nüüd maksma täielik sõna-, trüki- ja koosolekutevabadus. Kõik poliitilised vangid lasti vabaks ja surmanuhtlus sõjaväes kaotati.

Ajutine valitsus tegi endale küll ülesandeks jätkata sõda kuni võidurikka lõpuni, kuid selle teostamine osutus liiga raskeks. Sõjavägi oli võitlustest ja kannatustest lahinguväljal tüdinud. Samal ajal ruttasid revolutsiooni kasutama vene käremeelsed sotsialistid, nn. enamlased (hiljem nimetasid nad endid kommunistideks). Nende juht Lenin, kes poliitilise põgenikuna oli elanud välismaal, tuli Venemaale tagasi. Ta nõudis sõja kohest lõpetamist, mõisnikelt maade äravõtmist ja nende andmist talupoegadele, samuti ka vabrikute üleandmist tööliste valdusse. Sääraste hüüdsõnade ja osava kihutustöö tagajärjel leidsid enamlased sõdurite ja tööliste keskel suurt poolehoidu. 7. novembril pandi toime riigipööre [1]), mille järel võim läks enamlaste kätte. Varsti alustasid nad sakslastega läbirääkimisi, mille tulemuseks oli rahulepingu sõlmimine Brest-Litovskis a. 1918. Kuna enamlaste võim ei leidnud laialdasel Venemaal kaugeltki ühtlast tunnustamist, siis puhkes seal kodusõda. See vältas aastaid, enne kui lõppes enamlaste võiduga.

Eesti iseseisvuse uuestisünd.

Omavalitsuse saamine. Vabamate olude mõjulepääsmisega Venemaal märtsirevolutsiooni järel astusid eestlased võitlusse, et laiendada oma õigusi. Selleks korraldati Tartus märtsikuus a. 1917 nõupidamine, kust võtsid osa esindajad peaaegu kõigist maakondadest. Sinna saabusid ka Petrogradist eestlaste saadikud. Pärast pikemaid läbirääkimisi jõuti kokkuleppele, et Vene ajutisele

[1]) See toimus vana kalendri järgi 25. okt., millest ka nimetus oktoobrirevolutsioon.

valitsusele tuleb esitada vastav omavalitsuse seaduse eelnõu. Seda tehtigi. Et valitsusele ka survet avaldada, selleks korraldasid Petrogradis elavad eestlased võimsa rongkäigu. Sellest võttis osa umbes 40 000 isikut, kes liikusid pikas rongkäigus 30 orkestri saatel lauldes ja lippude lehvides Tauria palee ette. Rongkäik jättis esinemiselt väga mõjuva mulje, nii et venelased imestusega küsisid: „Kes on need eestlased?“ Nii kerkis revolutsioonilises pealinnas võidukalt üles

Eestlaste rongkäik Petrogradis.

meie rahvusküsimus. Tauria palee ees avaldasid rongkäigu korraldajad valitsuse esindajaile oma soovid, milles tähtsal kohal seisis Eesti maaomavalitsuse korraldus. Õigel ajal algatatud ja energiliselt toetatud seadus leidis ajutise valitsuse poolt kinnitamist **12.** aprillil a. **1917.** Nagu eestlased seda juba varem olid soovinud, ühendati nüüd kõik meie kodumaa alad üheks kubermanguks. Selle valitsemine kuulus Vene valitsuse poolt määratud komissarile ja kubermangu nõukogule, mida hakati kutsuma Maapäevaks. Komissariks määrati Tallinna advokaat Jaan Poska. Siis tehti ka korraldusi Maapäeva moodustamiseks. See pidi koosnema maakondade ja linnade poolt valitud esindajaist, iga 20 000 elaniku kohta üks.

Juba juuli alguseks olid maakondade esindajad valitud ja seejärel astus Maapäev kokku. Linnades toimusid valimised hiljem, aga septembris jõudsid ka linnade saadikud kohale. Siis valis Maapäev endale uue esimehe, kelleks sai Otto Strandmann, ja moodustas Maavalitsuse. Viimase ülesandeks oli Maapäeva otsuste täidesaatmine. Maavalitsuse esimeheks sai K. Päts. Samal aastal valiti ka uued valla- ja linnaomavalitsused. Maakondade valitsemiseks kutsuti ellu maakonna nõukogud, kelle otsuste täidesaatjaiks olid maakonna valitsused. Nii kattus kogu kodumaa rahva poolt valitud omavalitsuse asutistega. Eesti rahvas võis pärast mitmesaja-aastast vaheaega jälle ise oma kodu korraldada ja tunda end peremehena.

Rahvusväeosade loomine. Tähtsaks saavutuseks eestlastele peale maaomavalitsuse seaduse oli rahvusväeosade loomine. Selle mõtte oli J. Tõnisson üles tõstnud juba 1915. aastal, kuid siis jäi see teostamata. Kardeti, et venelased saadavad eesti rahvusväeosad kohe eesliinile ohtlikumasse kohta, kus need hävitatakse. Nii oli toimitud Maailmasõja algul Läti rahvuslike väeosadega. Nüüd loodeti, et vabariiklik Venemaa enam nii ei talita, ja rahvuslike väeosade asutamist algatati juba sõjaväelaste endi poolt. Eestlasi oli sellal Vene vägedes umbes 100 000 sõdurit ja 2100 ohvitseri. Nende koondumisega kodumaale loodeti saada kindlamat kaitset sakslaste vastu meie saartel ja rannikul, sest venelased võitlusest enam ei hoolinud. Hädasti läks ka oma sõjaväge tarvis sisekorra säilitamisel. Vene sõjaväes langes distsipliin iga päevaga ja oli karta lausa hädaohtu meie rahva varandusele ja elule. Maikuus saabuski Vene valitsuselt luba esimese eesti rügemendi formeerimiseks. See kutsuti ellu Rakveres ja selle ülemaks sai kolonel A. Tõnisson. Tema seadis oma ülesandeks väeosa juhtida nii, „nagu eesti rahva huvid seda nõuavad". Järjekindla kasvatustöö kaudu loodi rügemendis tugev distsipliin ja viidi võidule rahvuslik vaim.

Juunikuus peeti Tallinnas esimene sõjaväelaste kongress. Seal tunnistati rahvusväeosade formeerimise jätkamine hädatarvilikuks. Sealsamas valiti ka Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, mis pidi olema rahvuslike väeosade kõrgemaks juhti-

vaks organiks. Selle esimeheks oli esialgu K. Päts ja hiljem August Rei.

Hiljem moodustati veel mõned väeosad ja pandi alus I Eesti diviisile.

Rahvusväeosade moodustamisel oli õieti suur tähtsus. Sel teel koondati võitlusvõimelised mehed kodumaale. Hiljem, kui vahekord venelastega halvenes, poleks seda enam võimalik olnud teha. Ka omandas juhtkond seega kogemusi sõjaväe korraldamiseks, mis hiljem võimaldas kiiret tegutsemist.

Maapäev kuulutab enda kõrgeima võimu kandjaks. Sellal, kui Eesti sai maaomavalitsuse, ei kavatsetud veel Venemaast lahku lüüa. Küll aga pooldas enamik meie juhtivatest meestest seisukohta, et Venemaa peaks jagunema osariikideks, mis omavahel moodustavad liidu. Ja Eesti oleks üks säärane osariik. Mida enam aga Vene revolutsioon süvenes, seda rohkem tuli eestlastel nõu pidada oma maa tulevase saatuse üle. Septembri algul a. 1917 vallutasid sakslased Riia. See tekitas kirjeldamatut segadust Vene põhjarindel ja tagalas. Oli selge, et sakslaste edasitungimine on ainult aja küsimus. Vene vägedes valitseva korralageduse tõttu polnud selleks näha mingisugust takistust. Oktoobris viisid sakslased oma ammuse soovi täide ja saatsid Tagalahes oma sõjaväed Saaremaale, okupeerides selle. „Oleks Saaremaal võitlusvõimeline sõjavägi seisnud," kirjutab üks eesti ohvitser, „siis poleks Saksa sõjaväe juhatus iialgi usaldanud ühtegi sõdurit meie randadele saata." Muhumaale saadeti küll eesti väeosad sakslaste vastu, kuid oli juba hilja. Edasitungi ei suudetud pidurdada ja Muhugi tuli maha jätta. Nende kaotuste mõjul arenes korralagedus Vene vägedes üha suuremaks. Väeosad muutusid lihtsalt korratuiks relvastatud jõukudeks, kes ei pidanud pühaks kohalike elanike elu ega varandust. Paljud sõdurid viskasid relvad käest ja pöörasid koju. Eesti tundus neile võõra maana, mida nad pole kohustatud kaitsma. Samuti ruttasid ka vene ametnikud siit lahkuma, võttes kaasa mitmesuguseid varandusi ja toiduaineid. Kui enamlased novembris Venemaal võimu haarasid, siis avaldas see oma mõju ka meie kodumaal. Tallinnas moodustasid enamlased sõjarevolutsioonilise komitee, kus esimeheks sai Viktor Kingissepp. Järgnevalt püüdsid nad kogu maal võimule pääseda. Varsti võttis Kingissepp Poskalt üle komissariameti. Üsna paljudes koh-

tades läksid ka kohalikud omavalitsused enamlaste kätte. Suurema osa rahva hulgas kutsusid säärased võimupüüded esile terava vastuseismise. Maapäev oli juba korduvalt kaalunud, mida ette võtta. **28.** nov. langetas ta otsuse ja kuulutas enda „Eestimaa ainsaks kõrgeimaks võimukandjaks". Riigikorra kindlaksmääramiseks ja lõpliku valitsusvõimu loomiseks otsustati kokku kutsuda Asutav Kogu. Sel ajal kui Maapäeva koos ei ole, pidi tema asemel maa valitsemist juhtima Maapäeva juhatus ühes Maavalitsuse ja vanematekoguga. Viimane moodustus Maapäeva erakondade esindajaist. Enamlased kavatsesid Maapäeva ta ajaloolise otsuse tegemisel takistada. Aga nad jäid hiljaks. Koosolek kestis kõigest 25 minutit ja oli juba lõppenud, kui enamlased saali tungisid. Neid võeti vastu hüüdega: „Hilja!"

Maapäeva saatsid enamlased nüüd laiali ja mitmed maanõunikud said hoone ette kogunenud demonstrantide käest hoopegi. Säärase teguviisi vastu protestiti üle kogu maa. Kuid sellest hoolimata jätkasid enamlased oma võimu kindlustamist. Nad võtsid asjaajamise üle ka Maavalitsuselt ja sundisid ka selle laiali minema. Ometi ei lugenud Maapäev oma tegevust lõpetatuks, vaid jätkas seda eriti vanematekogu kaudu.

Enamlased võimul. Võimu käsitsemisel vangistasid enamlased rea oma vastaseid, võtsid üle paljud trükikojad ja panid ajakirjanduse karmi järelevalve alla. Siiski kuulutasid nad välja Asutava Kogu valimised. Nad lootsid, et rahvas hääletab enamikus nende poolt, mis loomulikult oleks nende võimu kindlustanud. Valimised toimusid umbes 1918. a. alguses ja tõid enamlastele pettumuse. Nad said umbes kolmandiku antud häältest. Et võimu mitte käest ära anda, katkestasid nad Asutava Kogu valimiste tulemuste kokkuvõtmise. Ühtlasi avaldasid nad dekreedi, s. o. seadusejõulise määruse, mille järgi kõik mõisnikuseisusest mehed, kes üle 17 a. vanad, ja naised alates 20. a. peale väheste erandite kuulutati lindpriiks. Neid võis ja pidi igaüks vangistama. Säärane karm otsus oli tingitud sellest, et mõisnikud olid kutsunud Saksa sõjavägesid vallutama Eestit.

Mõisnike lindpriiks kuulutamine mõjus kaasa selleks, et sakslased kiirustasid oma vägede edasiliikumist meie maa alistamiseks.

Eesti iseseisvaks kuulutamine. Saksa vägede lähenemine lõunast ning läänest ja Vene sõjajõudude jõuetus Eesti kaitsmisel asetas eestlased harukordselt tähtsa ajaloolise silmapilgu ette. Oli selge, et kui sakslased alistavad Eesti Vene riigi osana, siis tuleb nende võimu alla jääda, ilma et oleks kusagil võimalik selle vastu protestidagi. Juba 1917. aasta lõpu poole hakkas meie isamaaliste meeste hulgas järjest rohkem pinda leidma mõte, et nüüd on saabunud aeg Eesti iseseisvaks riigiks kuulutamiseks. Sel puhul alistaksid vaenlased erapooletu riigi, rikkudes selle rahva õigusi, mille jaluleseadmiseks oleks võimalik Saksamaa vastastelt leida õigustust ja toetust. Iseseisvuse mõte polnud eesti rahva hinges kunagi olnud täiesti kustunud. Sinnapoole viitas Kreutzwald, kui ta „Kalevipojas" kirjutas: „Aga ükskord algab aega, kus kõik piirud kahel otsal lausa löövad lõkendama ... Küll siis Kalev jõuab koju oma lastel' õnne tooma, Eesti põlve uueks looma". Jakobsoni tulipealine kaastööline Andres Tiido lõi laulu, milles unistas Eesti riigist. Ja Juhan Liiv kirjutas pärast 1905. aastat: „Tõest, ükskord kui terve mõte, ükskord on Eesti riik". Nüüd asusid iseseisvuse mõtte kaitsmisele kõik eesti poliitilised parteid, välja arvatud rõhuv osa enamlasi. Viimased kartsid oma taotluste kokkuvarisemist, kui Vene väed siit hoopis lahkuvad.

Otsuse Eesti iseseisvuse väljakuulutamise kohta tegi Maapäeva vanematekogu. Ühtlasi võttis see koos Maapäeva juhatusega 19. veebruaril a. 1918 lõplikult vastu vastava manifesti teksti, mis kuulutas Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Manifesti alusel läks kõrgeima ja korraldava võimu teostamine seks loodud Päästekomiteele. Maa valitsemise korra pidi lõplikult kindlaks määrama Asutav Kogu. Kuni selle kokkuastumiseni jääb kõik valitsemise ja seadusandmise võim Eesti Maapäeva ja selle poolt loodud Eesti Ajutise Valitsuse kätte. Viimasel tuli valitsemisel juhtmõtteks võtta, et kõik Eesti vabariigi kodanikud leiavad seaduse ja kohtu ees kaitset, olgu nende usulised ja poliitilised vaated või rahvus milline tahes. Kõik kodanikuvabadused, sõna-, trüki-, usu-, koosoleku-, ühingute, liitude ja streigivabadus, samuti ka isiku ja kodukolde puutumatus peavad kogu Eesti riigi piirides vääramatult maksma seaduste alusel, mis välja töötatakse. Linna-, maakonna- ja vallaomavalitsused kutsutakse viibimata oma vägivaldselt katkestatud

Manifest
kõigile Eestimaa rahwastele.

Eesti rahwas ei ole aastasadade jooksul kaotanud tungi iseseiswuse järele. Wõiwelt põlwe on temas kestnud salajane lootus, et hoolimata ajamedast orjaööst ja wõõraste rahwaste wägimallawalitsusest weel kord Eestis aeg tuleb, mil „kõik piirud kahel otsal lausa löömad lõkendama" ja et „kord Kalew koju jõuab oma lastel õnnetaoma".

Nüüd on tee aeg käes.

Ennekuulmata rahwaste heitlus on Wene tsaaririigi pehastanud alustoed põhjani purustanud. Üle Sarmatia lagendiku laiutab end häwitaw korralagedus, ähwardades oma alla matta kõiki rahwaid, kes endise Wene riigi piirides asuwad. Lääne poolt lähenewad Saksamaa wõitjukad wäed, et Wenemaa päranduselt omale osa nõuda ja kõige pealt just Balti mere rannamaid oma alla wõtta.

Sel saatuslikul tunnil on Eesti Maapäew kui maa ja rahwa seaduslik esitaja, ühemeelsele otsusele jõudes rahwawalitsuse aluseks seiswate Eesti poliitiliste parteidega ja organisatsionidega, loetades rahwaste enesemääramise õiguse peale, tarwilikuks kunnistanud, Eesti maa ja rahwa saatuse määramiseks järgmisi otsustawaid kamme astuda.

Eestimaa
tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides, kuulutatakse tänasest peale

iseseiswaks demokratliseks wabariigiks.

Iseseiswa Eesti wabariigi piiridesse kuuluwad: Harjumaa, Läänemaa, Järwamaa, Wirumaa ühes Narwa linna ja tema ümbruskonnaga, Tartumaa, Wõrumaa, Wiljandimaa ja Pärnumaa ühes Lääne mere saartega — Saare-, Hiiu- ja Muhumaaga ja teistega, kus Eesti rahwas suures enamuses põliselt asumas. Wabariigi piiride lõpulik kindlaksmääramine Lätimaa ja Wene riigi piirjääristes maakohtades sünnib rahwahääletamise teel, kui praegune ümasõda lõppenud.

Eeltähendatud maakohtades on ainsamaks kõrgemaks ja korraldawaks wõimuks Eesti Maapäewa poolt loodud rahwawõim **Eestimaa Päästmise Komitee** näol.

Kõigi neabariikide ja rahwaste wastu tahab Eesti wabariik täieliku poliitilist erapooletust pidada, ja loodab ühtlasi kindlaste, et ka nema erapooletus nende poolt niisama ka täielikku erapooletusega wastatakse.

Eesti sõjawägi wähendatakse selle meerani, mis sisemise korra alalhoidmiseks tarwilik. Eesti sõjameheb, kes Wene wägedes teeniwad, kutsutakse koju ja demobiliseeritakse.

Kuni Eesti Ajutaw Kogu, kes üleüldise, otsekohese, salajase ja proportsionaalse hääletamise põhjal kokku astub, maa walitsemise korra lõpulikult kindlaks määrab, jääb kõik walitsemise ja seadusteandmise wõim Eesti Maapäewa ja selle poolt loodud Eesti Ajutise Walitsuse kätte, kes oma tegewuses **järgmiste juhimõtete** järele peab käima:

1. Kõik Eesti wabariigi kodanikud, usu, rahwuse ja poliitilise ümawaate pealt waatamata, teiawad ühtlasi kaitset wabariigi seaduste ja kohtute ees.

2. Wabariigi piirides elawatele rahwuslistele wähemustele, wenelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahwuskulturiitsed autonoomia õigused.

3. Kõik kodanikuwabadused, sõna-, trüki-, usu-, koosolekute-, ühisuste-, liitudeja streikidewabadused, niisama õiku ja kodukolde puutumatus peawad kogu Eesti riigi piirides wäramata maksma seaduste alusel, mida walitsus wiibimata peab wõtma tõotama.

4. Ajutisele walitsusele tehtakse ülesandeks wiibimata kohtuasutusi sisse seada kodanikkude julgeoleku kaitseks. Kõik poliitilised wangid tulewad otsekohe wabastada.

5. Linna- ja maakonna- ja wallaomawalitsuse asutused kutsutakse wiibimata oma wägiwaldselt katkestatud tööd jatkama.

6. Omawalitsuse all seisew rahwamaitlits tuleb awaliku korra alalhoidmiseks otsekohe eluse kutsuda, niisama ka kodanikkude eneskaitse organisatsionid linnades ja maal.

7. Ajutisele walitsusele tehtakse ülesandeks wiibimata seadusе-eelnõu wälja töötada maaküsimuse, töölisteküsimuse, toitlusasjanduse ja rahaasjanduse küsimuste lahendamiseks lalalistel demokratlistel alustel.

Eesti! Sa seisad lootusrikka tulewiku lävel, kus sa wabalt ja iseseiswalt oma saatust wõid määrata ja juhtida! Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus walitseks, et olla määrilliseks liikmeks kulturarahwaste peres! Kõik kodumaa pojad ja tütred, ühinegem kui üks meeskodumaa ehitamise pühas töös! Meie esiwanemate higi ja weri, mis selle maa eest walatud, nõuab seda, meie järeltulewad põlwed kohustawad meid selleks.

Su üle Jumal walwagu
Ja wõitku rohkest õnnista.
Mis ital ette wõtad sa,
Mu kallis isamaa!

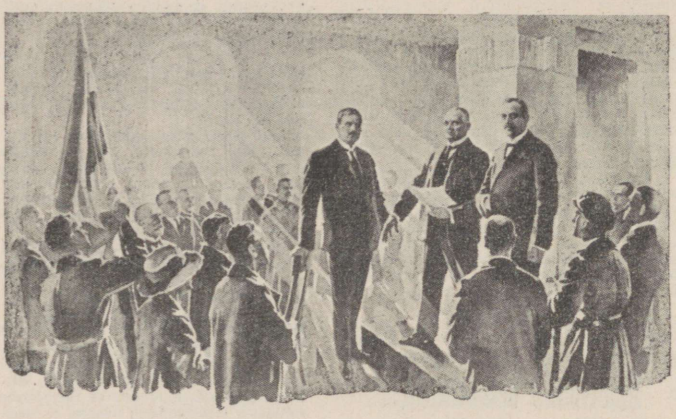
Elagu iseseisew demokratline Eesti wabariik!

Elagu rahwaste rahu!

Eesti Maapäewa Wanemate Nõukogu.

tööd jätkama. „Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel," lausub manifesti lõpposa, „kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust võid määrata ja juhtida! Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks, et olla vääriliseks liikmeks kultuurrahvaste peres!" Manifest oli välja antud Eesti Maapäeva vanematekogu nimel ja kandis daatumit **24.** v e e b r u a r a. **1918.** Sellest päevast ja aastast loeme meie ka oma r i i k l i k u i s e s e i s v u s e algust.

Päästekomitee, mille liikmeteks valiti K. P ä t s, J. V i l m s ja K. K o n i k, esimeseks ülesandeks oli kõigepealt iseseisvuse

Eesti iseseisvuse väljakuulutamine Tallinnas. Keskel K. Päts, temast vasemal J. Vilms, paremal K. Konik (vaatleja seisukohalt).

manifesti väljakuulutamine. Seda kavatseti teha Haapsalus rahvusväeosa kaitse all, kuid sakslased jõudsid enne sinna ette. Siis saadeti manifest Pärnu, kus „Endla" rõdul **23.** v e e b r u a r i õhtul kuulutati Eesti iseseisvus välja. Juba järgmisel hommikul saabus väike salk sõjaväelasi Pärnu. Samal ajal oli näha haruldane looduspilt, mida vaadeldi ebauskliku huviga. Keskhommikust päikest ümbritses hele valguserõngas, mille mõlemal pool kõrval seisid ristid. Lihtrahvas ennustas sellest võõrastele vägedele meie maal ainult lühikest võimutsemisaega. Peale iseseisvuse väljakuulutamise oli Päästekomitee teiseks tähtsaks ülesandeks tegeliku võimu ülevõtmine enamlastelt. Seega oleks sakslastel ees seisnud täiesti iseseisva Eesti riikliku elu korraldus. Selle ülesande teos-

tasid kohtadel rahvusväeosad ja kodanike endi kaitsesalgad. 24. veebruari õhtuks oli ka Tallinn suuremalt osalt enamlastest vaba ja seal levitati iseseisvuse manifesti. Enamlased kas taganesid sadamas seisvatele Vene sõjalaevadele või põgenesid Narva poole. Nüüd astus tegevusse Ajutine Valitsus, kus peaministriks oli K. Päts. Seekord sai Eesti ainult lühikest aega maitsta iseseisvust. Juba 25. veebruaril jõudsid Saksa väeosad Tallinna ja varsti langes kogu maa nende kätte.

Saksa okupatsioon. Paljude eestlaste murelik eelarvamus, et sakslased hakkavad oma võimu hoolimatult kasutama, teostus varsti. Eesti iseseisva riigi Ajutist Valitsust ei tunnustatud. Rahvusväeosad likvideeriti ja rahva poolt valitud omavalitsused saadeti laiali. Vallavanemateks nimetati mehed, kes tsaarivalitsuse ajal olid olnud ses ametis. Linnade juhtijatena hakkasid tegutsema kohalike sakslaste hulgast nimetatud pürjermeistrid. Kogu võim maal koondus Saksa sõjaväevõimude kätte.

Eesti poliitilised tegelased võeti karmi järelevalve alla ja mitmed neist vangistati. Viimaste hulgas oli ka K. Päts, kes 1918. a. suvel viidi sõjavangilaagrisse, esiteks Kura- ja järgnevalt Poolamaale. Päästekomitee liige Jüri Vilms tahtis pääseda Soome kaudu välismaale, et seal teha kihutustööd Eesti iseseisvuse kasuks. Kuid ta langes Soome pinnal Saksa vägede kätte ja lasti maha. Sama saatuse osaliseks sai ka rohkesti vene sõdureid, kes sattusid siin sakslaste kätte. Maha lasti eestlasigi, kes uutele võimudele tundusid liiga ohtlikena.

Nagu enamlased nii panid ka sakslased kõigi eesti trükitööde kohta maksma karmi tsensuuri. Esialgu oli eesti ajalehtede ilmumine hoopis keelatud. Kui selleks viimaks luba anti, sunniti ajalehti avaldama okupatsioonivõimude poolt koostatud artikleid, mis oma sisu poolest olid Eesti huvidele lausa kahjuks. Pealegi avaldati need kirjutised ilma allkirjata, et lugejaskonnas tekitada muljet, nagu oleksid need ajalehtede omal algatusel kirjutatud. Ei saanud ka ükski raamat ilmuda ilma tsensori loata. Sõjaliste huvide ettekäändel kitsendati liiklemist raudteel kui ka mujal. Erilist lubatähe ettenäitamist nõuti vahel ka siis, kui talumees sõitis tööle oma kaugemal asuvaile heinamaile. Telefoni ja telegraafi kasutamine oli eraisikuile pea-

aegu võimatu. K i r j a d tsenseeriti ja nende edasitoimetamine toimus õige aeglaselt. Rahva vaadete mõjutamiseks uute võimude kasuks püüti rakendada ka kirikut. Teatud määral see õnnestuski, sest osa pastoreid, peamiselt sakslased, osalt ka eestlasi, hakkas okupatsioonivõime pooldama ja nende kasuks kihutustööd tegema.

Asjaajamis-keeleks ametiasutistes sai kõikjal s a k s a k e e l. Suure hooga hakati ka koole saksastama. Algkoolis jäeti õppekeeleks küll eesti keel, aga saksa keelt hakati suure tundidearvuga õpetama juba esimesest klassist peale. Gümnaasiumid muudeti täiesti saksakeelseks. Eesti õppekeelt lubati ainult erakooles. Õpetajad, keda peeti sakslastele vaenulikeks, vallandati ametist. Tartu ülikool muudeti saksakeelseks ja õppejõududeks said peamiselt sakslased.

Majanduslik surve. Saksamaal oli sellal t o i d u a i n e t e puudus muutunud õige teravaks. Seepärast püüti vallutatud maaaladelt nii palju kui vähegi võimalik välja vedada toiduaineid ja ka muud varustist. Meie talupoegadelt võeti sunniviisil vilja ja karjasaadusi. Toiduainete müük vabal turul oli üldse keelatud. Ka veskid võeti järelevalve alla, et talupojad ei saaks seal rohkem vilja jahvatada, kui neile oli lubatud. Kuna talupojad teadsid, et neilt võetud vili saadetakse kõik Saksamaale, siis püüdsid nad oma viljatagavarasid kõigiti varjata. Vastasel korral oleks ju endal tulnud nälga jääda. Linnades oli olukord märksa halvem ja sügisel hakkas seal ähvardama tõsine nälg.

Suurt kahju sai meie rahvas ka sel teel, et sakslased siit v ä l j a v e d a s i d metsa, tehaste sisseseadeid, vabrikute tooraainete tagavaru, vaguneid, relvi, sõjavarustist jne. Tallinnast viidi ära 19 kõlvulikku laeva, siis veel mootorpaate ja praame. Madalate hindadega võeti vabrikuilt ära villast lõnga ja riidekaupu. Kogusummas ulatub okupatsioonivägede ja -võimude poolt Eesti vabariigile tehtud kahju 193 miljonile kuldrublale. Oli loomulik, et eesti rahvas pikisilmi ootas sakslaste lüüasaamist läänerindel. Igas taevafoonil nähtavaleilmuvas lennukis oleks meelsasti nähtud Inglise oma, mis tooks vabastussõnumeid.

Balti hertsogiriigi loomine. Kohalikud sakslased tervitasid okupatsioonivägede saabumist rõõmuhõisetega. Sest nüüd loodeti maaomavalitsuses jälle pääseda juhtivasse ossa. Eestimaa

rüütelkonna (mõisnikkonna) peamees kirjutab oma mälestustes: „Ilus, kindlustatud tulevik avanes meie kodumaale ja sakslusele sel maal". Selle tuleviku kindlustamiseks asus aadel agarasti tööle. Pooldati kõigepealt saksa asunike kohaletoomist. Neist pidi välja arenema tugev saksa keskkiht. Asunikele lubasid mõisnikud omalt poolt anda $^1/_3$ oma maa-aladest, välja arvatud metsad. Muist maad tuli aga võtta kohalikelt talupoegadelt kas ostuteel

P. Koemets loeb Riias ette vallavanemate protestmärgukirja.

või sundvõõrandamise näol. Et asunikud ei sulaks põlisrahvaga ühte, taheti nad koondada võimalikult suurteks asundusteks. Peale selle oli aadlike tähtsaks kavatsuseks meie maa tihe poliitiline ühendus Saksamaaga. Nii kerkis kohalike sakslaste ja okupatsioonivõimude ühise soovina esile püüe luua Balti hertsogiriiki, mis haaraks endasse Eesti-, Liivi- ja Kuramaa. Selleks taheti ka eestlaste toetust ja nõusolekut. Kevadel a. 1918 kutsuti Tallinna ja ka Riiga kokku nn. maakogud. Neist võtsid osa aadli, vaimulike, linnade ja valdade esindajad. Viimased pidid olema ka eesti rahva soovi väljendajaiks. Koosolejaile pandi ette heaks kiita Venemaast lahkulöömise otsus ja saata oma saadikud Riia maanõukogusse. Viimane pidi tegema lõpliku

otsuse Eesti- ja Liivimaa saatuse kohta. Valdade saadikud Tallinnas väitsid küll, et neil puuduvad volitused maa saatuse üle otsustamiseks, hääletasid aga viimaks Venemaast lahkumiseks siiski kaasa. Hoopis järjekindlamalt talitasid aga Lõuna-Eesti valdade esindajad Riias. Vana-Antsla vallavanem P. Koemets kandis seal ette märgukirja, mille oli koostanud K. Päts, kes sellal veel oli vabaduses. Märgukirjas üteldi, et Eesti on juba kuulutatud iseseisvaks vabariigiks ja loomulikult pole vaja kaaluda mingisugust lahkulöömist Venemaast. Seejuures tahab Eesti kõigi riikidega elada sõbralikus vahekorras. Missuguseks peavad kujunema suhted Saksamaa või mõne teise riigiga, seda peab otsustama kogu eesti rahvas, mitte aga üksikud vallavanemad. Sellest protestist hoolimata astus juba samal kevadel Riias maanõukogu kokku ja oli nii moodustatud, et sakslastel oli täielik enamus eestlaste ja lätlaste vastu. Maanõukogu otsustas Saksa keisrit paluda, et Eesti-, Liivi- ja Kuramaast ühes Eesti saartega moodustataks omaette riik, millel oleks ühine valitseja Saksamaa suurima osariigi Preisiga. Otsus saadeti edasi Berliini. Ometi jäi see laiaulatuslik kavatsus teostamata. Saksamaa ja tema liitlaste vastupanu varises kokku. Saksamaal puhkes novembris a. 1918 revolutsioon. Keiser kukutati troonilt ja kuulutati välja vabariik. Liitriikide võit, mida ammu oli oodatud, võimaldas meie iseseisval riigil uuesti hakata tegutsema. Ees seisis aga raske võitlus Venemaaga.

Eestlaste võitlus välismaal iseseisvuse kasuks. Kuna eesti tegelased okupatsiooni surve ajal oma kodumaal midagi otsustavat ei saanud teha, siis seda energilisemalt tegutsesid sellal meie välissaadikud. J. Seljamaa, kes asus Petrogradis, püüdis seal Inglise, Prantsuse ja Põhja-Ameerika Ühendriikide esindajailt saada toetust ja poolehoidu Eesti vabariigile. Eesti välisesinduse keskuseks jäi aga Stokholm. Sinna oli juba enne meie maa okupeerimist siirdunud Eesti Maapäeva esindajana J. Tõnisson. Hiljem saabusid sinna veel A. Piip, M. Martna, K. Pusta jt. Sealt saadeti esindajaid Londoni, Pariisi kui ka Rooma. Samuti saatis välissaatkond Eesti iseseisvuse kaitseks liitriikidele mitmed märgukirjad ja avaldas samas suunas kirjutisi välisajalehtedes, paljastades ühtlasi okupatsioonivõimude tegevust erapooletu Eesti riigi pinnal. Esialgu saavutas meie välissaatkond seda,

et Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus tunnistasid Eesti Maapäeva iseseisvaks valitsuseks. Sidemete rajamisel liitriikidega oli veel see oluline tähtsus, et võidi välismaalt toetust saada järgnevaks Vabadussõjaks, mis okupatsioonivägede lahkumise järel puhkes Eesti ja Venemaa vahel.

Vabadussõja algus.

Enamlaste sissetung. 1918. aastal seisid sakslaste võimu all peale praeguse Eesti ja Läti veel Leedu, Poola ja suured alad Lõuna-Venemaast. Pärast kaotust Maailmasõjas hakkasid saks-

Sõja otsustamine Ajutise Valitsuse koosolekul 27. nov. a. 1918.

lased vallutatud maadest lahkuma. Olukorda ruttasid kasutama enamlased, hoolimata sellest, et nad olid seotud kodusõjaga. „Meie peame kiiluna tungima lahkuvate Saksa vägede järel piirimaadesse, et seal takistada kohalike valitsuste tekkimist", kirjutas üks enamlaste juhte. Rünnatavate maade hulka kuulus ka meie kodumaa. Ja enne kui Saksa väed olid siit lõplikult lahkunud, alustasid enamlased pealetungimist.

11. novembril alustas Eesti Ajutine Valitsus tegevust.

Umbes nädal hiljem jõudis vangilaagrist tagasi ka peaminister K. Päts. Valitsuse seisund oli äärmiselt raske. Tal polnud raha, ei relvi, ei laevastikku ega nimetamisväärselt sõjaväge. Sellises peaaegu lootusetus olukorras pidas Ajutine Valitsus oma ajaloolise koosoleku 27. nov. a. 1918. Peaminister seadis üles küsimuse: mis teha? Järgnes vaikus. Viimaks võttis keegi sõna ja manitses, et otsust ei tehtaks vähese järelekaalumisega. Sest tuleb meeles pidada, et meie rahvas on väike ja peaaegu palja käsi, kuna vastane on märksa tugevam. Peaminister kuulas kõnelejat silmapaistva tähelepanuga. Aga ta otsaesine tõmbus kord-korralt sügavamini kortsu. Siis raksas ta rusikaga vastu lauda ja ütles: „Igaühele, kes vägivallaga iseseisva Eesti pinnale tungib, vastu jõuga ja relvadega. Meil on õigus vaba rahvana vabal maal elada! Meie püha kohus on oma maad kaitsta!" Nende võimsate sõnadega oli Vabadussõda otsustatud. Sama koosoleku tulemusena kuulutati välja üldmobilisatsioon ja pandi kogu riigis maksma sõjaseadus. Esimese relvastatud jõu Vabadussõja eel moodustas 11. nov. rajatud Eesti Kaitse Liit. Selle ülemaks oli kindral Ernst Põdder.

Eesti Vabadussõda algas enamlaste rünnakuga Narvale **28.** novembril a. **1918.** Sellest võttis osa umbes 4000 meest. Neile abiks tuli veel Narva-Jõesuus Vene sõjalaevadelt maabunud umbes 700-meheline dessantsalk. Eesti sõjalise jõu moodustasid seal umb. 450 meest, enamikult ohvitserid ja kooliõpilased [1]). Juba järgmisel päeval vallutas vaenlane Narva ja jätkas edasitungi Rakvere — Tapa — Tallinna suunas. Peaeesmärgiks oli neil muidugi meie pealinna vallutamine.

Juba enne Narva langemist alustasid enamlased rünnakut ka Pihkvale. Selle kaitseks olid sakslased loonud enamlastevastastest venelastest nn. Põhjakorpuse. See väeühik oli aga üsna võitlusvõimetu. Enamlased vallutasid Pihkva ja tungisid edasi Petseri suunas. Viimane langes nende kätte 30. nov. Järgnevalt liiguti Võru poole. Sealgi polnud meie relvastatud jõude rohkem kui mõnikümmend ohvitseri ja kooliõpilast.

Edasitungimine sisemaale. Pärast Petseri vallutamist suunasid enamlased oma peajõud edasi Eesti sisemaa poole. Vallutati Võru, Valga, Mõisaküla ja Tartu. Viimase langemine mõjus eriti

[1]) Kooliõpilased ja samuti ka õpetajad olid tollal esimeste hulgas, kes vaimustusega astusid võitlusse iseseisva Eesti eest.

põrutavalt, sest see oli ju Tallinna järel Eesti suurem linn ja hariduskeskus. Meeleolu langetas kõigiti ka see asjaolu, et Tartu anti käest võitluseta, vajaliku distsipliini puuduse tõttu kaitsjate hulgas.

Jaanuari algul a. 1919 olid vaenlase saavutused tõusnud kõrguspunkti. Enamik Eesti aladest oli ta võimuses. Pealinnast seisis ta ainult 30 kilomeetri kaugusel. Paide, Viljandi ja Pärnu langemine tundus käegakatsutavana. Säärases ohtlikus olukorras ei kaotanud Eesti Ajutine Valitsus ega ka

Need, kes vabastasid isamaa.

sõjaväe juhtivad mehed lootust ega julgust. Nad tegid palavikulise kiirusega kõik, et seisma panna vastase pealetungimist ja siis uuesti maad vabastada.

Eesti sõjavägede korraldamine. Et mainitud eesmärke saavutada, oli vaja kõigepealt sõjaväge korraldada. Selle võitlusvõime muutuski järk-järgult tugevamaks. Mobilisatsiooni läbiviimisega kasvas sõdurite arv ja aja kuludes paranes ka sõjaväe relvastis. Et relvi juurde saada, otsiti sakslaste poolt merre heidetud püssid üles ja seati korda; esimesed välikahurid saadi Soomest. Ka muu varustise saamine arenes eduga. Sundkorras võeti valdadelt veoabinõusid, hobuseid ja

vankreid, samuti ka vilja ja sooje riideid. Riidevarustise eest hoolitses ka seltskondlik organisatsioon „Ühistöö".

Lühikese aja jooksul suudeti jalaväe kõrvale moodustada ka teisi väeliike, nagu kahurvägi, ratsavägi ja soomusrongid. Esimene soomusrong formeeriti Joh. Pitka ja Karl Partsu poolt Tallinnas ja juba novembri lõpul väljus see rindele. Hiljem formeeriti laiaröövõpmelisele teele veel kaks soomusrongi ja nende kõigi üldjuhiks sai kapten K. Parts. Jalaväes hakkasid oma julgete rünnakutega eriti silma paistma leitnant Julius Kuperjanovi partisanid, kes vaenlasele tekitasid palju tuska.

Mida korralikumaks muutus sõjavägi relvastise, varustise ja distsipliini poolest, seda kindlamaks kasvas võitlustahe kodu kaitsmisel. Ergutavalt mõjus kaasa selleks ka Ajutise Valitsuse korraldus, millega lubati anda maad autasuna „kõigile, kes väerinnal iseäralist vahvust on näidanud vaenlase vastu või võitluses vigastatud, niisama ka langenud sõdurite perekondadele".

Kindral Joh. Laidoner.

Vabadussõja võidukas juht kindral Joh. Laidoner. Et ühtlustada sõjaliste jõudude korraldamist ja juhtimist, nimetas Ajutine Valitsus **23.** dets. a. 1918 ametisse sõjavägede ülemjuhataja, kelleks sai kolonel Johan Laidoner. (Järgmisel aastal ülendati ta kindraliks.) Nagu mitmed teised eesti silmapaistvad tegelased, nii võrsus ka Laidoner üsna kehvadest oludest.

Ta sündis a. 1884 Viiratsi vallas Viljandimaal sulase pojana. Alghariduse sai ta Viljandis. Seal lõpetas ta ka linnakooli, kusjuures ühtegi hinnet polnud alla viie. Pärast seda astus ta vabatahtlikult väeteenistusse ja sealt algaski tee, mida mööda läks ta edasine elukäik. Ees seisid küll võõrad olud ja raskused, aga noormehel oli küllalt tahet nende võitmiseks. Pärast vabatahtliku-aja ärateenimist astus ta Vilno sõjakooli, mille ta väga hästi lõpetas ja autasuks sai kulduuri. Juba seal ilmnesid tema kui suure juhi iseloomujooned. Ta oli tasakaalukas, rahulik, järjekindel ja omas avarat sõjalist silmaringi. Hiljem astus ta veel Nikolai sõjaväe-akadeemiasse, mis oli iga noore ohvitseri unistuseks, sest see avas tee edasijõudmisele teenistuse alal. Kuid sinna sisse pääseda oli väga raske. Nii ilmus vastuvõtmis-eksameile tavaliselt 800 ja üle selle isiku, kuid vastu võeti umbes 100. Õppimise akadeemias lõpetas Laidoner jälle I järgus. Säärase kõrge sõjaväelise hariduse kõrval omandas Laidoner oma kutse alal ka häid kogemusi, teenides Vene sõjaväes ja võttes osa Maailmasõjast. A. 1917 tuli ta kodumaale ja tema kätte läks I Eesti diviisi juhtimine. Ülemjuhatajaks saades pühendas Laidoner kõik oma kogemused ja anded selleks, et Vabadussõda viia võidurikka lõpuni.

Kindral J. Soots.

Tema staabiülemaks sai kolonel (hiljem kindral) Jaan Soots.

Ühenduses sõjavägede korraldamisega loodi ka diviiside juhatused, kusjuures 1. diviis Viru rindel jäi kindral A. Tõnissoni ja 2. diviis kagurindel kolonel V. Puskari juhatuse alla.

Välisabi. Sõdurite ja kogu rahva meeleolu tõstis veel kõigiti välisabi saabumine, mis oli sõjaliseltki olulise tähtsusega. Nagu 1343. a. vabadusvõitluse ajal, nii pöörasid eestlased ka nüüd abisaamiseks Soome poole, mispuhul Ajutise Valitsuse ülesandel sinna sõitis J. Tõnisson. Vennasrahvas mõistis, et ilma

iseseisva Eestita ei saa olla iseseisvat Soomet. Sealse valitsuse koosolekul abistamisküsimust arutades lausus riigihoidja P. Svinhufvud: „Vendi peab aitama.“ Abistamisküsimus otsustati jaatavalt ja meie riik sai Soomest relvi, laskemoona ja ka rahalist toetust. Vabatahtlikult saabus sealt siia umbes 2000 meest, osa neist major M. Ekströmi ja osa kolonel H. Kalmi juhatusel, jäädes Eestisse umbes kolmeks kuuks. Ka Rootsist ja Taanist saabus vabatahtlikke, kummastki riigist üks kompanii. Olulise tähtsusega meie sõjaväele oli ka Inglismaa toetus. Sõja algul puudus meil laevastik ja iga silmapilk oli karta enamlaste laevastiku ilmumist Tallinna alla. Seega oleks lõigatud ühenduse pidamine välismaaga, kust saadi mitmesuguseid tarbeaineid, eeskätt just sõjamoona. Säärast ohtu silmas pidades kutsus Ajutine Valitsus Inglise laevastiku appi. See saabuski Läänemerre, sellest hoolimata, et siin oli miinide tõttu laevadel ohtlik liikuda. 12. detsembril jõudsid inglased Tallinna alla. Umbes kaks nädalat hiljem ilmus sinna ka kaks enamlaste miiniristlejat, kuid nende käsi käis halvasti. Inglased püüdsid mõlemad laevad kinni ja kinkisid Eestile. Need ristiti ümber „Lennukiks“ ja „Vambolaks“. Koos sakslastelt ülevõetud laevaga, mis nimetati „Lembituks“, moodustasid need meie sõjalaevastiku alusvara. Sõjalaevadest oli meil suur kasu, sest need toetasid merelt maaväe võitlusi vaenlase vastu. Laevastiku juhatajaks sai kapten (hiljem ase-admiral) Joh. Pitka.

Ase-admiral Joh. Pitka.

Vastupealetung. Pärast sõjaväe korraldamist ja välisabi saamist toimus sõja käigus pööre. Nimelt panid meie väed jaanuari esimesel nädalal a. 1919 vaenlase pealetungimise seisma. Seejuures arenesid mitmed ägedad lahingud, millest tuntuimad peeti Kehra ümbruses, Aidu küla juures Põltsamaal ja Kärstna mõisa all Viljandimaal.

7. jaanuaril algas ülemjuhataja käsu kohaselt üldine pealetung enamlastele. Pealöök kavatseti kõigepealt anda Viru rindel ja vaenlane paisata Tallinnast kaugemale. Pealetungi selgroo moodustasid soomusrongid. Mõlemal pool raudteed tegutsesid jalaväeosad. Merelt pommitas vaenlase käes olevat randa laevastik ja saatis vajalikesse kohtadesse dessantväeosi. Paremal tiival asus ratsavägi. Juba mõni päev pärast üldrünnakule asumist val-

Meie laevastik dessantväeosi maale saatmas.

lutati Tapa, siis edasi Rakvere ja 18. jaanúaril ägeda rünnakuga Narva. Seega oli Põhja-Eesti vaenlastest puhastatud 12 päeva jooksul, kuna enamlastel selle alistamiseks oli kulunud 40 päeva. Nüüd asuti umbes Narva jõe liinil kaitseseisukorda.

Kagurinde väeosade ülesandeks oli ülemjuhataja seadnud Tartu vallutamise. Enne aga, kui vastav käsk saadi ellu viia, sündis Tartu vabastamine teiselt poolt. Et enamlased olid teel Rakverest Narva poole purustanud palju raudteesildu, siis ei saanud meie soomusrongid ses suunas kohe edasi liikuda. Soomusrongide ülem kapten K. Parts ei tahtnud tegevuseta oodata ja ruttas kahe soomusrongiga Tartu poole. Esimest neist juhtis kapten Anton Irv, kes on Vabadussõja populaarseimaid väejuhte. Teel liitus nendega leitnant J. Kuperjanov oma partisanidega. Ühiselt vallutati ägedas

lahingus Voldi (Tabivere) jaam ja **14.** j a a n u a r i l lõuna paiku jõudsid soomusrongid Tartu jaama, kust enamlaste rong kohe taandus. Samal ajal tungisid soomusrongide dessantväed ja

Tartu vallutamine 14. jaanuaril a. 1919.

kuperjanovlased linna ja vallutasid selle. Enamlased põgenesid, kuid enne olid nad linnas tapnud hulga tsiviilelanikke. Sedasama tegid nad maalt lahkudes mitmel pool mujalgi.

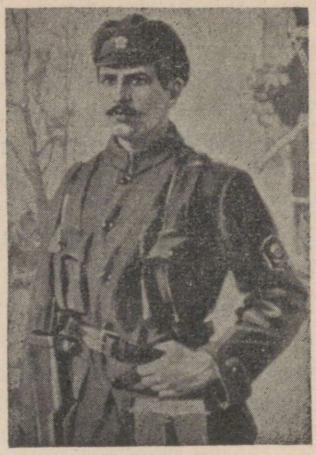
Kapten K. Parts.

Kapten A. Irv.

Ka kagu- ja lõunarinne alustas edasitungi Tartust Petseri, Võru ja Valga suunas, samal ajal tungiti ka Pärnu ja Viljandi

poolt Valga sihis edasi. Vaenlased osutasid siin tugevamat vastupanu kui Viru rindel ja kohati tuli lüüa õige ägedaid lahinguid. Üks neist toimus Paju mõisa juures. Nimetatud mõis asetseb lamedal kõrgendikul, mille külgedel laiuvad lagedad väljad. Mõisa tungimine oli seega väga ohtlik, kuid sellest hoolimata asus Kuperjanov rünnakule. Võitluse innus ei kärsinud ta oodata soomusrongide kohaletulekut, kuna viimastel kulus aega purustatud raudteesilla parandamisega. Paju lahing kujunes mõlemale poolele ohvriterikkaks ja seal sai surmavalt haavata ka Kuperjanov. Mõis vallutati õhtu saabudes soomlaste toetusel. Nüüd oli tee Valka vaba. Sealt taganes vaenlane võitluseta ja **30.** jaanuaril langes linn meie vägede kätte. Siit võisid soomusrongid minna Võru poole, mis langes **1.** veebruaril. **4.** veebruaril võitsid Tartu poolt tulnud väeosad ka Petseri. Nii olid juba veebruari algul vaenlase käest tähtsamad linnad tagasi võetud ja ta sama kuu keskel meie piiridest enamikult välja löödud.

Leitnant J. Kuperjanov.

Võitlused enamlaste uute rünnakute puhul. Enamlased ei tahtnud saadud kaotustega leppida ja alustasid veebruari keskel vasturünnakut. Kogu 400-kilomeetrisel rindel oli meie vägi tõusnud sellal 12 000 meheni. Vastasel oli aga 20 000 meest. Rünnakud kujunesid kõige ägedamaks just Põhja-Lätist Võru suunas, kus vastane saatis tulle oma paremad väeosad. Vaenlase tagasitõrjumine oli siin eriti oluline, sest edasitungimisel oleks ta meie kagurinde teistele vägedele võinud selja taha pääseda ja enne kõike nende ühendustee ära lõigata sisemaaga. Ühenduses selle pealetungiga alustasid enamlased ka meie sisemaal ägedat kihutustööd valitsuse vastu. Otsustavaid tulemusi ei andnud ei üks ega teine rünnak. Võru suunas õnnestus vaenlasel meie vägesid veidi tagasi suruda, mujal aga ei saavutatud sedagi. Siis läks neil

korda ka Saaremaa rahvast kord õhutada mässule, mis aga kohe summutati.

Edasitung üle piiri. Kevadel a. 1919 oli oodata enamlaste poolt uut pealetungi. Seejuures oleksid Eesti alad uuesti langenud võitluse tallermaaks. Et seda vältida, otsustas vägede ülemjuhataja sõjategevuse viia üle Eesti piiri. Ühtlasi oleks sellega võimaldatud naaberrahvastel end korraldada enamlastele vastupanuks, mis oleks kergendanud meie vägede seisundit. Maikuus alustaski Loodekorpus, nagu ümbernimetatult kutsuti Põhjakorpust, ühes Ingeri pataljoniga rünnakut Petrogradi suunas. Neid toetasid veel Eesti väeosad ja merelt Inglise laevastik. See rünnak oli algul edukas. Jõuti juba vallutada Krasnaja Gorka kindlus ja tungiti sellest kaugemalegi. Edu aga kestis niikaua, kuni Loodekorpus allus meie vägede ülemjuhatajale. Kui aga mainitud väeühik ei täitnud kindral Laidoneri korraldusi, ütles viimane end selle juhtimisest lahti. Korpuse ülemjuhatajaks sai nüüd keegi venelane ja korpus nimetati ümber Loode-armeeks. Viimase edasitungi panid enamlased suvel seisma ja lõid ta koguni taganema, millele Eesti väed Narva all piiri panid.

Kagus vallutasid meie 2. diviisi osad samal kevadel Pihkva ja andsid selle Loodekorpuse korraldusse. Lõuna pool alustas edasitungi juurdeloodud 3. diviis, mille ülemaks sai kindral E. Põdder. Selle väeosa eesmärgiks oli Lätimaa puhastamine enamlastest, misjuures teda toetasid kaks Tartus moodustatud Läti väeosa. Läti oli enda iseseisvaks vabariigiks kuulutanud **18.** nov. a. **1918,** kuid ta vallutati enamlaste poolt enne, kui suutis asuda enda kaitsele. Põhja-Läti vabastamine arenes eduga. Vaenlaselt saadi rikkalikult sõjasaaki, mis oli hädavajalik meie vägedele. Meie ratsavägi jõudis Väina jõel kuni Jakobstadtini (Jēkabpils). Sääraste võitude keskel tõusis meie sõjaväele ja kogu rahvale uus oht lõuna poolt sakslaste näol.

Sõda landesväériga.

Vaenlane lõunast. Vabadussõja ajal moodustas osa balti sakslasi oma eriväeosa, nn. Balti pataljoni, mis asus koos eestlastega võitlusse enamlaste vastu. Osa aga, eriti aadlikud, unistas endiselt Balti hertsogiriigi rajamisest, milleks oli vaja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal võim enda kätte võtta. Sellise eesmärgi saavutamiseks moodustuski enamikult vabatahtlikest balti sakslastest koosnev väeühik, mida tuntakse landesväärі nimetuse all. Seda asus toetama ka Saksa Rauddiviis. Relvastis ja varustis saadi Saksamaalt, kus oldi elavalt huvitatud sellest, et Baltimaa ei läheks sakslastele kaduma. Landesvääri ja Rauddiviisi ülemjuhatajaks sai Saksa kindral von der Goltz. Oma tõelist eesmärki varjates kuulutas von der Goltz, et tema ülesandeks on võitlus enamluse vastu. Juba kevadel a. 1919 kukutas aga landesväär Liibavis (Liepāja) meile sõbraliku Läti valitsuse peaminister K. Ulmanisega eesotsas, kelle eesmärk oli samuti enamlaste vastu võitlemine. Asemele seatud valitsuse eesotsas oli saksasõbralik ja meile vaenulik pastor Needra. Siis vallutas von der Goltz Riia ja jätkas edasitungimist põhja poole umbes samal ajal, kui meie väed edukalt jälitasid enamlasi Jakobstadti suunas. Kindral Laidoner esitas landesväärile nõudmise, et see lõpetaks edasitungi põhja poole, kus enamlasi enam pole. Ühtlasi soovitas ta von der Goltz'il pöörata oma vägedega itta, kus enamlased tõeliselt asuvad. Muidugi ei muutnud landesväärlased oma kavatsust ja nihkusid edasi põhja poole. Seega oli võitlus nende ja meie vägede vahel paratamatu. Liitriikide vahelesegamisel katkes see 10. juunil vaherahu näol. Viimast aga rikkusid sakslased, kes alustasid uut edasitungi. Landesväärlasi oli arvult meie vägedest enam ja nad olid ka paremini relvastatud, kuid seda oli vähe meie vägede sõjalise vaimustuse vastu. Eestlased astusid siin vastu oma ajaloolisele vaenlasele, et tasuda sajandite jooksul tehtud ülekohut. Kindral Laidoner oma juhistes väekoondiste ülemaile märkis: „Ärge unustage, et landesväär, s. o. Balti parunid, on meie verivaenlased, kelle vastu meie kogu energiaga peame end kaitsma." Diviisi juhataja E. Põdder oma käsus tähendas: „Meie sõdime nendega, kes meid uuesti tahavad orjastada. Orjas-

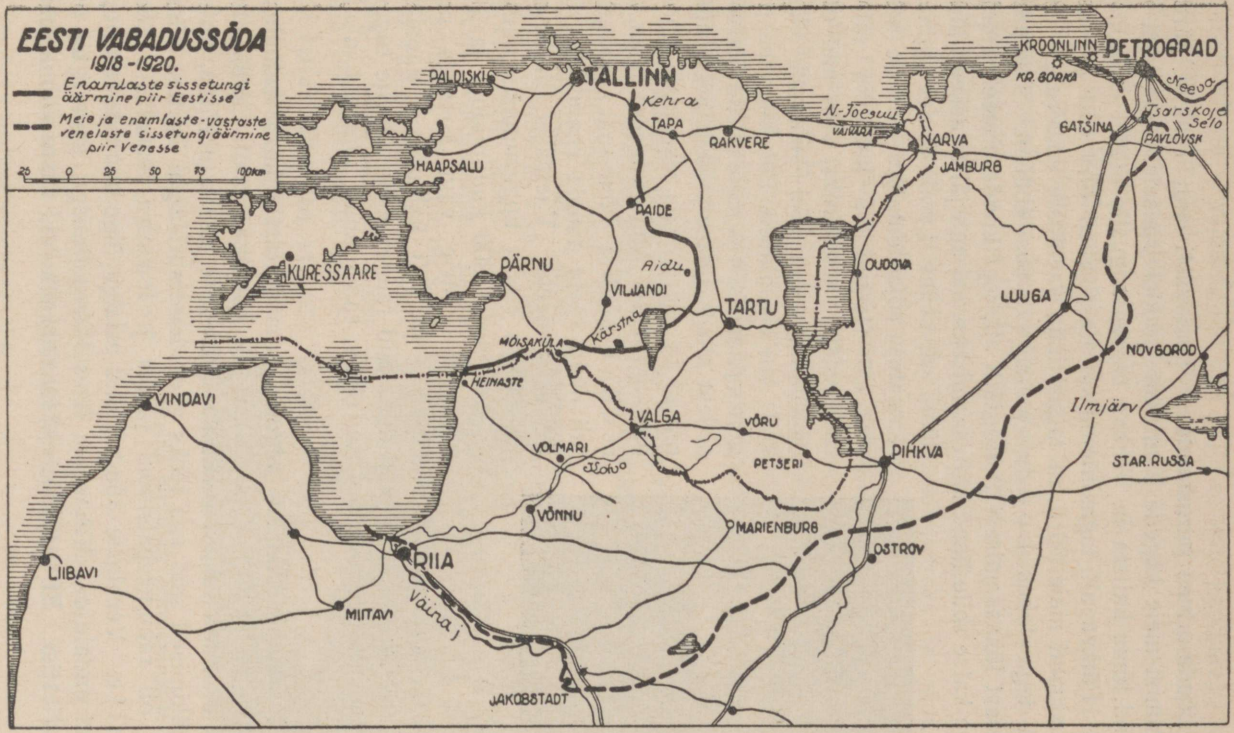

Kindral E. Põdder.

tajad maha. Eesti peab olema vaba." Iga eestlane teadis oma rahva minevikku ja eriti hästi mäletati Saksa okupatsiooni süngeid päevi. Igale sõdurile oli selge, mis ootab kodumaad landesvääri võidu puhul ja igaüks pidas oma aukohuseks võidelda säärase vaenlase vastu.

Kuulsais V õ n n u lahinguis **22.** j u u n i l a. **1919** said von der Goltz'i väed raskesti lüüa ja neil jäi üle vaid põgeneda. Seal saadud võitude mälestuseks pühitseme meie juba mitu aastat **23.** j u u n i l võidupüha, nagu seda oli juba siis soovinud 3. diviisi ülem kindral Põdder. Nüüd asuti vaenlast jälitama ja jõuti kuni Riiani. Liitriikide esindajate vahelesegamine päästis seekord von der Goltz'i väed lõplikust hävitamisest, sest ikka loodeti veel, et neid võib kasutada enamlaste vastu.

Meie võitude tulemusena võis Läti valitsus Ulmanise juhtimisel asuda Riiga ja hakata sealt korraldama oma riigi kaitset. Landesvääri osad paigutati Läti vägedesse, kuna Rauddiviisi osad pidid minema tagasi Saksamaale. Seda need ei teinud, vaid koondusid Kuramaale. Seal moodustas vürst B e r m o n d t-A v a l o v neist ja Saksamaalt tulnud vene sõjavangidest kokku umbes 45 000-mehelise hästirelvastatud väeühiku. Selle eesmärgiks pidi olema enamlaste vastu võitlemine. Tõeliselt aga taotles see von der Goltz'i eesmärke ja liikus edasi Riia poole. Lätlased kutsusid eestlasi appi ja olid valmis juba oma pealinna maha jätma. Meie kahe soomusrongi appiruttamine julgustas meie liitlast ja ühiselt löödi vaenlane taganema. Hiljem ajasid lätlased Bermondt'i Kuramaalt välja. Põhja-Läti idapoolne piir kuni L u b a n i järveni jäi aga meie vägede kaitsta kuni 1919. a. lõpuni.

Eesti Vabadussõja kaart.

Loode-armee purustamine. Teatavasti anti Pihkva pärast vallutamist meie vägede poolt üle Loodekorpusele. See aga ei suutnud linna kaitsta ja Pihkva langes augustis uuesti enamlaste kätte. Pihkva alt tagasitõmbunud Eesti väed olid end aegsasti kindlustanud meie piiril, et tagasi lüüa vaenlaste edasitungi. Ka Narva taga tabas Loode-armeed uus ebaõnn. Toibunud esimesest lüüasaamisest Petrogradi all, tegi Loode-armee oktoobris uue katse selle linna kättesaamiseks, sai aga jälle raskesti lüüa.

Kindral A. Tõnisson.

Süüdi oli selles Loode-armee juhtide saamatus sõjapidamises. Peale selle olid nad teinud ka kohaliku rahva enda vastu vaenulikuks, sest nad olid maksma pannud veel suurema vägivalla kui enamlased. Loode-armee põgenes paaniliselt ja meie piirile jõudsid sellest ainult riismed. Neilt võeti nüüd relvad ja asetati siis sisemaale koonduslaagritesse. Meie vägedel Narva rindel kindral Tõnissoni juhatusel tuli nüüd vastu astuda enamlaste võidukale armeele. Vaenlasel oli Narva ja Pihkva rindel kogusummas umbes 40 000 meest 800 kuulipilduja ja 300 kahuriga. Meie vägi koosnes umbes 17 000 mehest 500 kuulipilduja ja 180 kahuriga. Vaenlase pealetung Narva all oli küll äge, kuid rauges meie vägede tugeva vastupanu tõttu, ilma et ta oleks saavutanud mingeid olulisi tulemusi.

Rahuläbirääkimiste algus. Juba pärast Pihkva enamlaste kätte langemist tehti Vene välisasjade komissari poolt Eestile ettepanek alustada rahuläbirääkimisi, kes selle ka vastu võttis. Rahuläbirääkimised said aga teoks alles detsembri algul Tartus. Eesti poolt oli rahudelegatsiooni juhiks J. Poska, venelaste poolt A. Joffe. Venelaste nõuded olid esialgu õige suured, kuna nad tahtsid endale osa Virumaast ühes Narva linnaga, samuti ka osa Kagu-Eestist. Et sundida eestlasi neid nõudeid vastu võtma, hak-

kasid enamlased **7.** detsembril uuesti Narva all meie seisukohti ründama. Pealetungijad aga löödi raskete kaotustega tagasi. Traattõkete ette jäid neist laipade virnad maha. Loomulikult oli nende rünnakute tagajärjel ka meie pool kaotusi. Need olid eriti tunduvad seepärast, et tagalas polnud enam värskeid väeosi. Meestel tuli nädalate kaupa püsida eesliinil. Pingutustest hoolimata oli aga võitlusmeeleolu kõigil hea. Ühtlasi hakkas meie vägedes maad võtma kindel üleolekutunne vaenlase suhtes ja see andis vastupanuks uut jõudu. **20.** detsembril oli Narva all jälle vaikne, sest venelased olid rünnaku lõpetanud.

Nüüd muutus Joffe Tartus järeleandlikumaks ja jõuluõhtul lepiti rahulepingu peatingimustes kokku. Ootamatult aga nõudis Vene rahudelegatsioon, et Narva jõe läänekaldale jääks 10 kilomeetri laiune riba, kuhu eestlased ei või kindlusi ehitada ega ka sõjaväge pidada. Selle nõudmise tagasilükkamise puhul ähvardati alustada uut rünnakut. Säärane nõudmine polnud meile vastuvõetav ja seepärast tehti Viru rindel kohe ettevalmistusi uute rünnakute tagasilöömiseks.

Viimased kaitselahingud ja Tartu rahu. **27.** detsembril alustaski vaenlane pealetungi. See kestis kuni sama kuu **30.** päevani. Rünnakud olid äärmiselt ägedad, kuid varisesid meie vägede visa vastupaneku tõttu ometi kokku. Narva vallutamise katse äpardus ja vaenlane oli saanud raskete kaotuste osaliseks. Vene armee ülem oma ülemjuhatusele saadetud kirjas tähendas, et „rügementidest on järele jäänud ainult viletsad riismed. Armee ei ole enam isegi kindel, et ta suudaks end kaitsta vastase pealetungide vastu, kui need peaksid järgnema". Nurjunud rünnak tegi Vene rahudelegatsiooni järeleandlikumaks ja vaherahu kirjutati alla **31.** detsemb-

J. Poska kirjutab rahulepingule alla.

ril a. **1919.** See hakkas maksma järgmise aasta **3.** jaanuarist. Lõplik rahu aga sõlmiti **2.** veebruaril a. **1920** Tartus. Rahulepingu alusel tunnistas Venemaa Eesti iseseisvaks riigiks. Piir rajati nii, nagu see esineb praegugi. Eesti omanduseks jäid kõik Vene riigi siiajäänud varandused. Venemaale väljaveetud varandused tulid sealt tagasi tuua. Lisaks muule pidi Venemaa meile maksma 15 miljonit kuldrubla.

Vabadussõda nõudis Eestilt langenutena ja haavadesse surnutena umbes 2000 meest, haavatuid aga üle 10 000 mehe. Rahalised kulud, mis läksid palkadeks ja varustise ostmiseks, ulatusid 110 miljoni kuldfrangini. Väljaminekud kaeti enamikult laenudest, mis olid saadud Soomest, Inglismaalt, Prantsusmaalt ja Põhja-Ameerika Ühendriikidelt.

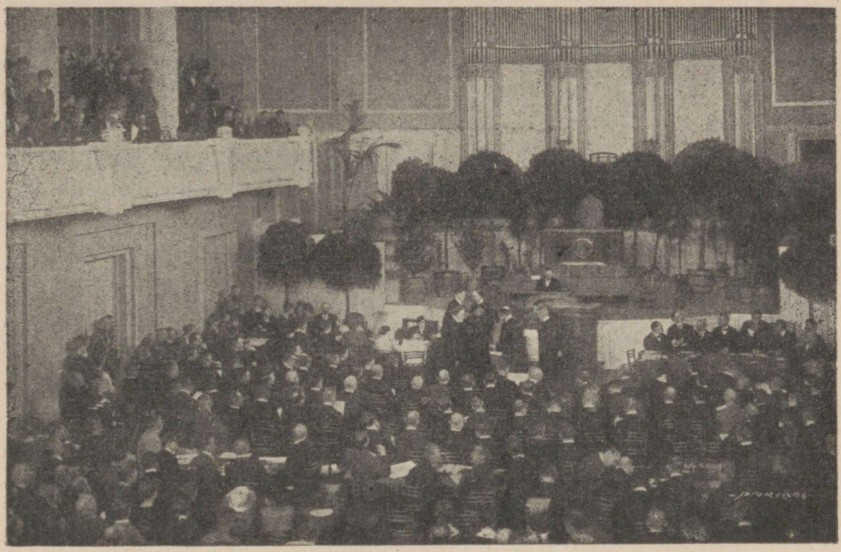
Tagasivaade Vabadussõjale. Võidukas Vabadussõda andis meile tagasi riikliku iseseisvuse, mis oli kaotatud XIII sajandil. Nüüdki oli Eestil tulnud võidelda nii arvult kui ka relvastiselt tugevamate vastastega. Ja nagu muistse vabadusvõitluse ajal, nii osutas eesti rahvas nüüdki suurt vabadusearmastust, vaprust, vaimset ja kehalist sitkust, mis viisid lõpuks võidule. Olulise tähtsusega oli ka see, et meie riigi ja sõjavägede eesotsas seisid kogenenud, ennastsalgavad mehed ja et välisabi saabus õigel ajal.

Saavutatud iseseisvus leidis peatset tunnustamist ka teiste riikide poolt. Pärast Venemaad tegi seda esimesena Soome, edasi Poola ja hiljem ka Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Põhja-Ameerika Ühendriigid jt.

Poliitilised ja majanduslikud olud riikliku iseseisvuse ajal.

Asutava Kogu kokkukutsumine. Nagu iseseisvuse-manifestis oli märgitud, pidi Eesti riikliku korra lõplikult kindlaks määrama Asutav Kogu. Hoolimata sellest, et kestis veel raske sõjaaeg, otsustati Asutav Kogu kokku kutsuda kevadeks a. 1919. Valimised toimusid korralikult ning takistuseta ja neist osavõtt oli kõikjal elav. Valitud saadikute arv üldse oli 120, kusjuures kõige rohkem esindajaid sai Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei.

Jüripäeval, **23.** aprillil a. 1919 astus Asutav Kogu kokku „Estonia" kontsertsaalis Ajutise Valitsuse, Ülemjuhataja, välisriikide esindajate ja rohkearvulise rahva juuresolekul. Pealinn oli seks puhuks pandud lipuehtesse ja „Estonia" kaunistatud rohelisega. Asutava Kogu esimeheks valiti sotsiaaldemokraat August Rei. Kui viimane oma sõnavõtus avaldas tänu sõjaväele, kelle

Asutava Kogu avamine.

kaitse all rahvaesindus oli võinud kokku astuda, siis puhkesid saalis tormilised kiiduavaldused kindral Laidoneri austamiseks.

Asutava Kogu kokkuastumise järel lahkus ametist senine Ajutine Valitsus, kes oli teinud suurt ja pingutavat tööd riigi loomisel ja korrastamisel, et anda ruumi uuele valitsusele.

Asutav Kogu töötas välja põhiseaduse, mis hakkas kehtima a. 1920. Selle põhiseaduse järgi oli Eesti vabariik, kus kõrgeim võim kuulus rahvale. Seadusandlust teostas 100-liikmeline Riigikogu, mis valiti kolmeks aastaks. Valimisõigus algas 20-ndast eluaastast. Täidesaatev võim kuulus Vabariigi Valitsusele, kusjuures peaministrit kutsuti riigivanemaks. Valitsus aga sõltus täiesti Riigikogust ja kui vii-

mane polnud ta tegevusega rahul, tuli tal ametist lahkuda. Kohut mõistsid iseseisvad kohtunikud ja kõrgeimaks kohtuks oli Riigikohus.

Sügisel a. 1919 võttis Asutav Kogu vastu Maaseaduse, mille elluviimiseks on hiljem antud veel mitmed täiendavad seadused ja määrused. Seega rajati alus maareformile, millega enamik mõisu võõrandati riiklikuks maatagavaraks. See samm oli otse hädavajalikuks saanud. Eesti rahvas elatas end peamiselt põlluharimisest, seejuures oli aga ainult alla poole kogu maa-alast läinud ostuteel tema omandiks. Muu osa kuulus suuremaile või vähemaile mõisadele. Maapuuduse tõttu olid paljud eestlased pidanud välja rändama. Maareformi kaudu aga võidi laiadele hulkadele soetada elamisvõimalusi oma kodumaal. Teiseks oli vaja murda ka aadlike majanduslik võim, mida need oleksid võinud kasutada noore riigi vastu. Võõrandatud mõisade eest maksti nende endisile omanikele tasu ja saadud maad tükeldati taludeks. Enamik neist on normaaltalud, s. t. nii suured, et võimaldavad ära elada ühel perekonnal, kusjuures säärase talu harimiseks läheb tarvis kaks hobust. Loodi aga ka vähemaid talundeid. Maareformi tulemusena lõppes meie maal suurpõllundus ja selle asemele tuli väikemaapidamine. Maasaamisel oli eesõigus neil, kes olid võtnud osa Vabadussõjast, või nende perekondadel. Kohad anti esialgu rendile, aga hiljem võisid rentnikud need päriseks osta.

Asutava Kogu poolt võeti vastu ka Avalikkude algkoolide seadus, mille järgi algkool muutus sunduslikuks ja maksuvabaks. Ühtlasi pidi see olema emakeelne ja ilmlik.

Lõpetanud töö, läks Asutav Kogu laiali detsembris a. 1920.

Välispoliitika. 1. dets. a. 1924. Meie rahva suureks sooviks on elada rahus kõikide riikidega. Sellest vaatekohast väljudes on püütud sõbralikke suhteid luua teiste rahvastega, mis ka on õnnestunud. Siseoludes on riikliku iseseisvuse aastail valitsenud enamikult ülesehitav töö. Aga ka ohtlikke aegu on Eesti oma iseseisvuse ajal läbi elanud. Nii katsusid kohalikud enamlased Venemaal asuvate mõttekaaslaste toetusel 1. dets. a. 1924 haarata riigivõimu enda kätte. Katse aga ebaõnnestus täielikult. Kahe tunniga oli mäss, mis puhkes Tallinnas, likvideeritud ja kõikjal kord jalule seatud. Et tulevikus olla veel rohkem kind-

lustatud igasuguste mässukatsete vastu, elustati uuesti Kaitseliidu tegevust, mis pärast Vabadussõja lõppu oli soiku jäänud. Kaitseliit praegusel kujul on relvastatud vabatahtlik omakaitse-organisatsioon, mille eesmärgiks on hoida põhiseadusega kindlaksmääratud riigikorda. Peale selle peab ta kaasa aitama rahva kehalise kasvatuse ja isamaaliku meelsuse arendamises, edendama oma liikmeskonnas relvade käsitsemise oskust jne.

Kaitseliitu kuulub ka Naiskodukaitse, mille peamiseks ülesandeks on Kaitseliidu abistamine toitlustamisel ja sanitaaralal.

Põhiseaduse muutmine. Järgnevalt häiris riigi siserahu võitlus uue põhiseaduse pärast. Asutava Kogu poolt väljatöötatud põhiseaduses puudus riigipea-amet. Viimase järele aga hakati tundma järjest suuremat vajadust. Nimelt muutusid erakondade [1]) vahekorrad kõigepealt Riigikogus liiga teravaks. Omavahelistes tülides unustati mõõdukus ja mõnigi kord avaldati rahvaesinduses üsna kergelt ja kaalumatult valitsusele umbusaldust. Sagedased valitsuse vahetamised aga takistasid edukat tööd riigi kasuks.

See kõik vähendas rahva hulgas lugupidamist rahvaesinduse vastu. Et olukorda parandada, esitas Riigikogu a. 1932 rahvale heakskiitmiseks uue põhiseaduse eelnõu. Selle järgi oleks ametisse seatud riigipea, kes oleks võidelnud seniste erakondade-vaheliste lahkhelide vastu ja võimaldanud valitsusel teha kestvamalt tööd. Eelnõu aga ei saanud vajalikku häälteenamust, kuna rahvale ei olnud muutuse tähtsust küllalt selgitatud. Järgmisel aastal äpardus Riigikogu algatus teiskordselt. Seekord ajasid selle nurja peamiselt vabadussõjalased, nn. vapsid, kes uue poliitilise parteina lubasid enda poolt esitada uue põhiseaduse eelnõu. Seda nad ka tegid. Kasutades rahva pettumust Riigikogu suhtes ja sellekord-

---

[1]) Rahva poliitiline meelsus oli I Riigikogu valimistest alates muutunud järjest parempoolsemaks. Nii sai V Riigikogu valimistel a. 1932 kõige rohkem hääli põllumeestekogude ja põllumeeste, asunike ning väikemaapidajate koondis (199 035 h.). Teisel kohal seisis keskerakond (110 662 h.) ja kolmandal sotsialistid (104 835 h.). Esimest erakonda juhtis K. Päts, teist J. Tõnisson ja kolmandat A. Rei. Säärased suured erakonnad olid tekkinud vähemate erakondade ühinemise kaudu, kuna viimaseid oli eelmistes Riigikogudes olnud üsna rohkesti.

seid majanduslikult raskeid aastaid, mõjusid vapsid osavasti kihutustööd tehes rahva peale nii, et esitatud seaduseelnõu sai oktoobris a. 1933 suure häälteenamuse. Uus põhiseadus hakkas järgmise aasta jaanuaris kehtima. Valitsuse eesotsas oli sellal jälle K. Päts. Tema suureks ülesandeks sai kõigepealt meelteärevuse vaigistamine ja vapside tegevuse pidurdamine. Viimased tegid sellal väga ägedat kihutustööd kõigi teiste erakondade kõrvaldamiseks ja endale ainuvõimu kindlustamiseks riigis. Viimaks kavatsesid nad riigivõimu vägivaldselt üle võtta. **12.** märtsi hommikul a. **1934** sai K. Päts teada, et järgneval ööl tahetakse teostada riigipööre. Oma töötoa aknast võis ta näha, kuidas mässumeelsete luuresalk liikus õues, et järele valvata, kes tulevad valitsushoonesse ja kes sealt väljuvad. Nüüd oli K. Pätsile selge, et pole enam aega ootamiseks. Ta pidas veel samal päeval nõu kindral Laidoneriga, kes oli valitsuse juhiga ühisel arvamusel. Õhtul peeti ajalooline valitsuse koosolek, kus K. Päts teatas: „Ma kuulutan kaitseseisukorra üle kogu vabariigi välja ja panen riigi julgeoleku eest hoolitsemise kindral J. Laidonerile, kelle määran sõjavägede ülemjuhatajaks." Järgnevalt lõpetati vapside, ühtlasi aga ka kõigi teiste erakondade tegevus. Samuti kaotas senine Riigikogu oma tähtsuse. 8. detsembril a. 1935 kavatsesid vapsid uuesti riigivõimu haarata, aga ka see luhtus. Kehtiv põhiseadus oli puudulik ja meile sobimatu. Selles oli küll ette nähtud riigipea riigivanema nime all, kuid viimasele oli antud liiga suur võim ja tema kätte võis koonduda kogu riigi valitsemine. Sest Vabariigi Valitsus eesotsas peaministriga ja ka Riigikogu pidid seisma tema meelevalla all. Neid asjaolusid arvestades sai K. Pätsi eesmärgiks uue ja parema põhiseaduse muretsemine. Säärase mõtte kiitis rahvas suure häälteenamusega heaks ja andis ühtlasi volituse Rahvuskogu kokkukutsumiseks, kes pidi välja töötama uue põhiseaduse. Rahvuskogu astuski kokku ja töötas välja põhiseaduse, mis hakkas kehtima **1.** jaanuaril a. **1938.**

Põhiseaduse sisu ja elluviimine. Praegu kehtiva põhiseaduse järgi kuulub kõrgeim võim rahvale. Riigipeaks on president, kes valitakse 6 aastaks. Tema juhib riigi sise- kui ka välispoliitikat ja on ka relvastatud jõudude kõrgeimaks juhiks. Tema kutsub ametisse ja vabastab sellest Vabariigi Valitsuse. Viimane koosneb peaministrist ja ministreist. President

nimetab ametisse ka õiguskantsleri, kelle ülesandeks on valvata riigi- ja muude avalikõiguslikkude asutiste tegevuse seaduspärasuse järele. Seadusandlust teostab rahvaesindus, mida kutsutakse Riigikoguks. See on kahekojaline, jagunedes Riigivolikoguks ja Riiginõukoguks. Need mõlemad on valitud 5 aasta peale. Riigivolikogu on 80-liikmeline ja selle valijate vanuse alammääraks on 22 aastat. Teine koda koosneb 40 liikmest. Nende hulka kuuluvad ülemjuhataja, kirikupead, ülikoolide ja kohtu esindajad jne. Osa teise koja liikmeid nimetab vabariigi president. Rahvaesinduse ülesandeks on ka riigi eelarve vastuvõtmine ja valitsuse tegevuse kontrollimine. Tal on õigus valitsusele ka umbusaldust avaldada, kuid viimasel ei tarvitse sel puhul veel ametist lahkuda. Alles president otsustab, kellel on õigus, ja vabastab siis ametist kas valitsuse, üksiku ministri või saadab laiali Riigikogu ja kuulutab välja uued valimised.

K. Päts.
Esimene Eesti vabariigi president.

President ise valitakse ametisse rahva poolt või kui Riigivolikogu, Riiginõukogu ja omavalitsuste esinduskogu poolt on seatud üles ainult üks kandidaat ja see ülesseadjate ühisel koosolekul saab vajaliku enamuse, loetakse ta kohe presidendiks. Kehtima hakanud põhiseaduses ettenähtud Riigikogu astus kokku keva-

del a. 1938. Samal kevadel valiti ka vabariigi esimene president, kelleks sai K. Päts.

Esimese seadusena võttis Riigikogu vastu amnestiaseaduse, mille alusel vabanesid kõik poliitilised vangid.

Majanduslik elu. Põllundus. Riikliku iseseisvuse ajal on meie põllumajandus teinud silmapaistvaid edusamme. Aasta-aastalt on järjest rohkem tulnud tarvitusele moodsaid põllutööriistu ja põllumajanduslikke masinaid. Nüüd pole harulduseks, et põllukündmisel või viljamasindamisel kasutatakse traktorit. Uudsusena katsetatakse viljakoristamisel isegi kombainiga. Loomulikult ei suuda kõik talupojad üksikult endile muretseda kõiki kalleid põllumajanduslikke masinaid, vaid seda tehakse nagu varemgi ühiselt. Nagu andmed näitavad, kasutavad meie talupojad ka märksa rohkem mitmesugust kunstväetist, kui seda tehti varem. Seetõttu tõuseb ka saagi hulk. Tunduvalt suurenenud on kultuurheina ja nisu kasvatus. Enne Maailmasõda veeti nisu meile sisse Venemaalt ja sai oli talurahval rohkem suurte pühade toiduks. Nüüd toodetakse meil juba niipalju nisu, et viimasel ajal asutakse selle piiramisele, kuna pole turgu kogu saagi tasuvaks mahutamiseks. Üldse on meie maa tuntud sellepoolest, et siin on toiduaineid külluses ja teiste maadega võrreldes saada ka üsna odavate hindadega. Põllunduse eduks on riigivalitsus kõigiti kaasa aidanud. Ta on püüdnud kindlustada tähtsamate põllusaaduste hinda, on aidanud läbi viia maaparandus- ja kuivendamistöid, on virgutanud uudismaade harimist. Viimasel alal on riik ise tähelepanuväärset eeskuju andnud, muutes soid ja metsapadrikuid õitsvaiks asulaiks, nagu näiteks Pärnumaal Lepplaanes. Alles vähiljuti seisis see vee all kannatav maa-ala peaaegu kasutamata ja täiesti asustamata. A. 1932 alustas riik selle kuivendamist ning ülesharimist ja neli aastat hiljem oli Lepplaanes juba 57 majapidamist, kusjuures elanike arv tõusis üle 300. Samal ajal valmis seal ka maaolude kohta kõigiti eeskujulik veevärgi ja keskküttega kooli-

Lepplaane koolimaja.

maja, kus õpib üle 60 lapse. Kohal, mis varem oli elupaigaks konnadele, ussidele ja soolindudele, keeb nüüd rõõmus ja elav tegevus. Sääraseid uudisasundusi on veel Pikaveres Harjumaal, Peressaares Virumaal jne.

Ka maareformiga loodud talude arengut on riik soodustanud, võimaldades neile pikaajalist laenu ehitusmaterjalide saamiseks ja hoonete ehitamiseks.

Põllundusega üheaegselt ilmneb tunduv tõus ka karjanduses. Kariloomade arv on kasvanud silmapaistvalt suuremaks, kui see oli enne Maailmasõda. Seejuures panevad põllumehed järjest suuremat rõhku tõuloomade soetamisele. Piima ümbertöötamiseks on maa kattunud meiereide võrguga ja või moodustab tähtsa väljaveokauba. Viimasel ajal on tunduvalt tõusnud ka sigade ja kanade kasvatus. Nii peekonit kui ka mune veetakse välja. Viimakaupade eest saame välisraha nende ainete ja kaupade ostmiseks, mida meil ei ole või ei valmistata.

Põllumajanduse tõusule on kahtlemata kaasa aidanud ka põllumajandusliku hariduse levimine, olgu vastavate koolide, kursuste ja näituste kaudu või agronoomide, konsulentide jne. isiklike nõuannete kaudu.

Tööstus. Eesti tööstus enne riiklikku iseseisvust oli tähtsal määral rajanenud Venemaa tarvete rahuldamisele. Viimasest lahkulöömisega oli vaja teha rohkesti ümberkorraldusi. Hakati valmistama kõigepealt neid kaupu, mida vajas *siseturg*. Osale kaupadest leiti ka välisturge. Mõned ettevõtted, mis ei leidnud oma toodetele turgu, lõpetasid tegevuse. Asutati aga ka rohkesti uusi ettevõtteid juurde. Meie praegusest tööstusest on ligi $^2/_3$ tekkinud just iseseisvuse ajal. Iga tööstus vajab arenemiseks mõningaid eeldusi, kõigepealt *looduslikke rikkusi*. Meil on ulatuslikud põlevkiviladamed, turbasood, metsad, pealeselle leidub veel rohkesti savi ja fosforiiti. Viimast töötatakse ümber ja kasutatakse siis põllu väetamiseks. Põlevkivi ümbertöötamiseks on asutatud *põlevkivitööstusi*, mis aasta-aastalt laienevad. Suurimaks ettevõtjaks siin on riik. *Turbasood* annavad väärtuslikku kütteainet. Seda kasutatakse kohapeal ka elektrijõujaamade käimapanemiseks. Tähtsamad turbatööstused asuvad *Ellamaal*, *Jõõpres* ja *Ulilas*. Kaks esimest on riiklikud ettevõtted, viimane aga kuulub Tartu linnale. Metsa on meil välja

veetud esijoones laudade, titside ja palkide näol. Selle ümbertöötamise poolest on maailmakuulsaks saanud Lutheri vabrik Tallinnas, kus valmistatakse vineeri. Metsa ümbertöötamise poolest tselluloosiks, mida kasutatakse paberi, lõhkeainete jne. valmistamiseks, on tuntud Türi paberi- ja Kehra sulfaat-tselluloosi vabrik. Viimane on asutatud riigi poolt. Savi tarvitatakse vastupidava ehitusmaterjali, telliskivi valmistamisel. Loodusrikkuste hulka kuuluvad ka meie veejõud. Nii kasutatakse Narva kose jõudu sealse tekstiiltööstuse käimapanemiseks kui ka elektrienergia saamiseks, mida vajavad ümbruskonna ettevõtted.

Nagu enne Maailmasõda nii seisab meil nüüdki tähtsal kohal tekstiiltööstus, kus valmistatakse mitmesugust riiet. Suurimad keskused sel alal asuvad Narvas ja Sindis. Silmapaistvalt on meil arenenud ka metallitööstus, mis alal eriti tuntud on Krulli vabrik Tallinnas. Seal valmistatakse tehaste sisseseadeid, vedureid, turbapresse, põllutööriistu jne. Peale mainitud alade olgu nimetatud veel tsemendi-, klaasi-, kummi-, kunstsarve-, tuletiku-, naha-, paberi-, maitseainete-, tubaka-, piirituse- ja õlletööstused.

Riik on tööstuse arengut mitmeti soodustanud. Ta on ise asutanud ettevõtteid ja seejuures ka kitsendanud teatavate kaupade sissevedu, hoides seega turgu oma tööstusele ja kaitstes seda välisvõistluse eest.

Kaubandus. Raha. Kaotanud iseseisvumisega Venemaa turu, pidi meie maa oma saakide ülejääkide paigutamiseks otsima uut välisturgu Lääne-Euroopast. See andis ka tulemusi. Meie kaupade ostjana seisab esikohal Inglismaa, temale järgnevad Saksamaa, Soome ja Prantsusmaa. On tähelepandav, et Lääne-Euroopa, eriti Inglismaa osatähtsus meie viimas on tõusmas, naabermaade, Skandinaavia ja Kesk-Euroopa oma aga langemas. Toomakaupadest tuleb kõigepealt nimetada masinaid, metalli, puuvilla, suhkrut, riiet jne. Tähtsaimateks toomariikideks on meile Saksamaa, siis Inglismaa, Põhja-Ameerika Ühendriigid ja nende järel teised. Väliskaubanduse seisukohalt on meie maa asend küllalt soodus. Tal on ulatuslik merepiir ja kohased sadamad. Ometi pole läbiveokaubandus, mille poolest meie maa vanasti oli kuulus, nüüd kuigi arenenud. Põhjuseks on asjaolu, et Venemaa väliskaubandus Lääne-Euroopaga pole kuigi vilgas.

Riikliku iseseisvuse esimesil aastail tuli meil tarvitusele ka oma raha. Rahaühikuks oli esialgu mark, mis jagunes 100-ks penniks. Hiljem aga said selleks kroon ja sent. Laenu- ja hoiuasutistena on iseseisvuse ajal mitmed panga juurde tekkinud, kuid mõnedki on oma tegevuse lõpetanud. Tähtsaim pankadest on Eesti Pank, mis asutati a. **1919.**

Veondus. Pärast Vabadussõja lõppu pidi valitsus pöörama tähelepanu ka teede korraldamisele, sest need olid eelmisil aastail sattunud mitmeti korratusse. Riikliku iseseisvuse ajal on meil üle kogu riigi maanteid tehtud sõidukõlvulisemaks ja juurde ehitatud uusi moodsaid sildu. Viimaseist olgu nimetatud Tartu Vabadussild ja Pärnu Suursild. Raudteede alal on juurde ehitatud Tartu — Petseri, Rapla — Virtsu ja Lelle — Papiniidu raudtee. Esimesega loodi ühendus meie rahvarikkama riigiosaga, teise kaudu soodsam ühendus Saaremaaga ja kolmanda teeosa ehitamisega lühenes sõidukaugus Tallinna ja Pärnu vahel. Sellega ühenduses vähenesid ka veostuskulud. Tugevaks võistlejaks raudteele on muutunud autod. Neid rakendatakse nii reisijate kui ka kauba edasitoimetamiseks. Mootorsõidukite juurdekasv on üsna tähelepandav. A. 1922 oli meil neid umbes 650, kuid a. 1936 juba umbes 5000.

Muistsel iseseisvusajal olid eestlased teatavasti osavad meremehed. Meri annab paljudele meie rahva poegadele praegugi ülalpidamist, olgu kalastamise või laevasõidu näol. Iseseisvuse ajal on ka meie kaubalaevastik tunduvalt suurenenud. Ajavahemikus a. 1922—1937 on selle maht tõusnud umbes kolmekordseks.

Vaimne elu.

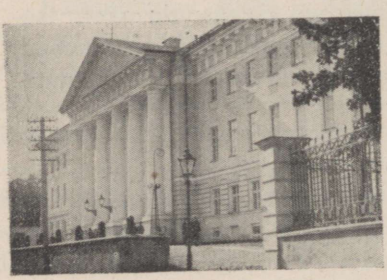
Kirikuolud. Silmapaistvaks muudatuseks meie kirikuelus riikliku iseseisvuse ajal on kiriku riigist lahutamine. Seega peab kirik ise hoolitsema oma majandusliku külje eest. Sissetulekuid saadakse liikmemaksudest, samuti ka maksudest usuliste talituste eest, korjandustest jne. Liikmete arvu poolest on meil suurimaks kirikuks Eesti ev. luteri usu kirik. Selle algühikuiks on kogudused,

mis mitmekesi kokku moodustavad praostkonna, kuna viimased kõik kokku moodustavad piiskopkonna. Selle eesotsas seisab piiskop. Kõrgeimaks seadusandlikuks organiks on kirikupäev, mis koosneb pastoreist ja koguduse saadikuist ning astub iga aasta korraliselt kokku. Kirikupäev otsustab kõik kirikuellu puutuvad küsimused ja valib ka piiskopi. Esimeseks Eesti ev. lut. usu kiriku piiskopiks oli J. Kukk. Tema surma järel valiti sellele ametikohale H. B. Rahamägi.

Eesti apostliku õigeusu kiriku eesotsas seisab metropoliit (alates a. 1923). Kirikuelusse puutuvad küsimused otsustab sinod. Metropoliit ja sinod valitakse täiskogu poolt, millest võtavad osa kõigi koguduste esindajad. Eesti ap. õigeusu kiriku esimeseks piiskopiks oli Platon, kes tapeti enamlaste poolt Tartus a. 1919. Nüüd on juba kauemat aega mainitud kiriku peaks metropoliit Aleksander.

Vähemal määral leidub Eestis veel baptiste, adventiste, metodiste, rooma-katoliiklasi jt.

Koolid. Riikliku iseseisvumisega teostus eestlaste kauaaegne igatsus, hakkas üldiselt kehtima emakeelne kool. Selle esimeseks astmeks on kuueklassiline algkool, mille lõpetamisel on võimalik edasi õppida kutsekoolides või 3-aastases reaalkoolis. Algkooli 4-nda klassi lõpetamise järel võib aga pääseda 5-klassilisse progümnaasiumi.

Tartu Ülikool.

Nii reaalkool kui ka progümnaasium on õigustelt ühesugused ja nende lõpetajad võivad edasi pääseda gümnaasiumi või kõrgemasse kutsekooli, nagu tehnikumi, seminari jne.

Kõrgeim haridus saadakse Tartu Ülikoolis ja Tallinna Tehnikaülikoolis. Eesti ülikool Tartus alustas oma tegevust peaminister K. Pätsi korraldusel a. 1919. Selle õppeasutise väljaarendamisel eesti ülikooliks on suured teened prof. Peeter Põllul. Tehnikaülikool rajati a. 1936 K. Pätsi poolt, kes oli sellal valitsuse eesotsas. Algkooliõpetajate ettevalmistamine toimub

praegu seminarides, millest üks asub Tallinnas ja teine Tartus. Kõrgeima hariduse saamiseks kujutavas kunstis on asutatud kunstikool „Pallas" Tartus ja Kunstiakadeemia Tallinnas, muusika alal aga kõrgem muusikakool Tartus ja konservatoorium Tallinnas. Siis tegutsevad meil veel edukalt koolid, mille eesmärgiks on teadmiste ja oskuste andmine põllutöö, karjanduse, tööstuse, käsitöö, ühistegevuse, meresõidu jne. alal.

Sõjalist haridust võib omandada Sõjaväe Ühendatud Õppeasutistes, kuna politseiametnike ettevalmistus toimub Politseikoolis.

Teadus. Tähtsaimaks teaduste arendamise paigaks meie kodumaal Vene ajal oli ülikool. See tegutses küll edukalt ja lõi endale oma uurimustega rahvusvahelise kuulsuse, tundis aga äärmiselt vähe huvi Eesti maa ja rahva tundmaõppimise vastu. Eesti teadus sõna tõsises mõttes sündis alles iseseisvuse aastail. Sest alles nüüd võis Tartu ülikool arendada kõiki Eesti elu käsitlevaid teadusi. Nüüd võidi ulatuslikku tähelepanu pühendada säärastele aladele nagu eesti keel ja rahvateadus, kodumaa ajalugu, loomastik, taimestik, maateadus jne. Kõigil nimetatud aladel on saavutatud ka väljapaistvaid tulemusi. Nii on prof. A. Saareste juhatusel kogutud murdematerjali ja seda järk-järgult läbi töötatud. Sõnavara on kasvanud ja õigekeelsus on üldjoontelt kindlaks kujunenud. Tuntuimad teosed sellelt alalt on J. V. Veski „Eesti õigekeelsusesõnaraamat", E. Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat" ja J. Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika".

Kodumaa ajaloo uurimise viljana on ilmunud mitmed teosed. Neist olgu nimetatud prof. H. Kruusi, prof. H. Moora ja teiste sulest ilmuv „Eesti ajalugu" ja prof. H. Sepa, prof. J. Vasara jt. sulest ilmuv „Eesti rahva ajalugu". Prof. Kruus on oma uurimisalaks valinud XIX sajandi, eriti rahvusliku ärkamisaja. Prof. Moora on tunnustatud teadusmees Eesti esiajaloo alal. Eesti minevikuga ühenduses seisvate isikute kohta on ilmunud prof. A. R. Cederbergi toimetusel „Eesti Biograafiline Leksikon". Väärtusliku suurteosena on mitmeaastase töö järel ilmunud „Eesti Entsüklopeedia". See valmis mag. R. Kleisi peatoimetusel paljude eriteadlaste koostöö tulemusena ja annab ülevaate kõigist teaduse, kunsti jm. aladest. Lähema uurimise alla on võetud ka meie kodumaa maakonnad ja on juba ilmunud mitmed koguteosed, näit.

„Pärnumaa", „Tartumaa" jne. Neis on antud ülevaade vastava maakonna loodusest, ajaloost, majanduslikest oludest jne.

Eestis on praegu rida väljapaistvaid teadusmehi paljudelt aladelt. Mitmed neist on saavutanud rahvusvahelise kuulsuse, eriti prof. L. Puusepp, kelle erialaks on närvihaiguste arstimine. Teadusliku töö edendamiseks kutsuti a. 1938 K. Pätsi poolt ellu Eesti Teaduste Akadeemia.

Ilukirjandus. Mitmedki tuntud eesti kirjanikud, kelle eluiga on ulatunud iseseisvuse aega, on andnud oma loomingu paremiku juba varem. Nii ilmusid E. Vilde (surn. a. 1933) kuulsad romaanid „Mahtra sõda", „Kui Anija mehed Tallinnas käisid" ja „Prohvet Maltsvet" juba enne Maailmasõda. Eesti kunstdraama rajaja A. Kitzbergi (surn. a. 1927) näidendid „Tuulte pöörises" ja „Libahunt" ilmusid ka enne Maailmasõda. G. Suits avaldas oma parema luuletuskogu, „Tuulemaa" a. 1913. Rida vanema põlve kirjanikke on aga just iseseisvuse ajal andnud kõrge väärtusega teoseid. Käesoleval ajal on suurteoseks romaani alal kahtlematult A. H. Tammsaare viieköiteline romaan „Tõde ja õigus". Selles kajastub meie maa ja linna elu umbes 40 aasta jooksul, alates ligikaudu läinud sajandi viimasest veerandist. Kõrge väärtusega romaane on andnud samuti M. Metsanurk. Tema toodangust on tuntuim romaan „Ümera jõel", mis käsitleb ainet muistse vabadusvõitluse ajast. „Noor-Eesti" liikumise juhtivaid mehi Fr. Tuglas on iseseisvuse ajal avaldanud novelle, tõlkeid, kirjutanud kirjandus- ja kultuuriloolisi teoseid jne. Ta hilisema kaheköitelise romaani „Väike Illimar" sisuks on ühe lapsepõlve lugu. Viljaka rahvakirjanikuna on iseseisvuse ajal oma tööd jätkanud O. Luts. Tema rikkalikust toodangust on tuntuimad „Kevad" I, II. A. Gailiti parimaks teoseks on romaan „Toomas Nipernaadi". See koosneb seitsmest novellist, mis on seotud ühise nimikangelasega.

Mõnedki kirjanikud on võtnud ainet meie kaugest minevikust. Nii on K. A. Hindrey toodangus sel alal hinnatavam „Urmas ja Merike" I, II, mille aine kuulub muistsesse iseseisvusaega. Andekas rannarahva elu kirjeldaja A. Mälk on oma ajaloolise romaani „Surnud majad" aine ammutanud Rootsi ajast, romaanis „Läänemere isandad" aga käsitleb ta olukordi muistsel iseseisvusajal. Viljakate iseseisvusaegsete romaanikirjanike hulka kuuluvad ka A. Kivikas ja A. Jakobson. Esimese nimekamaks teoseks

on „Nimed marmortahvlil", mille aine on võetud möödunud Vabadussõjast, teine saavutas suure populaarsuse oma esikteosega „Vaeste patuste alev", milles kirjeldatakse töölisperekonna saatust Pärnu agulis.

Iseseisvuse aja luuletajaist tuleb Suitsu kõrval nimetada esijoones M. Underit, kes Koidula kõrval on teine suur eesti poetess. Ta parimateks luuletuskogudeks on „Hääl varjust", „Rõõm ühest ilusast päevast" ja „Õnne varjutus". Temale järgnevad tuntuimate nimedena H. Visnapuu ja J. Semper. Viimane on ühtlasi tuntud proosakirjanik.

Käesoleva aja näitekirjanduse peameistriks on H. Raudsepp. Ta teostest on saavutanud suurima menu „Mikumärdi", mille ainestik on võetud külaelust.

Kujutav kunst. Ka kujutav kunst sammub iseseisvuse ajal tõusuteed. Kõigepealt on kasvanud sel alal tegutsejate arv, kelle

Rühm kirjanikke.
Vasakult paremale: Fr. Tuglas, A. Adson, M. Under, J. Semper, A. Gailit, H. Visnapuu.

hulgas leidub silmapaistvalt andekaid kunstnikke. On loodud hulk kõrgeväärtuslikke teoseid. Maalikunsti vanema põlve esindajaist olgu nimetatud A. Laikmaa. Temalt pärineb üldtuntud Kreutzwaldi portree, mille all seisavad sõnad „Kaugelt näen kodu kasvamas". Eesti moodsa maalikunsti rajajad on N. Triik ja K. Mägi

(surn. a. 1925). Esimese peamine loominguala on portreed ja ta on sel alal tunnustatuim kaasaegne kunstnik. Mägi pühendas suurimat tähelepanu maastike maalimisele, kusjuures ta on võtnud ainet nii kodu- kui ka välismaalt.

Vanema põlve kujureist olgu nimetatud A. Weizenberg ja A. Adamson, kes mõlemad on juba surnud. Esimene neist on püüdnud oma teostes edasi anda rahu, kokkukõla ja kaunidust. See on tal ka enamikult õnnestunud. Tema tuntuimad tööd on „Koit", „Ämarik", „Vanemuine" jt. Adamson saavutas akadeemiku tiitli juba enne Maailmasõda ja kuulus kuulsaimate kunstnike hulka Venemaal. Tema kujude aine on võetud rahvaluulest, kirjandusest, tõsielust jne. Meil on üldiselt tuntud tema toodetud Vabadussõja mälestusmonumendid (Pärnus, Narva-Jõesuus, Viljandis ja mujal). Temalt pärineb ka „Russalka" mälestussammas Tallinnas. Eesti iseseisvuse aja kujureist kuulub andekaimate hulka J. Koort (surnud). Tema loomingu huvitavaim osa on pead. Kuid ta on hästi modelleerinud ka loomi, valmistanud hauamonumente, vaase, iluserviise jne. Ta tõist olgu nimetatud „Palvetaja", kirjanik Kitzbergi büst ja Kuperjanovi hauamonument Tartu Maarja koguduse kalmistul.

Vabadussõja mälestussammas Pärnus.

Eesti silmapaistvaim graafik on E. Viiralt. Töötades aastaid Pariisis, kuulub ta ühtlasi maailma nimekamate kunstnike hulka.

Helikunst. XIX sajandil olid eesti heliloojad üsna tugevasti saksa muusika mõju all. Umbes järgneva sajandi algul aga hakkas järk-järgult sündima eesti r a h v u s l i k kunstmuusika. Rahvuslikku omapära taotlesid oma helindeis juba M. Härma ja A. Läte, märksa enamal määral aga R. T o b i a s, A. K a p p ja eriti M. S a a r. Suurt rõhku paneb rahvusliku muusika arendamisele

ka iseseisvusaegne noorem heliloojate põlv. Riikliku iseseisvuse ajal on ka eesti helikunsti areng olnud mitmeti tähelepanuväärv. Kõigepealt on see ala meie komponistide kaudu rikastunud uute helinditega, kusjuures on esitatud peaaegu kõik muusikavormid. Oratooriumest on silmapaistvad C. Kreegi „Requiem" ja A. Kapi „Hiiob", oopereist E. Aava „Vikerlased", A. Lemba „Kalmuneid" ja A. Vedro „Kaupo". Siis on ilmunud veel nii koori- kui ka soololaule, viiuli- ja klaverisonaate jne. Samal ajal on meil võrsunud ka rida kunstnikke helindite ettekande alal. Neist on mitmed saavutanud rahvusvahelise kuulsuse, nagu näit. kontrabassikunstnik L. Juht. Riikliku iseseisvuse ajal on meil nii linnas kui ka maal rohkesti juurde asutatud laulu- ja muusikakoore. Muusikalise kultuuri levitamiseks, aga ühtlasi ka rahvustunde kasvatamiseks on korraldatud nii üleriiklikke kui ka kitsamaulatuslikke laulupidusid.

Hõimrahvad.

Soomlased saavutavad iseseisvuse. Soome elas sajandeid Rootsi valitsuse all. A. 1808 aga alustas keiser Aleksander I Rootsiga sõja, mille tulemusena Soome alistus Venele. Seejuures aga anti Soomele omavalitsus. Vene võimu esindajaks oli seal kindralkuberner. Esialgu oli rahvastik Vene ülemvõimuga üldiselt rahul, eriti Aleksander I vastutulelikkuse tõttu Soome huvidele. Järgnevail aastakümneil võttis seal hoogu rahvuslik liikumine, mis taotles soome keele ja soomluse võiduleviimist. Sääraseid taotlusi püüdsid venelased kõigiti maha suruda. Aleksander III ajal hakati Soomes nagu meilgi teostama venestamist. See oli aga ilmses vastuolus maa alistamisel Soomele lubatud vabadustega ja tekitas seal suurt vastumeelsust ja põlgust venelaste vastu. Kui a. 1917 Venemaal puhkes revolutsioon, said soomlased omavalitsuse tagasi. **6.** dets. **1917** aga kuulutas rahvaesindus Soome iseseisvaks vabariigiks. Varsti pärast seda sündmust sattus Soome suurtesse sisemistesse raskustesse. Nimelt tahtsid sealsed käremeelsed sotsialistid haarata võimu, et seejärel hakata teostama sotsialismi. Nad lõid relvastatud jõu, nn. punakaardi ja tõstsid

mässu. Valitsusvägede juhatajaks sai kindral K. Mannerheim. Punastele oli kõigiti toeks Venemaa; valitsusvägedele aga saabus vastava kutse järel Saksamaalt appi umbes 10 000 sõdurit von der Goltz'i juhatusel. Nüüd võitis Mannerheim otsustavalt punased väed. Soomes aga oli tunduvalt tõusnud Saksa mõju, mistõttu ka Mannerheim oma kohalt lahkus, sest tema oli tuntud liitriikide pooldajana. Riigihoidjaks sai P. Svinhufvud. Vanameelsete parteide mõjul otsustas rahvaesindus luua Soomest kuningriigi ja selle valitsejaks pidi saama üks Saksa prints. Liitriikide võidu mõjul varises aga säärane kavatsus kokku. Et luua võitjatega sõbralikke suhteid, lahkus Svinhufvud ametist ja tema asemele tuli Mannerheim. Järgnevalt töötas rahvaesindus välja põhiseaduse ja pani selle maksma. Põhiseaduse järgi on Soome vabariik. Riigipea kannab presidendi nimetust. Tema kutsub ametisse valitsuse peaministriga eesotsas. Soome rahvaesindust kutsutakse eduskunnaks. Nagu meil nii tehakse ka Soomes iseseisvuse ajal suuri edusamme kõigil elualadel.

Ungari saavutab iseseisvuse. Enne Maailmasõda moodustas Ungari Austriaga kaksikriigi. Austria keiser oli ühtlasi ka Ungari kuningaks. Kummalgi riigil oli oma rahvaesindus, aga sõjavägi oli neil ühine. Pärast Maailmasõjas saadud kaotusi puhkes Budapestis revolutsioon. **16.** novembril **1918** kuulutas Ungari enda vabariigiks. Seega katkes endine poliitiline ühendus Austriaga. Järgmisel aastal haarasid kommunistid Ungaris võimu endi kätte, kuid mitte kauaks. Rahvuslikul valitsusel õnnestus viimaks jälle kogu riigijuhtimist enda kätte saada. A. 1920 astus kokku rahvaesindus ja määras seadusega Ungari kuningriigiks. Kuni kuninga saamiseni täidab tema ülesandeid riigihoidja, kelleks sai M. Horthy. Viimane on püsinud selles ametis kuni praeguseni. Eelmainitud aastal sõlmisid ka liitriigid Ungariga rahu. Selle järgi kaotas Ungari enam kui $^2/_3$ oma senisest maa-alast, ühes seal asuvate kivisöe- ja rauakaevandustega. Senisest 21-miljonilisest elanikearvust jäi Ungarile 8 miljonit. Osa loovutatud aladest läks Jugoslaaviale, osa Rumeeniale ja osa Tšehhoslovakkiale. Sääraste suurte kaotustega pole meie hõimrahvas suutnud leppida ja loodab, et saabub aeg, millal Ungari uuesti ühendatakse. A. 1938 õnnestuski tal Tšehhoslovakkialt tagasi saada ungarlastega asustatud maa-alad.

Sisukord.

Lk.

Vene aja esimesed aastakümned 5
Maavalitsemine. Kohus ja politsei. Mõisnike eesõiguste kasvamine. Aadli eluviisid. Talupoja seisund.

Katariina II aeg 11
Valgustusaeg ja Katariina II. Maapäeva otsused Liivimaal a. 1765. Johann Eisen v. Schwarzenberg. Johann v. Jannau. Garlieb Merkel. Eraõigused. Uuendused maavalitsemises. Pearaha-rahutused.

Linnad, kirik ja kool XVIII-l sajandil 17
Linnad. Kirik. Vennastekogudus. Koolid.

Talurahvaseadused XIX sajandi algul . . . 21
Keiser Aleksander I. „Iggaüks". Liivimaa talurahvaseadus a. 1804. Eestimaa talurahvaseadus a. 1804.

Talurahvaseadused a. 1816 ja 1819 25
Pärisorjuse kaotamine. Kogukonna-omavalitsus. Kohus ja politsei. Kodukariõigus. Vallakoolid. Otto Vilhelm Masing. „Marahva Näddala-Leht". Perekonnanimede panek.

Teoorjuse aja esimesed aastakümned . . . 29
Vabaleping. Mõisamajandus. Talupoegade seisundi raskenemine. Talumajandus. Talupoja vahekord mõisaga. Talupoja muud kohustused. Elamud. Toitumine. Riided ja ehted. Rahva kombed.

Käärimine Lõuna-Eestis 45
Käärimise algus. Pühajärve sõda. Näljahäda a. 1844—1845. Vene õigeusku siirdumine.

Uued talurahvaseadused 49
Liivimaa talurahvaseadus a. 1849. Aleksander II. Talurahvaseadus a. 1860. Eestimaa talurahvaseadus a. 1856. Mahtra sõda a. 1858. Anija mehed Tallinnas. Prohvet Maltsvet. Passiseadus. Kodukariõiguse kaotamine. Uus kogukonnaseadus. Raharendile siirdumine.

Lk.

Eestlaste majandusliku iseseisvumise algus.

Hariduse tõus 57
Talude ostmine. Maatöölised. Väljarändamine. Tööstus ja kaubandus. Kooliolud.

Rahvuslik ärkamisaeg. Juhtivaid isikuid 62
Rahvuslik ärkamine. Friedrich Robert Faehlmann. Friedrich Reinhold Kreutzwald. Johann Voldemar Jannsen. Lydia Koidula. Jakob Hurt.

Rahvuslikud ühisüritused ärkamisajal . . . 69
Üldpalvekirjade esitamine keisrile. „Vanemuise" ja „Estonia" asutamine. Esimene eesti laulupidu. Eesti Aleksandri-kool. Eesti Kirjameeste Selts. Eesti üliõpilaste koondumine. Tartu Eesti Põllumeeste Selts. Eesti kaubalaevaselts „Linda".

Carl Robert Jakobson 75
Jakobsoni noorusaastad. Torma köster. Peterburi-aastad. Jakobsoni tagasitulek. „Sakala". Jakobsoni pooldajad ja vastased. Jakobsoni surm.

Venestamine 80
Aleksander III. Manasseini revisjon. Kooli venestamine. Kohus ja politsei. Vene õigeusu soodustamine. Kitsendused ajakirjandusele. Eesti rahvuslike ettevõtete saatus.

Venestamise kajastumine ajakirjanduses. 84
Jakob Kõrv. Ado Grenzstein ja „Olevik". Karl August Hermann.

Uus rahvuslik tõus. Jaan Tõnisson 86
Vastupanu kasvamine venestamisele. Jaan Tõnisson. Tõnisson ja ühistegelik liikumine.

Põhja-Eesti tõus. Konstantin Päts 89
Põhja-Eesti tõus. Konstantin Päts. „Teataja". Päts saab Tallinna linnapea abiks. Sotsialistlik õpetus.

1905. a. revolutsioon 93
Nikolai II. Vene-Jaapani sõda. 1905. a. revolutsiooni põhjusi meil. Rahva asemike koosolek Tartus. Mõisade põletamine. Karistussalgad.

1905. a. järelaeg 97
Poliitilised ja majanduslikud olud. Kooliolud. Teatriseltsid. Eesti Kirjanduse Selts. Eesti Rahva Muuseum. „Noor-Eesti".

Maailmasõda ja 1917. a. revolutsioon Venemaal 101
Sõja põhjused ja käik. Revolutsiooni puhkemine Venemaal.

Lk.

Eesti iseseisvuse uuestisünd 103
Omavalitsuse saamine. Rahvusväeosade loomine. Maapäev kuulutab enda kõrgeima võimu kandjaks. Enamlased võimul. Eesti iseseisvaks kuulutamine. Saksa okupatsioon. Majanduslik surve. Balti hertsogiriigi loomine. Eestlaste võitlus välismaal iseseisvuse kasuks.

Vabadussõja algus 115
Enamlaste sissetung. Edasitungimine sisemaale. Eesti sõjavägede korraldamine. Vabadussõja võidukas juht kindral Joh. Laidoner. Välisabi. Vastupealetung. Võitlused enamlaste uute rünnakute puhul. Edasitung üle piiri.

Sõda landesväärига 125
Vaenlane lõunast.

Vabadussõja lõppjärk 128
Loode-armee purustamine. Rahuläbirääkimiste algus. Viimased kaitselahingud ja Tartu rahu. Tagasivaade Vabadussõjale.

Poliitilised ja majanduslikud olud riikliku iseseisvuse ajal 130
Asutava Kogu kokkukutsumine. Välispoliitika. 1. dets. a. 1924. Põhiseaduse muutmine. Põhiseaduse sisu ja elluviimine. Majanduslik elu. Põllundus. Tööstus. Kaubandus. Raha. Veondus.

Vaimne elu 139
Kirikuolud. Koolid. Teadus. Ilukirjandus. Kujutav kunst. Helikunst.

Hõimrahvad 145
Soomlased saavutavad iseseisvuse. Ungari saavutab iseseisvuse.

HIND 1 KROON